

भस्मिन्नेव चरिते लिखितः पृथ्वीराजलेखः कस्य सहृदयस्य हृदयं
न हरेत् ' महामाण्डव्या महाराष्ट्र्या मायणमपि कस्य पित्तं न
नयेत् ' निर्माणतएव अतिरमणीया इमे बोधप्रदाः प्रसंगाः, नास्मि
तत्र लेखकचानुर्गम्य आवश्यकता, अन्ते सर्वानपि वो देवबान्ध-
वान् भय कटाक्षक्षेपाय विज्ञाप्य विरमामि.

विदुषां वशंवदः

श्रीपादशास्त्रि

(मुख्यविषयानुक्रमः)

—:0:—

१ राजस्थानवर्णनम्.	....	१—१८
२ मेवाडवर्णनम्.	....	१९— २७
३ कुलगृहम्.	....	२८— ३६
४ पितृचरितम्.	....	३७— ४१
५ उदयपुरस्थापना.	....	४६— ५२
६ मतापसिंहस्य जन्म.	....	५३— ५९
७ सिंहासनाभिगोहनम्.	....	६०— ७५
८ मानसिंहस्य पञ्चमानः.	....	७६— ८९
९ हल्दीपाटपुद्गलस्य मन्त्रादः.....	....	९०— ९७
१० तपुद्गलवर्णनम्.	....	९८— ११८
११ भरवल्लीशैलसमाधयः.	....	११९— १३१
१२ तथाऽऽज्ञादशवर्षं महाकृतसंहनम्.	....	१३१— १५८
१३ स्वराज्यलाभः.	....	१५९— १७२
१४ स्वर्गवासः.	....	१७३— १८८
१५ उपसंहारः.	....	१८९— १९८

परमविस्त्यातगजकुलसमुत्पत्तौ राजदुल्ले रक्षितानि नगराणि शोभयन्ति.

येन च—समुत्पादिता सिंहविक्रमा- पुरुषसिंहा. सहसा आक्रान्तयवनमैत्र्या अगणिनान् रिपुमैत्रिकान् निहत्य रणागज एवाशेरत ननु तान् स्वरुष्टमदर्शयन्.

दम्यै च—नितिद्वार्यावर्तमानिनः विज्ञातसकलवृत्तान्ता, परद्वीपवासिनोऽपि जना स्पृहयन्ति. विज्ञेय च आत्मानं धन्यं मन्यन्ते.

यस्माच्च—केचन नवनरिददयामला., केचन शारदम्यो- स्नातिना, केचन संन्यासयोदकपिशा, केचन शाद्वलहरिता, केचन किमल्यस्तविमामुरा., विचित्रा पाषाणा प्रादुर्भवन्ति.

यस्य च—प्राकृतकविर्गीतानि वीररमयानि काव्यानि निशम्य श्रोता समुक्त भजायत एव.

यस्मिन्—मधुरजटारिपूर्णा कृष्णुरयोगिन्य वनाम ववड गारीत्यभिधाना महत्यो नद्यो बहन्ति.

(२)

अस्मिन् राजस्थाने रजपूतप्रव्रियाणामायमनान् पूर्व भीड, मेशा, मीर, मंजरा आरण्यका अनार्यजनना एव न्यसतन्. ते च वन्यमृगान् हत्वा म्योदरपर्याप्तं अन्नं लब्ध्वा अमादीन् पालयन्त. मृगलुप्त्या वनाद्धनातरं पर्याटन्. एतेऽपि न रामस्थानस्य प्रथम- निवासिनः किन्तु हिमालयदरीमार्गे समागता आर्या यदा अप- त्यान् अनार्यान् अजयन् तदा तन्नीत्या दुर्गमस्थानेषु नि- मनार्याणां वंशजा एव. एते च अधुनापि सततं दरीषु

(रामस्थानवर्णनम्)

(सूर्यवंश)

- १ गेहलोदवंश
- २ राठोदवंश
- ३ कच्छशाहवंश
- ४ गोहेलवंश

(रामधार्मनगरम्)

- १ उदयपुरं
- २ मोषपुरं
- ३ जयपुरं
- ४ भावनगरं नांदोद्वनगरं

(चन्द्रवंश)

- १ पाटीवंश
- २ माहेमावंश

- १ जसज्यौर
- २ जामनगरं

वाचकाः ' अम्मादराद्वयान् अन्यान्पि रामकुलानि विदन्ते. तेषु प्रसिद्धे — पाटणावंश, सालावंश इति. पाटका ' संतोषेण रामस्थानम्प्रमुप्रसिद्धसन्निवृत्तवृत्तान्तानामर्थ एतेषां कुलानां इतिवृत्तं लिखामि. तथापि च गेहलोदवंशस्य अम्मादराद्वयानां वंशवृत्तान्तेन अग्रे वर्णयमानासां अग्रे अन्यान् वंशान् वर्णयामि

२ राठोदवंशः—अस्य वंशस्य मूलपुरषः श्रीभीमनाथस्य पुत्र कुश इति प्रसिद्धः इतिहासगता वदन्ति. तस्यैवपुत्रस्य कुशस्य प्रथमं वंशोत्पत्तिदेशाभिज्ञां तन्त्रं वध्यान् केनापि कारणेन ते राज्यं कुचमदेशं आगत्य मुद्रासिद्धं बनोजननगरं स्वगमधानीं कुरु. सिन्धुतटपर्वतमहाशङ्खद्वीपस्य परमर्दीया भागार्थं प्रवृत्तः सः वंशकुलानि नाशयितुमारब्धः तदा तेषां महाकाव्ये चन्द्रवृत्तं देवो महावीरः राठोदवंशकुलं ' जयचन्द्र ' इत्युदयपुरं गमायां सप्त. स्वर्गमगच्छत्. तदीय पुत्रः सिन्धुस्य परमेशः सायत्य तत्र नवनयेत् राज्यं स्थापयन्नाय. तस्यैव देवो राजानः परमेशो राज्यं इतिहासयति तेषां पूर्वजः अयदेव

दीर्घनामकः राजधानीनगरमकार्षुः । साम्प्रतमपि तत्र एतद्वंशजा भूराजा सम्प्रतः राज्यं कुर्वन्ति । यद्यपि एतत्कुलमंभवा सर्वे पुरुषा यादवा एव, तथापि केनापि कारणेन तै स्वनाम त्यक्त्वा 'भार्गववंश' इति नूतनमेव नाम धृतम् ।

६ माटेजावंश — एवमेव अयमपि वंशोऽतिविस्तीर्णस्य यदुवं-
शस्यैव शाखाभूतः । एतद्वंशजा सम्प्रति 'कच्छभूत' नाम्नि प्रदेशे
राज्यं कुर्वन्ति । एते च स्वात्मान् 'जाममाहेव' धृत्वा व्यपदिशन्ति ।
त्युत्पादयन्ति चेयं शब्दं—'वयं' शामनामकान् देशात् समागता
ति पूर्व सर्वे जना अस्मान् शामशब्देनैव व्यपदिशन् । अग्रे च
तस्यैव शामशब्दम्याय जामशब्दोऽप्यध्वंशोऽभूदिति । अन्ये चेम
वंशं पुराणप्रसिद्धाया जाम्बुवत्या वंशजमिति कथयन्ति ।

७ चन्हाणवंश — अयं वंशः साक्षादेव वैधानरसंभव इति
तद्वंशजा मन्यन्ते । कथयन्ति च तद्विषयिणीमिमामास्याविक्राम-
यदा खलु अस्मिन् भारतवर्षे बौद्धधर्म पर विकस्य तदा यज्ञा-
दीनामभावात् सर्वे देवा अप्रम्यन् । ते च सर्वेऽपि मिलित्वा पर-
मात्मानं विज्ञापयामासुः । स च परमेश्वरः तद्विज्ञापनामंगीकृत्य
ब्राह्मणान् यागविधानार्थं प्रेरयत् । तेऽपि जगद्देशनिदेशानुरूपं
राजस्थानगते अत्रान्ति पर्वते यज्ञं चक्रुः । तस्माच्च यज्ञकुण्डात्
चत्वारः पुरुषा निरगच्छन् । तेषामेव इमानि चत्वारि अग्निकुलानि,
तेष्वन्यतममिदं चन्हाणकुलं । अस्मिन् कुलेऽतिदूरात् । स्थिति-
पाला सनातनधर्मपालका एव अजायन्तः । योऽयं प्रसिद्धः चक्र-
वर्ती दिल्लीधर पृथ्वीराजः सोऽपि जन्मना इदमेव कुलमल-
मकरोत् । साम्प्रतमपि ये खलु 'बुन्देलखोटा'नगराभिवास्तेऽपि
चन्हाणवंशस्योपशाखासंभूता एव । एतेऽपि परमधर्मशीला अनि-

वणिग्भूया मंषादिनागजिनवन. म्यात्कथितयापि स न तादृशं
मन्मान लभते तादृश स्वस्वभूरपि क्षत्रियः

रत्नपुत्रश्रियाश्च विशेषतः शौर्ध्वेन अलौकिका.. यद्यपि
अधुना पञ्चावदेशाधामिनो महान्मनो गुह्यज्ञानस्य शिष्याः शक्ति-
मंजका-शूरा इति कथ्यन्ते, तथापि ते केनापि कारणेन शौर्ध्व-
गुणं समपादयन् परन्तु रत्नपुत्रश्रिया निसर्गत एव शौर्ध्वेन
प्रविद्धा . तदर्थं बाह्वेका कथा कथयामि.

यदा गन्तुं भोगन्दुर्लभाय अक्षरस्य पुत्रेण ' महागीर '
नाम्ना दिग्विधरेण चितोदुर्गं गृहीतं. तदा सर्वेऽपि रत्नपुत्रश-
्रिया राजान मित्रित्वा तद्दुर्गं पुन म्यादत्ताकिर्तुं मतिमकुर्वन्.
तत्र मित्रितेषु क्षत्रियेषु द्वौ पत्नी प्रचयावास्ताम्. एक. ' बाह्व-
वन ' नामक. अन्य ' सुकट्यवन ' नामा. तौ द्वावपि अहमह
मिकया सर्वमेनाया अक्षरस्वमन्मानलभाय अक्षरहायेनाम्.
चितोदुर्गरार्थाशम्तु तौ द्वावपि पत्नी जगद्—यो हि एत
चितोदुर्गस्य सर्वारणे अभ्याजनामकं दुर्गं स्वायत्तीकरिष्यति ॥
एव सर्वमेनाक्षरस्वमन्मान लप्स्यन् इति. इमामाशामर्गाकृत्य
तौ द्वावपि पत्नी तस्य दुर्गस्य सर्वारमनुदितएव भगवति सूर्य-
नारायणे समारगच्छताम्. द्वितीय पत्न. तद्दुर्गं सम्पगमानात्,
॥ च त्वरया दुर्गकण्ठेनदनाय वनाज्ज्ञानं यन्नान् न्यपुक्त. ते च
मत्ता हस्तिपतिः सर्वारमदुर्गःस्वादिता अपि तीक्ष्णाग्रयेहकील-
कमयानि दुर्गकपाटानि भेत्तु नाशकन्. इत्थं द्वितीये पत्नमपरा-
गिनस्यतेत्येव प्रथम पत्न पुत्रमरो बभूव. तस्य पत्नस्य सुमुखः
हस्तिभेदेषादवर्तार्य तेषु तीक्ष्णलेहकीलरेषु पृष्टं निधाय हस्ति-
परमाह-हस्तिनं प्रेत्य ग्रहर्तुं इति. तेन तथाकृते स दुर्गे वीरः

ममप्रयत्नः स च सरलमिति भीम युद्धमेवात्र निर्गोपकमिति
ब्रुवन् तत्र साहाय्यदानाय प्रणिमज्जे.

दिदीक्षुरोऽकम्पपुत्र जहांगीरः स्वमुमम्येवं राज्यलोभे
भारमुगाद्विज्ञाय न शक्तितुं राजसेनायाः शापयामास. अचिरा-
देव प्रवृत्ते युद्धे महाराजकर्णम्व बन्धु भीमसिंहः परलोकमगात्.
शहाजहानश्च पराग्निं युद्धात्पश्चादपि उदयपुरनराधीश कर्ण-
राजं शरणमगच्छान्. विज्ञापयामास च—रामन् । अधुना मदीया-
शान्ता युष्मदधीना इति. उक्त्वा भेत्थं स स्वोष्णीपमवतार्य
तस्य पुरतो निदधौ. रामा तु परंपरागतं यक्षेण समं देवं
विस्मृत्य तदानीमेव तस्य रक्षणार्थं प्रणिशं चक्रे. शहाजहानो-
ऽपि लब्धशस्थ्य तत्र निरयुचास.

वाचकाः । किमिदं नाज्जैकिर्यमोशयेंदाहरणं । ये राज्ञु
स्वपूर्वमान् हत्वा मममे मास्तर्षं म्यासे, शतरा आर्यमहिता
दासीकृताः, यमोर्गाथं बयान्दरेण धृता आर्यलक्ष्मणा आत्मानं
महावलिपन्, तेषामेव यजनार्थं वंशतः शरणागत भूराजन्डा-
मणिना उदयपुराधीशेन स्वप्राणानपि तुर्गिहृत्य रक्षित इति किं
नाधर्मम् । एवं प्रणिज्ञापानमपि रजपुत्रसन्निधौ मुतरामार्मात्,
एषदा पवित्रसिम्होदियाकुलसेवकः रामा स्वमगसिंहो नाम गृधः
स्वमंत्रिभिः समं रामसभायामुपविष्ट मरुदेशाभिषेन युवराजाय
स्ववज्यां दातुं प्रेषितेन पुरोहितेन विज्ञप्तः सपरिहासमवदत्—
अधुना वयं वृद्धाः संवृत्ताः, तेन कोऽपि अस्मान् स्वकन्यापरि-
ग्रहार्थं न विज्ञापयति इति. महाराजम्येवं परिहासं निशम्य सर्वे
ऽपि मणिजः समं तेन पुरोहितेनोच्ये. महम्. इमे च परिहासं
कर्णार्थं विज्ञाया समधिगम्य न सन्त्यं मन्वानः स युवराजः तया

यन्त तेन तज्जवसना जनानां चेतांसि निर्विकाराण्येषास्तन्
यथाहि राजस्थानवर्णिनः क्षत्रिया शौर्यौदार्यदिगुणशाठिन
तथैव तद्रमण्योऽपि, किञ्चहुना—रजपूतक्षत्रियरमणीनां समा रमण्य
इह जगतीतले क्वापि न सन्तीति निर्विशदम्, यय च राजस्था-
नरमणीगुणान् मविष्मरमये वर्णयिष्याम .

(५)

वाचका ! राजस्थानवामिना क्षत्रियाणां स्वभाव सत्तेयेण
प्रदर्शितः, अधुना तन्प्रतिपक्षीभूतानां यवनानां स्वभावपरिचयं
कारयामि.

एते च व्यवहारमिणेण अग्रे भारतभुवि बहोः कालान् पर्वा-
टन्, ते च स्वदेशं नानाविपद्भिः परिपूर्णमवशोकयास्या मृत्यु-
लोकस्वर्गायमाणाया भारतभुवि म्गानुमैच्छन्, स्थिताश्च जेतुमपि,
यदा गत् इमे यवना इमा भारतभुवं जेतुं प्रापतन्त तदा प्राय
सर्वेष्वक्षत्रियराजा सरत्र म्गामन्, ताश्च येन केनापि मिणेण
जित्वा यवनरियं म्रात्मसात्कृतेति सर्वेऽर्षातिहासकारा वदन्ति,
तन्मान् यथा क्षत्रियराजानां स्वभावो मया निवेदिनस्तथैव यव-
नानामपि स्वभावो वर्णनीय एव.

वाचका ! ये खलु रजपूतक्षत्रियेऽपि शौर्यौदार्यप्रभृतयो गुणा
मया वर्णितास्तेषां यवनेष्वभाव एवामीन्, अस्मिन् विषयेऽहं
कानिचिदुदाहरणानि प्रदर्शयामि, तत्र कृतप्ननायाम्—

यो हि प्रथमो दिह्लीधरस्य पृथ्वीराजस्य जेता निशनीपति
शहाबुद्दीननामा यवनाधिपः स सप्तकृत्वम्नेन दिह्लीधरेण परा-
जित्य चर्दीकृतः सविनयं विज्ञप्तेन तेन परमौदार्यप्रतिज्ञा मुक्तः..

यदा अह्माउदीनरितिलनीनामा यवनो दिह्मिधरोऽभवत्तदा
 वितोददुर्गे लक्ष्मणसिंहो नाम राजा राज्यमकरोत्, तस्य पितृ-
 स्यो भीमदेवो नामासीत्, तस्य पत्नी सुती पद्मिनी परमलावण्य-
 मभ्यजा निशम्य तां कमयमान, स दिह्मिधरस्तेन लक्ष्मणसिं-
 हेन सम पोरं युद्धं व्यतानीत्, परन्तु अलज्जनयस्तस्याः प्रति-
 रिचं द्रुं शार्पयामासः स्वीकृताया चाभ्यामभ्यर्थमायां जातसंधि
 र्मेध्या वितोददुर्गे प्रविश्य प्रतिविचं कीदृश स्वावासं निवर्तमानः
 छेदादनुगच्छन्त त भीमसिंहमेव प्रतिबन्धे न्यधात्,

श्रीमानः शाहमहाननाम्नः अकबरपौत्रस्य दिह्मिधरस्य
 जन्मार् पुत्रा आसन्, तेषु अवरंगजेवो नाम कर्नीयान्, अयं च
 कपट्यतिर्भूमेधिरामणिस्तेषु शिष्यपि बन्धुषु राजपार्ष कच्छहाय-
 मानेषु प्रथमं वैराग्यं दर्शयित्वा मशपथ मुरादनाम्ना तृतीयेन
 बन्धुना सहार्मीभूत्, ततश्च क्रमेण ज्येष्ठबन्धु चाण्डालहस्तेन,
 मध्यमे बन्धासेन अवधीत्, तृतीये च मुराद सपदेशैर्मपान, स
 ॥ संनातोपनाथो मुरादो मरणसमये ते अवरंगजेवं जगाद—
 एतदर्धनेन स्वया सहस्रशः शपथ, कृत इति, विजयाना यो हि
 अस्य अवरंगमेवस्य सममे चरितं पठेत् स यस्मान्ना स्वभावं सम्प-
 गवधान्येत्, प्रसिद्धो मोमलकुलदीवो दिह्मिधरो अकबरो नामा-
 भवत्, तस्य समीपे मानसिंहो नाम परमचतुर शार्पनिधि, सेना-
 पतिरसीत्, यश्च रात्रिदिचं प्रयतमानो यवनराज्यसीमां वर्षया-
 माम, स एव कुलभित्कारणात्तेनैव अकबरेण विषमयैर्हृद्दुर्के
 निभृते जिघांसितः परन्तु महता मुकृतेन सेवकभान्त्या विषम-
 यान् लद्वज्रान् स द्वासेवत्, तेन तस्मिन्नेव क्षणे ॥ पंचत्वं
 मगात्,

२ मेवाडवर्णनम्.

- १ मेवाटस्वरूपपारेषयः.
- २ महामंडीयानामाक्षपणानि.
- ३ चित्तोद्दुर्ग रत्नपूतलविवरमण्यथ.

स्थाने धीनाथस्य देवालयं विधाय तत्रैव न्यवसन्. वाचका
अधुनाऽपि भगवान् धीनाथ सकलभक्तजनोरथान्पूरयन् तत्रैव
विराजते.

पुनः खलु अग्निन् मेहनोदवंशे बाणारावकनामाऽतिप्रसिद्ध
ज्ञातो पृथग्विभक्तः. स तु बाण्ये बहनगरवासिना मायजेन
विहितरस पाराशरारण्येऽवसत्. स बाण्ये प्रतिदिन परमपू-
ज्येन एकलिंगमहादेवपूजकेन विप्रैः कृतोपदेशो नियमेन एक-
लिंगमहादेवपूजयत्. तत एव स बाणारावक सार्वभौमो बभूव.
अधुनाऽपि सर्वेषु दुष्टपुराधीशात्मस्य महादेवस्यात्मानं सेवयन्
मन्यमाना भवत्या मेवन्ते.

(२)

महम्मदीयधर्मस्यास्य संस्थापको महम्मदसैयद्वरनामा साधुवरो
ऽभूत्. स च तर्कामनाम्या अद्यावन्ति समोरातामकः नगरमवा-
सयत्. तेन मार्गेण कतिचिन् महम्मदीया चाभिध्यायमप्रापुः.
ततः प्रयेण बर्षसप्तत्यष्टौ प्रथमतः दिगुनदशवर्षे तत्रस्थं
सन्निधिराजमजयन्. अथ महम्मदनाम्ना यवनेन सामन्तेन कृतो.
जनगरमाक्रान्तः. ततश्च महम्मदगिरिगवरीनामा साहसिको यवन
सहस्रदशहस्तः इमां भारतभूमिं निर्दोष्यार्मयदान् जनान् हत्वा
ऽगणितां सम्पदं स्वदेशं निनाय.

बाचका / एतेषां क्षुद्रजितानां यवनानां कृत्वाणमिवाकमजै-
रयं देशो जजेरितो बभूव. सदेन्मरणमवकमलैर्धुनैर्कृतं नन्द-
नवनमिषेदं भारतवर्षं मे हटिचपमानन्दयत्. अत्रैवैवैर्धुनैर्धिया
सृष्टदेवालयं दासीकृतार्थदहिने मृष्टिचपैरहितं निरुपमजन

स्वपुत्रेण समरभूमावरोत. वाचका ' अम्बिसेव समये पवित्रा
मेवाडमेदिन्यपि महंमदीयवदयाऽभूत्. परन्तु समरसिंहस्य पत्नी
पट्टणार्धाशकन्या कोरमदेवी स्वपुत्र वर्ण मिहामनार्धाधरं विधा-
यावशिष्टे सामन्तैर्यवनान् पराभूताश्चक्रे. ते च ततो त्रिवृत्ता
अपि दिह्रीनगर रामधानी विधाय कृत्स्नमार्यावर्तमात्मसा-
त्कृत्वा प्रवर्धमाना अन्यानपि भारतवर्षविभागानात्मसात्कर्तुं
प्रायतन्त. ततश्च क्रमेण मेवाडाधीशा स्वतंत्रा एव यथाशक्ति
मनातनधर्मसिन्धुनि रक्षयितुं प्रयेतिरे. सुप्रसिद्धे गयाक्षेत्रे महं-
मदीये ममाश्रान्ते तन्मोचनाय सहस्रशो वीरा सम विजोडा-
धीशे रामस्पातिर्गत्यामरुयान् यवनान् हत्वा तानि क्षेत्राणि
रक्षयामासु .

(३)

तस्मिन् अस्मिन् मेवाडप्रदेशे अतिविस्तीर्णशिरोभागस्य पर्व-
तस्य शिखरे वर्तमानं, अतिनिविडवृक्षावलीमण्डितेन हृदतरपाषा-
णविरहितेन अत्युन्नतेन निर्भीकराजम्भानवासिभद्रियगणसमूहेनेव
प्राकारवलयेन वेष्टितं, चतस्रु दिशामु वल्लसमहाद्वारं, अतिमु-
न्दैर्मधुरजलेप्तदामिभ्यांस्तं, अनेकधान्यप्ररोहममर्धक्षेत्रसमुदा-
यालंकृतं, विविधशिल्पिकृष्णानुर्यपदर्शकं मनातनधर्माजुगति-
विरचितं देवालयैर्भूषितं. सैनिकगणनिवासभवनं आगच्छधान्ये
धान्यागारेः सुखेभवनैरेव कोशागारे. इन्द्रमहागर्हादिभि
विशालै राजप्रामादै मंज्रातन्त्रमौकं, मवाडलक्ष्म्या मातृगृहमिव,
स्थातंध्यदेव्या निवासभवनमिव, शौर्यम्योत्पत्तिस्थानमिव, मना-
तनधर्मस्य हृदयमिव, औदार्यस्य निधानमिव, आर्यभूमेर्मुकुट-

दृष्टुं न शक्या तथापि प्रतिबिम्बदर्शने न काऽपि हानिः । तद्यदि
कृपया तत्प्रतिबिम्बमपि प्रदर्श्यते तदा तावदेव आत्मानं कृतकृत्यं
मन्वानं स्वराजधानीं गमिष्यामि इति, स इमां याचनामपि लोक-
संहारदुःखिताया पद्मिन्या आग्रहादेव स्वीचकार, तत्र प्रदर्शित
तत्प्रतिबिम्बमप्यलोचय दृग्गोदधतरन्तं तं अल्लाउद्दीनं भीमसिंह,
खेहादनुजगाम, तं च स्वस्वप्रधावारे समागतमपेक्ष्य नीचमति
॥ अल्लाउद्दीनस्त्वमेव बन्दिनं चकार, न्यवेदयच्च दूतमुत्तेन
'यदि भीमसिंहोऽपेक्ष्यते तदा पद्मिनी दीयतामिति, राजा लक्ष्म-
णसिंहश्च यवनस्वमात्रं जानन् अपिनृत्यमोचने कुण्ठितमति क्रि-
तव्यतामूढोऽभवत्.

राज्ञी पद्मिनी तु नद्वृत्तं निशम्य मुर्ध्नि वस्त्रेण ताडितेव
शोकाकुला स्वमन्धू समाहूय जगाद 'नाथं विना मम जीवनमश-
क्यं,' स तु यवनो मदधमेव सर्वान् युष्मान् तथा भर्तृपरणामपि
पीडयति, तदहमेव गच्छामि, मा च समागता वीक्ष्य स यवनो
नाथं मुंचेत्, अहं तु पवित्र सूर्यवशमकल्पक्यन्ती स्वर्गे नाथा
गमनं प्रतिपादयिष्यामीति, तं चारुण्यं स्वभगिन्या इदं भाषणं
राज्ञा लक्ष्मणसिंहेन समं संमध्येत्यं निरणयताम् पद्मिनी तु नैव
प्रेषणीया, किंतु पद्मिनी समागच्छतीति मिथ्यैव कथयित्वा स
कपटी वचनीय, विनृत्यो भीमसिंहश्च मोचनीय इति.

अनिरादेव निनोददृग्गोदधतरेर शिबिजाना मयनिकापिहि-
ताना सधरातानि, विविद्वाश्च अल्लाउद्दीनस्य मरुप्रधारं, स तु
नीचः अल्लाउद्दीनं साधिये 'वरमं पद्मिनीदर्शनमनुभवन्तु वरा
को भीमसिंह' इति विज्ञप्तिप्रकाशकं कर्तुमन्वपोदत्, मुच्यते भीमसिंहश्च

शिबिकाया स्थित्वा नातिदूरं गतः प्रजविनमश्चमारुह्य चितोड-
दुर्गमाजगाम.

अथ मदीयां पद्मिनीं पश्यन् भीमसिंहः किमिति वेत्त्यत
इति उच्चैराक्रोशति अह्लाउद्दीने शिबिकास्था सप्तशतसंख्याकाः
शूरा क्षत्रिया नग्नखड्गमंडितहस्ता बहिर्निर्गच्छन्. अनेकान्
यवनान् हत्वा स्वर्गमलंचक्रुः. स तु अह्लाउद्दीनः तेन पराम-
वेन खिल पुनरपि युद्धमारभत.

तत क्रमेण स्वयैकादशपुत्रान् समरदेवताबलीन् विधाय
स्वयं समरांगणं गन्तुकामः स मेवाडाधिपः सर्वानपि कुंकुमवस्त्र-
धारणार्थमादिदेश. तांश्च कुंकुमवस्त्रालंकृतान्विलोक्य सर्वा अपि
रजपूतरमण्यः पद्मिनीसमेताः स्फोटकद्रव्यपरिपूर्णं महागर्तं सौभा-
ग्यालंकारालंकृताः स्वभर्तुनाष्टच्छयोपाविशन्. ततश्च राजा लक्ष्म-
णसिंहेन समं सर्वेऽपि ते क्षत्रियश्रेष्ठा नग्नमिलतामण्डितहस्ता
स्वहस्तेन तत्र गर्तेऽग्निं विसिपुः. तस्मिन्नेव क्षणे तः सर्वा अपि
क्षत्रियगणा भारतर्मतानमातरो बन्दिहस्वरूपं प्रापुः. तेऽपि नर-
शार्दूला उद्घाट्य दुर्गद्वाराणि शत्रुसेनामाक्रम्य वीरार्हा गतिं.
स तु अह्लाउद्दीनो महताऽऽनन्देन चितोडदुर्गं प्रविश्य याव-
त्पश्यति तावन्मूर्तं सख्यराजस्थानरमणीनां प्रसारं पातिव्रत्या-
ग्निमिव विवृष्टं विहरासं बन्दिमपश्यत्. तं द्रष्टुमसमर्थः स नीचः
पापी यवनः पद्मिनीं कृतबन्दिप्रवेशामाकण्य दुःप्तेन भुवि
निपत्य बालक इवारोदीन् विललाप च. तस्मिन्विलासमन्दिरे
पद्मिनीभीमसिंहो महताऽऽनन्देन विलासांश्चक्रतुमुत्तदभिनंद्य
तपेन पद्मिनीस्मरणार्थं ग्धापयामास.

एवमेव गुर्जरदेशाधिपो महादुरशहानामको यवन आसीत्.

तु चेनापि कारणेन चिनोदनराधीनेन समं बद्धवैरो योद्धु-
मागमत्. विजयान्जितश्च कथंचिद्विहितप्रतिक्रियोऽपि न लेभे यशः.
तदानीं च प्रायः सर्वेऽपि सत्रियाधिनोद्धर्त्यरक्षणार्थं समाग-
च्छन्. ते च वर्धमानं शत्रोर्बलं वीक्ष्य यशोहासे निराशा
धुतुम्बकप्रधारणार्थं सर्वानवदन्. सर्वा अपि रजपूतलज्जनाम्तस्मि-
न्मर्ते स्फोटकद्रव्यपारिपूर्णे समुपविष्टा म्वपनिहस्तेन निक्षिप्तेना-
ग्निना लठघट्टहस्ताक्षया क्षणात्स्वर्गमन्दबभूवुः. तेऽपि शत्रुमे-
निकान्त्यमागारं प्रेषयित्वा.

वाकका : अस्मिन् अशिप्रवेशे चतुर्दशमहोम्योऽपि अधि-
का सत्रियलज्जना म्वशीलरक्षणार्थं प्राणानामन्देन विसर्ज्जरिति
किमिदं न लोकोत्तरं? अन्यदेशेतिहामेव अदृष्टपरमिदं भारतव-
र्षमेष सौभाग्यम्! उतादृशो यातगो रजपूतभ्रिययाणामासन्निति
तत्रैव महारानप्रतार्षांसहसदृशानि रत्नान्यनायन्त. अनएव सर्व-
विधुन राजम्यानमाहात्म्य. अनएव चितोद्धर्ग सर्ववर्षं महातीर्थं
मकलभारतकासिनामादरास्पदं. प्रियपाउका ! यत्र केवलं म्वशी-
लम्य तथा म्वपानिग्रत्यम्य रक्षणार्थमसंख्याभिर्लज्जनाभिस्तया
म्वम्बासंध्यरक्षणार्थमगर्जनेर्षी म्वप्राणाम्गवर्द्धाढ्यैर समु-
त्पृष्टास्तत्त्वले यदि न तीर्थे तदा किं तीर्थमिति यूयमेव वदत !
अनुनाऽपि बहवः सनातनवर्माभुयागेनस्तत्त्वले तद्दुर्गं विजो-
क्य पावपन्त्यात्मानं. वदन्ति च धन्यो राजम्यानदेशः धन्यमिदं
चिनोद्धर्गं. धन्याश्च ता भारतलज्जामभूताः प्रातःसंस्मरणीयाः
पवित्राः सत्रियागना इति. अम्नु. प्रकृतमनुसरामः.

३ कुलवृत्तम्.

- १ गेहलोटवंशवर्णनम्.
- २ तत्र प्रसिद्धानां राज्ञां संक्षेपेण वृत्तम्.
- ३ विक्रमाजिन .
- ४ बहुपन्नौफत्वम्.

(१)

चक्रा - पुण्यश्लोकम्याम्मन्त्रचरित्रमायकम्य य-
त्कुलमस्मि तत्सर्वेष्वपि षट्त्रिंशन्मितेषु क्षत्रि-
यकुलेषु प्रथमेवेति सर्वेषामिनिहामकाराणां
सम्मत. अनण्वेदं कुले 'आर्यकुलसूर्य' पदेन
सर्वगपि मबोध्यते. अस्तु. अस्य कुलस्येतिवृत्त-

मित्थ ज्ञायते. भगवतः सौसल्यानन्दनस्य दशरथे रामचन्द्रस्य
सुशर्त्तुनाम पुत्राभ्याम्नाम्. तत्र कनिष्ठो खलु प्रसिद्धं लाहोर-
नगरं वामयामास. तत्र च निवसन्त. सर्वेऽपि तद्वंशजा राज्यं
मरुर्वतः अश्वत्थिनाथे विक्रमादित्ये राजानि सति तद्वंश्य कनक-
मेनौ नाम राजा मोगलदेशमागत्यौवाम. तत आरम्भाय वंश
मेननाम्ना न्ययादिदयन्. तत क्रमेणैतद्वंश्या जना नानाम्यानेषु
पर्यटन्त क्रमेण आदित्य, सूर्यवंश्य, गेहलोटइत्यादीनि नामानि
धारयामासु गेहलोटनाम धृत्वा ते उदयपुरस्य नातिदूरे पर्वत-
द्वीपे न्यवसन् ततश्च ते 'आहार्य' नाम्नाऽपि बहुकालं व्यप-

(कुल्लुत्तन्)

अथ च कुशाग्रबुद्धिर्भूतलो मेकादनेदिन्या रक्षणार्थं द्वा
 रादुर्गानि नूतनानि स्वरचयत् प्राचीनानि दुर्गानि च मम्
 मन्त्रकान्दकरोन् यथा चय राजनीतिनिपुणमपैव धर्मरक्षणे
 इति. स्वोपास्यदेवताका कहनि मन्दिरानि राजस्थाने विनया
 दाम. अर्द्धेव एन्ता परममन्त्रज्ञे शास्त्रिणी मीराबाईनाम माधवी.
 मा च रात्रिदिवं शृण्वन्मल्लौ लीला न किन्निवि संवागवृत्त मननि
 वके.

(१) महाराजानामप्रमर्हिह अयं महाराजक्रम आसीत्. म
 च कल्पे स्वकनुना हृष्यातानेन मनं कन्हादमानोऽन्यत्रानिष्ठत्.
 मन्मिथ दिक्कने प्रत्यागम्य मेकादनेदिहामननतं वजे. स च तदा-
 नीनन वणिष्ठ इध. हांयमानणेदीनामानं यवन दिहाध्वर पगाम्निव्य
 तदीय पुत्र कन्दोहृत्य विनोदनगरनानिक.य. अन्यथा बहन्देशा
 निजित्य मेकादनेदीनामा वर्षदाय. एनद्वयिद्य ये गनु क्षत्रे.
 दाराभा अभिन्मभारतवर्षेऽकायन् ते च यथाशक्ति यवनार्थि
 मन पु. दनाना कथनानि स्वस्थानेऽनरसन्. एगन्तु मन्मन्नि-
 हस्य मनये वचनाना को दानो दिहाध्वरोऽपुत् म मर्गायवि क्षत्रि-
 दगन्तानि कनेग विनाशकन्मन्निवन्नि वके. अम्पु. म च
 राता ममावनिहेन कोन्तु प्रकञ्चि कनेन स्थाने स्थाने पगाम्नि.
 नोऽपि अविगञ्चिर्धर्मं दूतं मन्मन्निह पगाम्नि. तदानी च
 बहव मन्मन्ता उद्यमपिता ममावनिहे विहाय वावगपसगानि.
 मेऽभयन्. अम्पु.

(३)

अथ दिक्गते महाराजसंग्रामसिंहे तदीयः शूरो ज्येष्ठपुत्रो
 रन्नमिहो मेवाडमिहामनमभ्युक्ताम परन्तु सोऽनिरादेव परलोक
 मगान्, नतश्च नम्य कनीयान्वन्धुर्विक्रमानितो नाम मेवाडमेदि-
 नापतिरभवन्, अयमेवचायोग्यो मूपोऽस्मिन्पवित्रे मेहलोठवंशे
 समुत्पन्न इति प्राचीनेतिहासकारा वदन्ति, स च प्रतिदिनं वर्ध-
 मानचलं दिह्रीश्वरमणयन्स्वरान्यन्यवन्धामप्यकुर्वन्त्येकलं सुन्दरी-
 भिर्यदनाभिर्विलसन्महाना युद्धानि पश्यन्भायुर्न्ययमकरोत्, दिह्री-
 श्वरश्च स्वसेनाया शतर्नामरूयामवर्धयत्, एष च केवलं पदाति-
 दलं वर्धयन्निक्षिप्तं तस्थौ, राजनीतावपि अनारधानतया व्यवह-
 रन् स शत्रुनन्दनोऽभूत्, तेन सर्वे मायन्ता अपि ग्तामिन ईदृक्
 वर्धनमकरोत्तय निज्जा निरुत्साहा अजायन्त

ईदृशी राज्यस्थितिं चारमुगेन विज्ञाय गुर्जरनरा गीशश्चिमोड-
 नगधीश जेतुं मनश्चक्रे, तं च मदोदन्पोऽपि माहाय्यगनिमा,
 यदा च गुर्जरनराविभो गवनो मेवाडदेशमायकाम तदा तु महता
 वैर्येण स्थीय पदानिदलमादाय तेन समं योद्धमानां विरूपा-
 नित, परन्तु क्षिप्रमेव छीलयेव तेन परानिनोऽन्यथ निभूत
 मतिष्ठत्.

अथ स गुर्जरगविभो महता वेगेन निनोददुर्गं लोभे तदानी
 च प्रायो राजस्थानराजमिन क्षत्रियगतामृत्युं चितोददुर्गं ग रत्न
 नार्थमागच्छन्, परन्तु दुर्दैववत्ने शूरा अपि रत्नपूतारिवा
 वराभूता स्वराजानक्षिमावृत्त्यं स्वयमपि समरभूमावपि भद्रात्
 अचिरादथ स गुर्जरगविभोऽपि दिल्लीयोगे वावग्पुणेन समायन
 नाय्ना वगतित, विरूपा नितश्च मेनेव पुनरपि मेवाडमिहायनं

स्थापितः. एतावन्त परामर्शं लब्ध्वाऽपि विक्रमानित सावधानो
न बभूव. स च राजसभार्या स्वपितु चालकं कर्मचन्दनामानं
सामन्तमपातयन्. तेन सर्वेऽपि सामन्ता रष्ट्रा उत्थाय स्वस्वगृ-
हाण्यगच्छन्. द्वितीयदिने बनबीरनामा पृथ्वीराजस्य दासीपुत्र
स्तं विक्रमानितमवधीन्. स्वयं च नृपतिरभवन्. अनेन राजवधेन
सर्वेऽपि राजसंबन्धिनो यद्यपि दुःखाकुला अभवंस्तथापि सामा-
न्यत प्रजाजना उदासीना एवासन्.

(४)

वाचका, शृत्त्वेऽप्यम्बिन्भारतेतिहासे विशेषतश्च राजस्थाने-
तिहासेऽमानुषाणि यानि कुराणि कर्माणि संवृत्तानि तत्र कारणं
तदानीतनाना राज्ञा बहुपत्नीकत्वमेव. बहो कालादारम्यानेनैव
दोषेणासक्त्यानि युद्धानि बभूवुः. तत्र पागणितानि कुल्यानि नाम-
शेषाणि अभवन्. परकायाश्च अनेनैव चिद्रेण स्वपादान्प्रसार्य
भारतस्वातन्त्र्यमपाहरन्. प्रसिद्धस्य भगवद्बतारस्य रामचन्द्रस्य
वनवासादिकमप्येतद्वोपमूलरमेव. अन्तःपुरेषु निवसन्त्य एता
राजभार्या राज्यलोभममाकुला नानाविधान्मन्त्रान्कुर्यन्तेन राज्य-
शामनमपि न सम्यगिवाभवन्. ताश्च दुष्टद्वया समये समये
वपतिमपि हत्वा स्वपुत्रं राज्येऽस्थापयन्.

महाराजे संप्रामादिहे दिवंगते तदीया पत्नी स्वपुत्रं राज्ये
स्थापयितुं नामा स्वपतिशत्रुं बाबरनामानं दिल्लीधरं विज्ञापयतिस्म
साहाय्यार्थं. स च ज्ञातरनपूतः शत्रियस्वभावः सहसा तदामंशं
नांगीचकार.

४ पितृचरितम्.

- १ उदयसिंहस्य बाल्यं.
- २ संकटपरंपरा.
- ३ राजपदमाप्तिः.
- ४ राजाऽकलयन्.

(१)

हाराज सप्राममिहो दिर्घाधरेण बाबरनाम्ना
यवनपतिनामह युवा दिव गनयान् तदीयौ त्रौ
पुत्रौ शीघ्रमेव परलोकां गम्यतु येष मामन्ता
विक्रमान्ति तृर्थारामदामीपुत्रेण निहतेऽपि
उदासीना एव तन्मुष्नेषामयं मनोरथ आसीत्.

यत् सप्राममिहस्यौरस पुत्र उदयमिहोऽद्यापि बालोऽस्ति ताव-
त्पर्यन्तं तृर्थारामदासीपुत्रेण वनवीरेण राज्यकर्म कर्तव्यं. समर्थे-
षोदयमिहे सर्वैरपि सामन्तैर्मिलित्वा स एव राजपदेऽभिषेचनीय
इति. परन्तु राज्यलोभाक्रान्तमना स वनवीर कर्तव्याकर्तव्य-
विधेकान्यस्तदपि बाप्पारावञ्चशतान्नुमुदयासिंहं हन्तुमियेष.
उदयमिहश्च केवलं पङ्क्त्यो बाल किमपि राजवृत्तं नैव
ज्ञातु प्रबभूव. यद्यपि सर्वेऽपि सामन्ता राजतया तमेवादरयन्
परन्तु प्रकटं तथा नादर्शयन्. सर्वाश्चान्तःपुरवासिन्यो विक्रया-
जितदारा भर्तृवधदुःसाकुल्या उच्चैराक्रोशन्.

४ पितृचरितम्.

- १ उदयसिंहस्यबान्धवं.
- २ संकटपरंपरा.
- ३ राजपदमाप्तिः.
- ४ राजाऽरुवरथ.

(१)

हाराज सप्रामासिहो दिग्गजश्रेण बाबरनाम्ना
यवनपतिनामह युक्ता दिग्गजगणवान्. तदीयौ द्वौ
पुत्रौ क्षीप्रमेव परलोकं गम्यतु. येन मामन्ता
विश्रमानिने पृथ्वीराजदामीपुत्रेण निहतेऽपि
उदामीना एव तस्युन्मेषामय मनोरथ आसीत्.
यत् संप्रामासिहस्योरस पुत्र उदयसिंहोऽप्यापि बालोऽस्ति ताव-
त्पर्यन्तं पृथ्वीराजदामीपुत्रेण मनवीरेण राज्यमर्म कर्मव्यं. समर्थे-
षोदयसिंह सर्वैरपि मामन्तेर्मिलित्वा स एव राजपदेऽभिषेचनीय
इति. परन्तु राज्यलोभाक्रान्तमना. स मनवीरः कर्तव्याकर्तव्य-
विवेकान्यस्तनपि बाप्पारावत्वंशतन्नुमुदयसिंह हन्तुमियेष.
उदयसिंहश्च केवलं पङ्क्त्यो बालः किमपि राजवृत्तं नैव
ज्ञातु प्रवभूव. यद्यपि सर्वेऽपि सामन्ता राजतया तमेवादरयन्
परन्तु प्रवटं तथा नादर्शयन्. सर्वाश्चान्त पुरवासिन्यो विक्रमा-
नितदारा मर्तृवधदुःसाकुल्य उच्चैराश्रोराण्.

प्रतिपालयन्तातेष्ठन्, मार्गे च स बालक उदयमिहो न प्राबुध्यत.
नापि शरोद.

पत्तादेवी च तस्य शयने स्वपुत्रं शाययित्वा शय्योरागमन
प्रतिपालयन्ति तम्भौ. सा च मनमर्त्य चक्रे—यद्येषा शय्या
मयाऽधुना रिक्तं न स्याप्यते तदा राजपुत्रगवेषणार्थं सर्वत्र चारा
प्रचरन्ति. तदा राजपुत्रम्यावदयमनिष्टं भवेत्, तत्सम्प्रति मदीयं
पुत्रं बलीकृत्याऽपि गमपुत्रो रक्षणीय. यो हि मम स्वामी ॥
एव मम बालकम्यापि. मेवकस्य चाय धर्मो यन् स्वप्राणन्यये-
नाऽपि स्वामी रक्षणीय इति. तदधुना स्वमनपालनार्थं मया प्राण-
प्रियस्य शिशोः पुत्रस्य प्राणाभ्यर्पणीया इति. एवं विचिन्तयन्ती
सा पुत्रप्रेमाधुमन्ललितयना कथमपि तत्र तम्भौ.

अचिरादेव धूरकर्मा कृष्णवद्याच्छादितसहलदेह, नगाम-
सिलतां दक्षिणेन कण्ठेन बहन्, मिसोदियावशम्य भूमकेतुरिव, यम-
किंकर इव रक्तलोचन कूरेण ध्वनिना 'कास्ते राजकुमार' इति
वदन्प्रविवेश वनवीर. सा च तं राजकुमारप्राणहरणाय समागतं
यमसेवक मन्वाना स्वकर्तव्यपालने संजातनिध्या सहसा त पर्य-
कशापिन स्वपुत्रमदर्शयन्. तस्मिन्नेव क्षणे वनवीरस्य तीक्ष्णः
स्वहृग्तस्य बालहस्योरो निर्भिद्य करुणेनाक्रोशेन समं बहिराम-
गाम. सा तु तस्मिन्समये शोकेन हृदये परिपूर्णाऽपि केवलं स्वा-
मिभक्तिमनपालनाय जटेव तस्थौ. इदं च कूरे कर्म विधाय गते
वनवीरे सा पत्तादेवी स्वपुत्रस्य शयमधुभिरभिषिष्य तस्य जन्म
कृतार्थं मेने.

राजभार्यास्तु इदं राजपुत्रस्य वधं निशम्यातिशोकाकुल्या महा-
त्मन. संग्रामसिंहस्य वंशशयं मन्वाना. सुतरामशोषन्. सामन्ता-

अयं ॥ कदाचित्तव धाम्य वर्षेणैव परमेश्वरम्येच्छा को हि जानानि. यमाश्रित्य वयं मुरेन कालमयापयाम तस्मिन्नेव गृह-
मागते तदादरैवैदुर्यं कृतज्जना दर्शयति. तस्मात्त्वयाऽयं स्वामी
रक्षणीय एवेति.

सोऽपि सद्बुद्धि आवकोमाहुरिदं वचनं निशम्य मातनि-
म्यंयम्ने बालक स्वसमीपे स्थापयामास. ततश्च सा कृतकृत्या
पसादेवी वितोष्टदुर्गमाजगाम. अन्यथा 'रजपूतकामिनी आवकस्य
समीपे किमर्थं तिष्ठतीति जिज्ञासमाना जना इदं रहस्यं प्रकटी-
करिष्यन्ति.' इति मन्यमाना सा पसादेवी महता दुःखेन नतोन्म-
यर्त्तन. सोऽपि तं बालमुदयासिहं स्वभाषिनेयं स्थापयंस्तेन समं
तथैव व्यवहारत्.

३

तत्र च क्रमेण वर्षमान स उदयासिह शनैः शनैः क्षत्रिय-
निन्दानि बभार. तस्य च निरनिशय भैर्यं गृहयोरमुन्यमधारो-
हणकौशलं च निरीक्ष्य जना अपि मुतरासमदिहत. गुराभैतन्.
प्रयत्नशक्तेनाऽपि गोविता कम्तुरिका न स्थापोद् नहाति. नहि
रत्नपरीक्षा शपथेन भवति. अस्तु.

एकस्मिन्दिने तस्य आवकस्य गृहे आरम्भासीत्. तदा सहो
रजपूतक्षत्रियान्तथा आवकाश्च भोजनार्थं तेनाह्नाः. तत्र तेषु सर्वेषु
यथाक्रमं स्वस्वम्भाननिविष्टेषु सत्सु उदयासिह सर्वत्र
प्रचचाल. राजम्भान इयं रीतिर्येच्छावकम्पृष्टमत्तं
न भक्षन्तीति. एवंसत्यपि आवकभाषिनेवत्वेन

नृपापयामासु . स च नीच कुक्ष्यां वनवीरस्य चितोददुर्गातिर्गतो
न पुनरपि तत्प्रविशेत् . द्वितीयदिने तु ते सर्वे सामन्ता महतो-
न्मयेन उदयसिंहे चितोददुर्गमानीय रामसिंहासने प्रतिष्ठापया-
वन्तु . एवं शमेण पलादेवीमशामिषक्तिः सकला बभूव .

४

यदा च उदयसिंहो मेवादाधिपतिर्वभूव तदैव रामकोटम्पाने
महाभाग्यशाली मोगलवृन्दीष कथ्यते पुरुष प्रादुर्बभूव . यं
चेतिशमनारा ' महाराज अकबर ' पदेन व्यवदिशन्ति . तस्य च
संक्षेपेण वृत्तमिष्यम्--संसारमिहशत्रुर्नावरो यदा भारतं विजिन्य
दिक्षीधरोऽभवत्तदा स शमेण चितोदप्रभूर्नानि राम्यान्याकान्तुं
प्रायतत . म्याने म्याने यदा लेभे च . परलोकं गते तस्मिन्परीष
पुत्रो हुमायुननामा यवनो दिक्षीपदं म्याचकार . अचिरादेव शरि-
शहानाम्ना प्रबलेन सायन्तेन पराजितोऽन्यत्र पलायने म्य . स च
सर्वत्र पर्यटनं कुञ्चापि म्यैव लेभे . स च केषांपितृशत्रुः सुदृश
सर्मापि साहाय्यपात्रनाय गतस्तेम्य एव महत्प्रहयाप . एवं सर्व-
तोऽननुवृत्तेषु ग्रहेषु स महाभाग्यो बाबरपुत्रोऽरण्यादरण्यान्तरं
पर्यटनमपि अमरकोटम्पामिनं शरणययच्छत् . सोऽपि तम्प्रा
अभये दत्त्वा म्यसर्मापेऽम्पापयत् . तत्रैव तस्य दुर्दैवशान्तिनो
हुमायुनस्य पत्नी परिपूर्णदिवसा तेजस्विनं पुत्रं प्राप्त . स तु
यवनाधिपः पुत्रमन्य निशम्य सानन्दोऽपि विसर्जनं . केनच
काम्तरिकाण्डकोशं निर्भिद्य सर्वेभ्यः स्वमुद्दत्तं वम्तरिकावर्जं
ददौ . तदामोदस्य सर्वत्र प्रससार . तं मुरभियन्तं सर्वतः प्रयत्ने
मयलोत्तय हुमायुनः सानन्दमाह--सामन्ता ! एवदेशम्य मन

स्थापयामासु . स च नीच कुतर्मा वनवीरस्य चितोदुर्गोत्तिर्गतो
न पुनरपि तत्प्रविशेत् . द्वितीयदिने तु ते सर्वे सामन्ता महतो-
स्मवेन उदयसिंहं चितोदुर्गमानीय राजसिंहामने प्रतिष्ठापया-
वन्तु . एवं प्रमेण पलादेवीम्बामिषक्ति सफला बभूव .

४

यदा च उदयसिंहो मेवादाधिपनिर्बभूव तदैव राजकोटस्थाने
महाभाग्यशाली योगलकुलर्दीप बन्धन पुर्य . प्रादुर्बभूव . यं
चेतिहामशाग ' महाराज अक्षर ' पदेन व्यपदिशन्ति . तस्य च
संश्लेषेण वृत्तमित्यम्-संश्लेषमिहशप्रसंगो यदा भारतं विजित्य
दिल्लीभरोऽभवत्तदा स प्रमेण चितोदुर्गप्रभृतीनि राज्यान्पापन्तु
प्रायतत . स्थाने स्थाने यशो लेभे च . परलोकं गते तस्मिन्तदीय-
पुत्रो हुमायूनामा यवनो दिल्लीपदं स्वधिकार अभिरादेव शीर-
शहानाम्ना प्रचलेत्त सामन्तेन पराजितोऽन्यत्र पलायने स्म . स च
सर्वेन पर्यटन पुत्राणि स्वैर्य लेभे . स च केषाचित्प्रविषु मुदरां
सर्वेषु माहात्म्यवाचनाय गतस्तेभ्य एव महत्कलमाप . एव सर्व-
तोऽननुकूलेषु मरेषु स महाभाग्यो बाबरपुत्रोऽप्याश्रयान्तरं
पर्यटनप्रभवमि अमरकोटस्थामिनं शरणगतत्त . सोऽपि तस्मा
अभयं दत्त्वा स्वमर्षावेऽस्थापया . तत्रैव तस्य दुर्गवशाजिनो
हुमायूनाश्च पत्नी परिपूर्णादिवमा तेजस्विन पुत्रं प्राप्तु . स च
यवनादिषु पुत्रजन्य निराभ्य मानन्दोऽपि वितर्तितः . वेच
बम्बूरिवाण्डकोशं निर्भिद्य सर्वेभ्यः स्वमहत्तय बम्बूरिवाण्ड
ददौ . तदाभेदश्च सर्वत्र प्रसमार . नं मुरभिदन्तं सर्वे . प्रमर
मवलोक्य हुमायुनः मानन्दमाह-सामन्ता ' एवमेवाम्य

(पितृचरितम्)

मेव ते स्वात्मना व्यनरन् इति. प्रमाणयन्ति चात्र—यदि सतोपे-
षायं व्यवहारं संवृत्तमदा दिष्टीभ्यश्चनकन्यका अपि कुतो न
सन्निधायै परिणीताः इति.

वस्तुतस्तु म्यात्तामेदमपि सत्यं तथापि ते सन्निधायैमह
नुचितं हृतं. यतो बन्धोन्मादमत्ता दिष्टीभ्या न नित्या पितृ
सगिका एव. नादशाभिहितु मपरिहागय परमपवित्रस्य वंशस्य
व्यङ्गीकरणमनुचितमिति मद्बुद्धिरपि कथयेत्. नादशान्तिजि
कान्तदेशान्तिपद्याकृतकित पौर्णमासीचन्द्र इव अद्यापि मिमोदि
गार्वंश किं न विराजते. अद्यापि तस्य पुण्यस्रोतस्य प्रताप-
मिहस्य यशस्त्रोमो न प्रकाशते. अन्तु

एवं विशेषतो राज्यकर्मणि परमदश म दिष्टीभ्यो अकबर-
म्यारण्यमदशाब्दी परममान्यानि अनिशविप्रदुल्लभप्रसिद्धिपदा
मितानि राजग्यानवर्धनि सन्निधायैमहमान स्वराज्यम
र्गोदां वर्षभितमिच्छन्मान्यापन्तु मति चक्रे. तर्ह्येव म स्वमेव
वर्षयसकम्मादेव स्वजन्मभूमौ स्वमजानीयानेव राजद्रोहिण
श्रुत्या प्रणमत्तन्नान्दुष्टयितुं प्रायतन

निर्तीर्य स्वपक्षाधिके, तेऽपि लौकिकी बुद्धिमतुष्टय परया
अभवन्.

अथ कृतग्रामपि सेनामादाय दिल्लीपति अकबर क्रमेण
नानाराज्यान्यात्ममात्कुर्यश्चितोददुर्गस्य सलिषी समानगाम,
रुहोष च तद्दुर्ग, यद्यपि—उदयमिहस्य अकबर इव महताकष्टेन
छन्दराज्यमन्तापि ॥ राज्यलाभेनात्मानं कृतकृत्यं मन्यमान इत-
रजनवहौकिकानि मुत्तान्यनुभवन्सीणनेमा इषाभून्, अकबरस्य पिता
हुमायून्ः सदाचारसंपन्न कर्तव्याकर्तव्यविचारदत्त आसीन्, स च
विपत्तावपि महता सावधानेन पुत्रमशिक्षन्, तेन वाक्येष्व अक-
बरोऽलौकिकं पुण्यकौशलं प्रादर्शयन्, उदयसिंहस्तु महता प्रय-
त्नेन पत्तादेव्या बाल्ये रक्षित आश्रमस्य गृहेऽवर्धत, तेन तस्य
शिक्षाऽपि आश्रमस्यभावममाऽज्ञायतन पुन सश्रियम्भावोविता,
किं च—अकबरस्य गुदेवतो भारतवासिना च दुर्दैवमन्मस्य
सहाया अद्विनीया आसन्, अकबरस्य बहिरामताननामो घृह-
स्पतिरिव राज्यकार्यकुशलोऽमास्य आसीन्, पश्चाच्च ' अबुल-
कमल ' नामा स्वतन्त्रत्ववित्, अयमेव कृतग्रामपि राज्यकार्यनि-
यमान् अत्युत्तमान्कथान्.

उदयमिहस्तु केवलं राजचित्तवृत्त्यनुसारिभित्तोन्निभि पुरुषे
समावृत्त कथमपि राज्यकार्यमकरोन्, न मेनां निरीक्ष्य मोत्ता-
ङ्गतिमा, नापि महत्पाराशिवधार, नापि चामुगे शत्रुवृत्तान्
विज्ञानवान्, तेन अकबर सर्वमपि वृत्तान् ज्ञात्वा मेशाटदेश
विजेतुं समानगाम, किं च यथा हि कृच्छ्रेऽपि भारतर्षे राज-
स्थानमेव प्रकृष्टयोधुशालीनि सर्वे जना मन्यन्ते तद्वारि मेशाट-
देशोऽतिशयेन, तथैव सर्वे राजस्थानवासिभ्यु मेशाटस्थानमेव सर्वे

योद्धुं समागच्छन् किंतु क्षत्रियकुलदृष्ट्यो भारतललना अपि.
ताश्च ते समेता युज्यमाना अवेक्ष्यः दिहोपतिः अकबर
मुतरां व्यस्मयत.

प्रथमतश्च तैः पुरुषसिंहेराक्रान्ता सा यवनसेना पलायतेस्म.
अकबरस्तु तस्याः सेनाया निवर्तनेऽशक्तः स्वयमपि न्यवर्तत.
मेने च चितोदविजयो दुर्लभ इति. निवर्त्य च दूरंगते निराशे
दिहोपतो अकबरे सर्वेऽपि सामन्ता उदयसिंहसमीपमागत्य
विजयवार्तामकथयन्. ॥ तु कर्तव्याकर्तव्यविचारदाक्षिण्याभावशा-
ली कृत्यस्य जयस्य कारणमियं मे गणिकेति व्यपादिशत्. यद्यपि
सा गणिका अकबरसेन्येन समं चिरमयुज्यत तथापि तावत्तैव सैव
कारणं जयस्येत्यन्याय्यं. अस्तु.

तत्सम्यापमानकारकं वचो निशम्य क्रुद्धान्ने मानघना रमपूत-
क्षत्रियसामन्ता श्रुतिं समुत्थाय ता कर्तव्यदक्षामपि गणिका
क्रोधेन यमालयं प्रैषयन्. निरुत्सुकश्चाभवत्.

इमां वार्ता निशम्य संमातोत्साहः अकबर पुनरपि स्वसेनां
व्यवस्थाप्य योद्धुं न्यवर्तत. तं च निवर्तमानं प्रेक्ष्य मन्मोत्साहा
अपि ते क्षत्रियश्रेष्ठा. चितोददुर्गरक्षणार्थं सज्जता अभवन्.

अचिरादेव भयंकरं युद्धं प्रावर्तत. अपयशोमलिनीकृतमुत्तास्ते
यवनसैनिकाः संरंभेण यशोलामार्थमयुध्यन्त. रमपूतक्षत्रिया अपि
प्राणान् तृणीकृत्य चितोददुर्गे रक्षितुमचेष्टन्त. सूर्यद्वारपालः साहि-
दासोनाम क्षत्रियश्रेष्ठो धैर्येण युज्यमानो भीष्मइव यदा घरणी-
तले सुप्त्वाप तदा निर्भीकः केवलं षोडशवर्षदेशीयः केन्द्रव्याधिपः
पटानामक्षत्रियश्रेष्ठः तद्द्वारमपालयत्. ॥ तु बालतया सचो निह-
नन्त्यपि तुः शोकेन निरुत्साहो माम्भूदिति तं प्रोत्साहयितुं स्वयं तदीया

स कूरो दिह्रीपतिर्दीनानां नगरवासिनां जनानां शिरांसि प्येयं
स्वसेनिकानशात्. ते चेमामाशां छज्वा सानन्दाः कूरमतयः
कोपेन सर्वान् जनान् हन्तुमारभन्त. तस्मिन् समये त्रिशत्सहस्रसं-
ख्याका जनाः प्राणांस्तत्पुनः. तदानीं तु न केवलं नागरिका एव
शत्रुरादृगमन्या अभवन् किंतु रामकुलसंभवा अपि नराः सप्त-
दशशतानि पंचत्वं प्रापुः.

एवं निरतिशयं हिंसककर्म विधाय दिह्रीपतिरकस्मर आर्य-
पूजितानां देवतानां मुप्रसिद्धानि दर्शनीयानि देवालयानि निर्भिद्य
भूमिसादकरोत्. तथा मंदिराणि रामप्रासादानपि. तेषां स्थाने
स्वोपासनामंदिराणि स्वरचयन्. चितोददुर्गस्थाया नगरदेव्याः
पट्टहान् दीपानलंकारान् कषाटान् स्वोपासनामंदिरस्य शोभार्थं
स्वराजधानीं निनाय.

वाचकाः । यो हि अकस्मरं समशीलोऽद्वेष्टा सकललोककल्या-
णदत्त इति प्रायः सर्वैरेवेतिहासकारैर्बर्णितस्तस्यैव पश्यत कूरानि
कर्माणि. निरतिशयद्वेषशालिनो निर्बिशेषमबलानामपि घातकस्य
कीदृशं समशीलत्वमिति त एव जानन्ति. ये रणलु शत्रूणां पत्नी-
रपि मातृवदभिनन्दन्ति, ताश्च निरतिशयमादरयन्तः सानन्दं
स्वस्थाने प्रेषयन्ति, ते मूर्ता नीत्यादर्शा रमपूतसप्रिया वाऽऽदर-
णीया अथवाऽऽसहायानां रामग्रीणां घातेन प्रवटीकृतपीरूपोऽक-
बरो वाऽऽदरणीय इति युष्मेव विचारयत. सम्पाद्यदितिहास-
कारैरेकवरगुणवर्णनं कृतं तत्र समीचीनमिति न तत्रादरः सतां.

वस्तुतस्तु—प्रकृतिविषमाणां परागनालोलुपानां यवनानां
साधुत्वमध्यागमनदुर्भनसाम्यं न भवते. यथा हि शैत्यं लम्बितो-
ऽप्यग्निर्न तप्तस्य जलस्य स्वभारं प्राप्नोति. एवमग्रे सज्जनसंगत्या

६ प्रतापसिंहस्यजन्म.

- १ आलाबंशः
- २ जन्म शाल्यं च.
- ३ सिसणम्.
- ४ प्रतापसिंहःशक्तिःसिंह.

(१)

चका ! एतावत्पर्यन्तं मया लिखितः कथावि-
भाग केवलमुपोद्घात एव. अधुनाचाम्मच्छ-
रित्रनायकस्य महाराजप्रतापसिंहस्य चरितवृत्त-
माख्यं. तत्रश्च तत्सविस्तरं निरूपयामि.

अस्ति बहोः कालादतिप्रसिद्धं, अनेकपवि-

प्रशारसमरंभीरजन्मपरिपूतं, पुण्यश्लोकमेवादापिपनिभिरपि सन्मा-
नितं, राजस्थाने आलायनामकं प्रसिद्धं कुलं. तत्र शोणिगुरुनामकः
कथन सत्रियश्रेष्ठोऽमायन. स एवाऽस्मच्छरितनायकस्य माना-
महः. अस्तु. अस्मिन्कुले संभूताः सर्वेऽपि सत्रियश्रेष्ठोऽधिपते-
षिसामन्ताः समये समये तं साहाय्ययन्तिम्.

एवदा हज्जदीघाटनामकेऽरबलीपर्वतोपत्यकायां धर्मदाने स्पष्टे
यवनानां सत्रियैः समं महद्युद्धमभूत्. तत्र सत्रियैर्निहता अपि दश-
लाः संख्याधिकमेव जायमभूत्. ते सर्वेऽपि यवना महाराजं प्रता-

यशोदुन्दुभिः सर्वत्र स्वनादं कुर्यादेव. अस्तु. एवं क्रमेण काले गच्छति सा कन्यका भारतवासिनां मुदेवतो दिव्यं गर्भं वभार. दुर्मदयवनभारमसहमानाया वसुंधराया विज्ञप्तिं निशम्य साक्षाच्छंकर एव तस्या शोणीगुरोः कन्याया उदरे परमपवित्र उवा-
मेति मन्ये. तदानीं च सर्वेऽपि यवना यथेच्छं वर्तमाना देवाल्पा-
यानि घ्नंसयन्त आर्यमहिला दासीः कुर्वन्तः स्वराज्यानि आत्म-
साक्षिदधतः सुनरामसदृशा अभवन्. तेन पीडिता जनाः परमा-
त्मानं स्वपीडापरिहारार्थं प्रार्थयन्त. सर्वेऽपि भूभारावताराय
शंकर स्वयमवतरिष्यतीति भक्त्यै जना अभ्यन्यन्त. अस्तु.

अथ स दिव्यो गर्भं क्रमेण वर्धमानोऽस्त्रीविहीनं लावण्य-
धियमपुष्पयत्. तदानीं च तस्या गर्भिण्या मुखमण्डलं दिव्यतेजो-
मण्डलालंकृतं प्रामाणिकविमण्डलसाम्यं दधौ. दोहदा अपि
अग्रिममहाराजप्रतापसिंहचेष्टितमदृशा एवाभायन्त. मानुः प्रसिद्ध
मालावंशसंभूतत्वेन विगुह्य संग्रामसिंहावृत्यत्वेन तयोर्गर्भोऽपि
तद्गुणशाली बभूवेत्यत्र नाश्वये. उदयसिंहोऽपि प्रीत्या स्वका-
न्ताया दोहदानपूरयत्. साऽपि दोहदेः सर्वाभिवि प्रमाजना-
मानन्दयत्.

अथ परिपूर्णेषु मासेषु सा शोणीगुरोः कन्यका उदयसिंहस्य
पत्नी प्राचीवान्धकारनाशकं सूर्यमिषातिनेत्रमश्विनं विशालधाल
पट्टसूचितभाग्यं, कमलदीर्घनयनं, शुकचंचूनाभिकं, बलिष्ठं, दांस-
लमर्षावयवं बालकं प्राभूत्. तदानीं च स्निग्धगूहललना नेत्रोद-
ण्डलेन प्रतिहतनयनप्रवृत्तयस्तं बालकं द्रष्टुमपि न शक्नुः. रामो-
दयसिंहोऽपि पुत्रलाभमभातानन्दः प्रमोदमश्रुतां स्वप्रभामनाना
संतोषार्थं नाना पारितोषिकानि विनमर. एकादशोऽहनि तदीय-

प्रहारेण दर्भाकुरानिव कदलीस्तंभानिव लोहसण्डान्मुलाव. दृढैर्मु-
ष्टिबन्धप्रहारे पापाणानपि चूर्णीचकार. किञ्चुना—सामान्यत-
स्तदानीतनाः सर्वेऽपि सत्रियवीरास्तस्य बलं शस्त्रप्रहारवीरशलं
घोटकारोहकौशलं वीक्ष्य सुतरां न्यस्मयन्त. एवं सत्रियनात्यु-
चिनां शिक्षामादायासमा धियं पुषोष प्रतापसिंहः.

वाचका. । इदं सत्त्वं बाह्यं शिक्षणं. तत्त्वान्त.करणसंस्कारक
न भवति. विनाऽन्त शिक्षणं तत्त्वत् न स्वकार्याय प्रवर्तते. अ-
न्यथा मानवाधिकबलशाली बन्धो मातंगः कथं सत्त्वं स्वल्पबलेनाऽपि
मनुमेन स्वदासीक्रियते । कथं चातिकूरा अपि सिंहन्यामादयोऽ.
रण्यचराः पशव. सुद्रबलेन जरेण बिडालादिव कीडांगणे शिष्य-
न्ते ! तस्माच्छारीरशिक्षणमपेक्ष्य प्रबलं सत्त्वं बीजं शिक्षणं. तच्च
कथमलमत्त प्रतापसिंह इति वपे क्रमेण पश्यामः—

सर्वत्र हि बौद्धिकशिक्षणस्य प्रधानं कारणं परिस्थितिरेव.
परिस्थितिश्च विज्ञा विज्ञा प्रतिसमयं मानवबुद्धिं संस्करोति.
योऽहि परिस्थितिं सम्यङ्निरीक्षते सोऽवश्यं मुदितमनो
भवति. प्रतापसिंहश्च मातृवैव तैलबुद्धिः स्वदेशस्य तथा स्वमा-
तीयानामवनतिं वीक्ष्य रिक्तमनो मानुषमि स्वातन्त्र्यमुच्छ्वाहकृतौ
विधातुं निश्चयमकरोत्.

श्रीप्रतापसिंहस्य बौद्धिकं शिक्षणं चन्द्रिजनगीतैः प्राचीनपु-
ण्यश्लोकनृपगणनरितैरेव कृतं. राजस्थाने च सर्वत्र प्रशंसनीया
रितिर्दृश्यते—यत्—तत्रत्या. सर्वेऽपि चन्द्रिजना पुण्ययशसां
सिमोदियारवंशसंभवानां राज्ञां चरितानि काव्यमयानि विधाद
गायन्ति. तेन च साधारणा जना अपि कृत्स्नं पूर्वमानावितिहा-
समवगच्छन्ति. श्रीप्रतापसिंहश्च रात्रिदिवं पराक्रमशालिनां पूर्व-

प्रहारेण दर्भीकुरानिष कदलीस्तंभानिष लोहसण्डान्मुलाष. दूदेर्मु-
ष्टिवन्धप्रहारे पाषाणानपि भूर्जोचकार. किञ्चिद्दुना—सामान्यत-
स्तदानीतनाः सर्वेऽपि सत्रियवीरास्तस्य यत्नं शस्त्रप्रहारकौशलं
घोटकारोहकौशलं वीक्ष्य सुतरां न्यस्मयन्त. एवं सत्रियनात्यु-
चितां शिक्षामादायासमां धियं पुषोष प्रतापसिंहः.

वाचकाः ? इदं सत्तु वाद्यं शिक्षणं. तच्चान्त.करणसंस्कारक
न भवति. विनाऽन्त.शिक्षणं तत्त्वज्ञु न स्वकर्याय प्रवृत्तते. अ-
न्यथा मामवाधिकाबलशाली बन्धो मातंगः कथं सत्तु स्वस्मयलेनाऽपि
मनुजेन स्वदासीक्रियते ? कथं चातिकूरा अपि सिंहव्याघ्रादयोऽ-
रण्यचरा पशव. सुद्रबलेन नरेण विदार्यारुष कीर्त्तमणे शिक्ष्य-
न्ते ? तस्माच्छारीरशिक्षणमपेक्ष्य प्रवर्तं सत्तु वीर्यं शिक्षणं. तच्च
कथमलमत प्रतापसिंह इति वयं क्रमेण वदामः—

सर्वत्र हि बौद्धिकशिक्षणस्य प्रधानं कारणं परिस्थितिरेव.
परिस्थितिश्च भिक्षा भिक्षा प्रतिसमयं मानवबुद्धिं संस्कारोति.
योऽहि परिस्थितिं सम्यङ्निर्वासते सोऽवश्यं सुशिक्षितमना
भवति. प्रतापसिंहश्च जात्यैव तैजबुद्धिः स्वदेशस्य तथा स्वमा-
तीयानामवनतिं वीक्ष्य तिस्रमना मानूष्मिं स्वातंत्र्यमुक्नुष्टालं कृतां
विधातुं निश्चयमकरोत्.

श्रीप्रतापसिंहस्य बौद्धिकं शिक्षणं बन्दिजनगीतेः प्राचीनपु-
ण्यश्लोकनृपगणचरितैरेव कृतं. रामस्थाने च सर्वत्र प्रशंसनीया
रितिर्हृदयते—यन्-तत्रत्या सर्वेऽपि बन्दिजनाः पुण्ययशस्ता
सिमोदियावंशसंभवानां राज्ञां चरितानि काव्यमयानि विधाय
गायन्ति. तेन च साधारणा जना अपि कृत्स्नं पूर्वजानामितिहा-
समवगच्छन्ति. श्रीप्रतापसिंहश्च रात्रिदिवं पराक्रमशालिनां पूर्व-

जनां शौर्यस्वातंत्र्यमयमितिहासं शृण्वन्सकलमेवाहमेदिन्या राज-
स्थानस्वातंत्र्यदेव्या वा मुकुटस्थितं चितोदुर्गं परकीयैर्यवनैरा-
क्रान्तं पश्यन्वितरामस्त्रिचत. परममान्यस्य श्रीरामचन्द्रनन्मपरि-
पूतस्य सूर्यवेशस्यांशनमात्मानं निशम्य यवनपारतंत्र्यमग्नमवलो-
क्य सुतरामदुःखायत. स्वातंत्र्यप्रियाणामार्यसत्रियाणां कीर्तिधवलं
विविधपराक्रमकार्यमण्डितमितिहासं समाकर्ण्य दिल्लीपतिसेवोत्सु-
कान्स्वकीयानवेक्ष्य नितरामतपत्. स्वपाकिञ्चरक्षणार्थं वैधानरमा-
श्रिता स्वकुलामना श्रुत्वा साम्प्रतं स्वसंबन्धिभिः केवलमैहिक-
सौख्यलामाय यवनेभ्यो वितीर्णा कन्या अवलोक्यात्यन्तं संतप्तो
ऽभवत्.

प्रतापसिंहश्च स्वदुर्दशावलोकनखिलमना बाह्य एव सर्वत्र
मेवाहदेशे पर्यटन् सकृन्नि दुर्गमानि स्थानानि पश्यन् अतिसरलम-
तीन् स्वामिमत्तान् वनेचगन् स्वमग्नान् व्यथान्. स्थाने स्थाने
शत्रुप्रतिक्रियासमर्थान् सामन्तान् स्वमतवर्तिनोऽकरोत्.

श्रीप्रतापसिंहश्च बाष्पारावळपराक्रमान् सारंस्तत्पूजितमेकलिंग-
महादेवं परमादरेणापूजयत्. यद्यपि ॥ स्ववितरमुदयसिंहमाद-
रेणापश्यत्तथापि तस्य कर्मण्यकौशलं वीक्ष्य दुःखायतेस्म. अर-
दत्त्वं सर्वानपि सामन्तान् यदि संग्राह्यसिंहवत्सर्वेऽपि सत्रियाः
स्वकर्तव्येऽनष्टमा अभविष्यन्तदा यवनाश्रितोदुर्गं नाजेष्यन्.
मेवाहमेदिन्यपि न परतं प्राऽमविष्यन् इति.

स प्रतिदिनं यवनानां वर्धमानमैश्वर्यं विधेयं लिखो यथा-
शक्ति तेना नाशाय स्वस्थानंध्यरक्षणाय च शपथमकरोत्. अ-
न्यान्पि तपाकरणाय विज्ञापयामास.

एवं मानसिकशारीरिकशिक्षणं लब्ध्वा ॥ वीरः प्रतापसिंहो
ग्रीष्मसमये प्राभातिकं सूर्यइवोग्रं तेजो नम्यार.

(४)

महाराजोदयसिंहस्य शक्तिसिंहो नाम अन्यएकः दुष्ट आसीत्.
सोऽपि प्रकृत्या साहसिकः शौर्येणाऽपि अद्वितीयः परन्तु कर्त-
व्याकर्तव्यविवेकचतुरो नासीत्. ॥ प्रतापसिंहस्य सम्मानं वीक्ष्य
मूयान्वितो बालोऽपि असूया बद्ध. तस्य स्वभावं वीक्ष्य शिक्षो
महाराजोदयसिंहोऽपि तस्मिन्प्रीतिं नाकरोत्. जातमाश्रयैव तस्य
शक्तिसिंहस्य मेधाइमेदिनीस्वातंत्र्यचातक्यमहान्वीक्ष्य चिन्तागुरः
स महाराजोदयसिंहस्तस्मिन्वैराग्येणैवावर्तन.

एवदा प्रयातकाले राजशिष्यभिर्विरचितं समायामानीतं
सङ्गं परीक्षितुमुदयसिंह सामन्तैः समं सिंहासनमप्यतिष्ठत्.
तदा मेघवैरानीते तन्तुमंघाते सङ्गप्रहारं कृत्वा धारापरीक्षायां
क्रियमाणाया सत्यां शक्तिमिहः स्वयं विचारयतिल—यः खलु-
सङ्गः समरे शत्रुकण्ठनालच्छेदनाय प्राद्यम्नस्य परीक्षा तन्तुमं-
घाते कथं स्यादिति. विचार्य चेत्थं स सहसाऽग्रे गत्वा तेन सङ्-
गेन स्वांगुलिमच्छिनत्. प्रावर्तनं च्छिन्नाया अंगुलेः सकाशादति-
तीव्रो रुधिरप्रवाहः. महाराजोदयसिंहश्च तस्येदं साहसं विलेख्य
विस्मितः क्रुद्धः सर्वावर्तिनं सामन्तं तस्य शक्तिमिहस्य शिर-
श्छेदुमादिदेश. तामिमामाज्ञां विनिश्चां निशम्य मिलिता. सर्वे
सामन्ताः कोपरघनयनं तं महाराजोदयसिंहं सान्त्वयामासुः.
सोऽपि दुष्टवधपातकं परिहरन् आग्रहं तत्याज. परन्तु शक्ति-
सिंहस्य साहसैकप्रियां मतिमवलोक्य नितान्तं शिक्षो बभूव.

७ सिंहासनाधिरोहणम्.

- १ उदयसिंहस्यकुतूह्यम्.
- २ सिंहासनाधिरोहणम्.
- ३ मृगया.
- ४ प्रतापसिंहशक्तिसिंहयोःकलहः.
- ५ पुरोहितस्य देहत्यागः, शक्तिसिंहस्य देव-
निर्वासनं.
- ६ भीष्ममतिज्ञा.

(१)

हारानोदयसिंहश्च नितोडवियोगेन वा
स्वातन्त्र्यनाशेन वा परानयदुःखेन वा वार्ध-
क्येन वा क्षीयमाणजनः स्वस्य स्वर्गगमनं
समीपमागतमिति निरचिनोत्. यद्यपि स

चितोदटुर्गं गते सत्यपि यवनानां सामन्ततां नापनत तथापि
सकलमान्यानां पुण्यश्लोकानां बाष्पारावृष्टमंमामसिंहादिभूषाहा-
नामन्त्रये संभूयापयशोमलिनं मुखं मे संवृत्तमिति चिन्तयेत् त-
मधिक्रमपीदयन्, तेन च क्षणायुर्महारानोदयसिंहो गोर्गुडानादि
ग्रामे स्वर्गवासी बभूव. तत्पूर्वं स सर्वानपि स्वसामन्तानेरुप्रीकृत्य

मर्षी राज्यन्यवस्थां कथयित्वा मम मिहासनं मदीयस्तनयो नय
महोऽञ्जकरोत्विति जगाद च. तादृशीमाज्ञाभनुमत्य मगमत्
एन मेदिनीपतिर्धैर्यव्यनीति मन्त्रान्. धीमतापतिरो निरागतो
राज्यलाभे स्वधाम्यं परीक्षितुं देशान्तं गन्तुं मनश्चक्रे.

वाचकाः । महाराजोदयसिंहस्यैवं कर्म न न्याय्यमासीत्,
यतो यदा राज्ञि निम्नं धावकस्य गृहे महाराजोदयसिंहोऽवर्धन
तदानीमेव रोगीणुह स्वकन्यां तस्मै ददौ. तस्मिन्नेव समये तत्र
उदयसिंहः स्वदद्यात्वा प्राजापारवनाम्ने सामन्ताय ' अस्यां
कन्यायां यं दुःप्रोपवेतमेवाहं राज्यपिनगरिणं करिष्यामि '
इति प्रतिमते. न्यायतोऽपि न एव मेष्ठेभ्यः पुत्र आसीत्तदेव
स्मर्यमपि अगणयित्वाऽन्ततमये नयता एव यम पश्चाद्वाग्या
धिकारी कालीय इति कथवापाम. वस्त्रिजुम्हे बहवः सत्यप्रति
ता राजानोऽजायन्त. यत्नं कृत्वा भगवत् सत्यवचनस्य श्रौत
मनन्दस्य सूर्यवशाद्भूतं तत्र वसिष्ठे मितोरिषावशो जग्मिषा
महाराजोदयसिंह. स्ववचनं विधायकजः. सज्जनाः । वचनभर्ता
हि यवनानामैव शोभने न साधियाणा. साधियाश्च स्वात्मनैव
अगणयन्त. प्रतिज्ञां चापहन्ति. अमु.

राजस्थाने चायं निगमो यदि कथनं राजा स्वयं गच्छेत्तदा
तस्य प्रेते तत्रैव मिलिष्य प्रथमो महानोष्मवेव तादृशं राजास
मेऽभिविष्य पश्चात्तस्य कृतस्य राज्ञः शत्रुसंस्कारो करणीय इति.
एतादृशाऽभौचित्यनियमे बीजमपि -- रितं राजमिहामने प्रेतेषु
कराविरजमानु बलहन्तान्. कथनस्य एव राजाऽस्मिन्मये
राज्यमाक्रमेण. कथनं स्वयं एव राजाऽस्मिन्मयेऽप्युक्तं
सर्वेषामपि राजाजनानां शान्तेम्यद्वारेदिभ्यदिभ्यः प्रदत्तं.

(२)

एतन्नियमानुरोधेन सर्वे सामन्तास्तथाऽन्येऽपि प्रमुखा नागरिका जना राजसभामागता जयमल्लमभिकार्यं प्रायतन्त. सोऽपि अज्ञातविशेषवृत्तो मंगलामभिकार्यं खानादिकं विधाय राजसभामागाम्.

अत्रान्तरे कृष्णरायतो ग्वास्तेरनरेशोऽन्ये मंत्रिगणाश्च सहसा तत्सभास्थानमागत्य तं जयमल्लमवदन्—राजकुमार ! त्वदीयः पिता महारामोदयसिंहो यदा सोनीगडाधिपस्य कन्यां परिणिनाय तदा तदीयं पुत्रमेव सिंहासनाधिकारिणं विधातुं वचनं ददौ. तच्च कथं खलु विस्मृतवानिति न जानीमहे. यद्यपि त्वां राज्ये स्थापयितुमस्मान्महाराज उदयसिंह आज्ञापयत्परन्तु तस्य ज्येष्ठत्वेन स एव संप्रति राज्याधिकारी भवितुमर्हति. यस्मिन्वंशे रामचन्द्र खलु पितागङ्गाया राज्यं विहाय वनवासी बभूव तेनैव वंशेनाऽयमपि परमपवित्र सिमोदियावंश सचरद् एव. तत्त्वमपि भरतमनुकुर्वन्स्वजेष्ठवन्धुं प्रतापसिंहं राज्ये स्थापयितुममेसरो भव. पितुः प्रतिज्ञापालनेन प्रापय तमपि महाभागे पितरं सद्गतिं. अर्जय च त्वमपि यावच्चन्द्रदिवाकरं स्थापि पार्वणचन्द्रमरीचिरोचिर्यश इति.

सोऽपि पितृपुत्र्यानां वृद्धानां प्रधानामास्थानां तथा तातमित्राणां राज्ञामाज्ञामगीकृत्य प्रतापसिंहस्य राज्याभिकार्यविधानेऽनुमतिं ददौ.

वाचयः ! ये सत्र जीवन्तं पितरं निहत्येव राज्यजामार्थं स्वबन्धुभिः कलहायन्ते. अथवा कूटैरुपायैः स्वमनसमपि यमास्त्यानिधिं विधाय राज्यमाक्राम्यन्ति. ते दुर्निवारराज्यलोभाक्रान्ता

यवनाः क. — क. च केवलं वितृवचनपालनार्थं कृत्स्नमपि स्ववि-
 चयसुखं विहाय राज्यलोपमपि विनाशायनस्तादृशा जगमहम्भू-
 तयः पुरुषश्रेष्ठाः. यद्यपि सम्प्रति न सन्ति ते रजसूतसत्रियश्रेष्ठा-
 नापि यवनाः परन्तु यावदयमितिहामोषर्षते तावत्परलम्पना मा-
 नवहान्तसत्रियश्रेष्ठास्तुयाद्यवनांश्च निन्देदेव. सज्जनाः ! यथा श्री-
 ष्मत्स्य स्वपितृमन्तोपार्थमामन्मन्त्रमन्त्रैः, यथा वा मानकीमानेर-
 रण्यवासस्तथैव जगमहम्भूतयः वितृदेवतापरिपूजा. यवं तु मम —
 वितृवचनपालनार्थं राज्यमुत्सृज्य जयमलेन मेवाकमेदिनीसिंहास-
 नादपि लोकोत्तरं सिंहासनमर्जितं. यत्कोऽपि न ग्रहीतुं शक्नो-
 ति. अतु.

असिन्धिवये जयमाप्स्य सम्पत्तिमवलोकय ते सर्वेऽपि मंत्रिण-
 सामन्ताश्च ते प्रदांसन्तो महताऽनन्देन महारामं प्रतापसिंहं
 राज्याभिषेकार्थं विहाययितुं प्रतापसिंहस्य प्रामादमयु. सोऽपि
 अवाम्मादेव समागतं मंत्रिगणं तथा सामन्तगणं विलोक्य विस्मयः
 सर्वं कृतं तेभ्यः धृत्वा जयमलमाश्लिष्य सानन्दं राज्याभिषेको-
 त्तवविधानार्थमाज्ञापयामास.

अपिमादेव सर्वोऽपि नागरिकजनो मिलित्वा सर्वं नगरं मञ्च-
 स्तम्भ, स्थाने स्थाने नागरिकलम्पना मिलित्वाऽग्रायन्. अनिबन्धुर्ध्वं
 च मंजुलम्पानिभिर्गायनालापैः समं पट्टा अभ्यनतु, रामपुरे
 रथिष्ठिना मलमेकशयितपूज्यो रामदार्ताः विहायरेभेभ्यस्तेभ्यः
 मृतनाथ राज्ञे जयमर्तुं सादिमंदतं स्वाधिकारिणा समं रामदा-
 सादीगणमलम्भतोः पञ्चतिदम्पवि स्वपुत्र्येन समं निदधे स्वस-
 मागम. सर्वे सामन्तगणा अवि स्वगणयोग्यापिन्त्रानि धाव-

प्रति राजनिष्ठयाऽवर्तन्त तथैव वयमपि वर्तिष्यामह इति
उक्त्वाचेत्थं स्वयं सिंहासनं सृष्ट्वा शपथमकरोत्तथैव सर्वेऽपि
सामन्ताः.

सर्वेषु सामन्तेषु शपथं कृत्वा स्वस्वस्थानेषु समुपविष्टेषु मत्सु
महाराज प्रतापसिंह स्वपूर्वजान्मनसिकृन्तन्वीर्यैरिदमभाषत.

मामन्ताः । प्रधानाभात्याः । प्रियप्रजाननाः । अद्य तत्तु अहं
परमेश्वरकृपया मम पूर्वजानामाज्ञया परमपवित्रे सिंहासने समुप-
विष्टः, अहं तु यावज्जानानाम्यत्र न केवलं विज्ञामार्थं विषयोपभो-
गार्थं वा परमात्मना संनिवेशितं किंतु कर्तव्यपालनार्थं, राज्ञा
कर्तव्यं हि पुत्रवत्प्रजानां पालनं, तदपि द्विधा, बाह्यशत्रुभ्यस्तथा
दारिद्र्याद्युपद्रवादिभ्यः, सम्प्रति हि प्रबल्यो दिङ्मोक्षतिर्वयनोऽस्म्य-
हमविरुद्धधर्मा मेवाहमेदिन्यामाक्रान्तुमिच्छति, जीवन्तु तानपा-
देषु मेवाहमेदिन्या मुमुक्षुमिव स्थातव्येदेभ्यः निरासमिव भारतल-
नापातिवत्यस्य सातिगमिव नितोऽदुर्गमात्ममादकरोमः, तत्प्रथमो
यावच्छक्तिः अयं यवनराज पराजयेभ्यः स्वराज्यं स्वधम्मापशि-
ष्यामः, राज्ञश्च यथा प्रजापालनं कर्तव्यं कर्म तथैव प्रजानामपि
राजाज्ञापरिपालनमेव, यो हि राजा प्रजाभ्यः स्वात्मानमतिरिक्तं
मन्यते ॥ न विजयते, नापि प्रजाश्च तथैव मन्यमानाः, यत्र ॥
राजाऽऽत्मानं प्रजाभ्यो नातिरिक्तं मन्यानन्तासा अयने प्रयनने
तत्रैव सर्वाः सम्पदा निवसन्ति परस्परविश्वासप्राकाररहिते रा-
ज्येऽतिबन्धालोऽपि शत्रुं प्रोक्तुं न शक्नोति, तद्वदपि परम्परा-
नुरागशालिनस्तं टिडीधर यवनापिपनि जेतुं शयनिप्रामहे,
अनिरादेव भगवानेकान्यः सर्वेषां नो मनोरथान् सद्यः करिष्यतीति.

श्रीमहाराजप्रतापसिंहम्येदमोजस्रं पराक्रमपरिपूर्णं भाषणं

सामन्ताश्च सत्वरमेव तदनेन प्रविश्य महानिरोधेण वन्यकारिणं,
तीक्ष्णेन राह्यप्रहारेण स्याथं, वेगेन धावमानं कृष्णमारं बाणेन,
निहत्य स्वस्य दासप्रहारकौशलं प्रदर्शयामासुः. रजपूतशत्रिया-
श्चाश्चमारुह्य महता वेगेन धावमाना लोक्रेतरमधारोहणकौशले
प्रवर्त्तीभवन्. एवेनैव राह्यप्रहारेण वनदुष्टाय द्विषाकुर्वन् राह्य-
प्रहारपाटवं निदर्शयावन्. तीव्रमंतापेन मृतं सप्तद्वार्याभिमुख
मागच्छतो व्याग्रस्य मृतं बाणमंचयपूरेण तूणीरतायापयामासुः.
तीक्ष्णबाणैः पश्चाद्वृत्तप्रोतमानानां बलिभुजममर्षानां सूकराणां
व्यर्थं क्रोधावेशं बाँस्थोत्तेजैर्हमुः. सर्वेषु वनमृगेषु कुरानभहेपार-
वानाकर्ष्य पलायमानेषु मज्जोषं मधैर्य स्थित्वा सर्वानप्यवलोका-
मानानां सिंहानामवलोकनमपिनन्दुः. प्रशशंसुश्च तेषां परा-
क्रमम्.

४

एव सर्वेषु सामन्तेषु रजपूतशत्रियेषु सर्वे राज्ञा प्रतापमिहेन
मृगयाविनोदं कुर्वन्तु मत्सु अकम्पात्प्रतापसिंहस्य पुरतः कञ्चकल-
तागुरुमान् तीक्ष्णदर्ष्ट, घोराशयवाचालिनमकलारण्यः, क्रोपोत्तन-
सटापटलः, तीक्ष्णाम्बुतप्रहारविभिन्नानेकपुंसगणः, परवन्द्यपटन-
लिनपरिपुष्टदरीरगष्टिः, अनिमयेकरवेगशाली सूकररान प्रादुरा-
सन्ति. ते चाकम्पात्सिर्गते वीर्ये सर्वेऽपि शत्रियाः क्षणमाधे
गच्छन्त्या इवामवन्. अन्ये च सुद्रा हरिणादयो वनपशवस्तस्य
घोरां पोषणमाकर्ष्य वयपि पत्न्यस्य दरीषु न्यलीयन्त. अथाश्च
भयाकृत्या दीर्घान् हेपारवान्विमसर्जुः.

अत्रान्तरे तं सूकररानं हन्तुकामः श्रीमहाराजप्रतापसिंहः

मनुष्यं प्राणिभूमधमचोऽयम्. माहमद्रियं शक्तिर्महोऽवि-
 श्यायं. तौ च गङ्गागङ्गाय धारमानौ श्रीगङ्गायोरप्य धनिप्रस-
 मनाः मृत्तगोऽनियोगेन पथायनेभ्यः. तौ च प्रजनिनं धारयन्तं मू-
 करानमनुमम्यतु. स च मृत्तगान् प्रवृत्तिवलिष्ठो मातुः पर्व-
 तमग्नदशिरोऽध्यान्नुद्धीय गच्छन्तःशानिददस्य कदाचिददस्य
 कदाचिदतानि हृत्तेषु निवृत्तिनः कदाचिद्व्यवर्तिर्गेषु पथवलेषु निनप्र-
 सांश्रावन्. दावति तत्रैव धारयन्तौ तं न ममुपनु.

अथ दुग्धाननकेनिलयुगं, गङ्गाधित्यविशिष्टं च दनं, निर्वन्त-
 येतन्मनोनिपतन्तरीर, धारयन्तौ ममर्ष, तं मृत्तगान् वीक्ष्य तन्
 समावम्भायपि तौ महारंरी युगपदेव तस्य प्राणहरणाय बाणाव-
 म्बुचताम्. तौ बाणावपि अहमहमिहया तस्य लक्ष्यस्य प्राणहर-
 णोद्यतौ स्वामिनाविव शीघ्रं गच्छन्तौ ममेव तस्य मृकरस्य
 शरीरं प्रविशिशतुः. तस्मिन्नेव क्षणे स बलाज्योऽपि मृत्तगान्
 रुधिरार्द्रशरीरं कानिचित्पदानि गत्वा पूर्णयित्वा भूमितले पपात.
 तदीयाः प्राणा अपि स्वमरणशंकेयव ददमपि तदीयं शरीरं वि-
 हायान्यत्रागच्छन्. स च त्वेवेण मरणसमये तीक्ष्णेन दन्ताग्रेण
 भूमिं खनन् धूलिमयं तत्स्थलं चक्रे. घोरेण प्राणगमनवेदनाभयं-
 करेण रवेण सकलमप्यरण्यं वाचालयामास. स्थूलशरीरपातेन
 भूमिमपि कंपयामास. क्रोधातिरेकविदीर्णमुखनिर्गतकनपटलेन स-
 कलमपि धरणीतलं धवलं चकार. बलिष्ठस्याऽपि मदीन्मत्तस्य
 कथं क्षणभंगुरं जीवितमिति सर्वेभ्योऽदर्शयन्.

तं च मृकरानं स्वबाणविद्धं प्राणिपतन्तमवलोक्य सानन्दौ
 स्वपरिधमं सफलं मन्यमानौ तौ प्रतापसिंहशक्तिसिंहौ सज्जम-
 श्राम्यां धावन्तौ सममेव तत्रागच्छताम्. निरीक्ष्य च तं भूशरेधरं

बाणयुग्मनिहतं विम्वितौ कस्य बाणेनायं निहतइति निर्णेतु व्यवदे-
ताम्. प्रतापसिंहोऽवदत्—अहमेवेमं प्रथममपश्यम् बाणेनाहन च.
तस्मादयं मूकरो ममैवेति. माहमिक शक्तिसिंहश्चेत्यमेव वदन्तं
मूकरो हातुं नैच्छत्. तौ च क्रमेण कर्षमानविषादौ कुन्दौ द्वंद्व-
युद्धेन कस्य बाणेनायं पूर्वं निहत इति निर्णेतुमैच्छताम्. पश्चा-
त्समागता सायन्ता मंत्रिगणाश्च तौ स्वान्वयितुं प्रायतन्त परन्तु
स्वलङ्घ्यस्याग. क्षत्रियाणा महानपमान इति मन्यमानौ तौ न
विवादविषयं तत्पज्जनतु .

(५)

अत्रान्तरं वशिष्ठ इव तपस्वी महामान्य धृतिशास्त्रविद्याकु-
शल स्वयममानकन्याण्डस्य . सिमोदियावंशने प्रानीनैर्भूपालै-
सम्मानित , कुलपुरोहित सर्वेषु रत्नपूज्यप्रियेषु मामन्तेषु मन्त्रिषु
मत्सु सहमाऽग्रे गत्वा नौ नम्रासित्तलालंकृतहस्त्रौ कोषारक्तनयनौ
प्रतापसिंहशक्तिसिंहौ मावेशमवदन्. महाराजप्रतापसिंह शक्तिसिंह
किमिदं भवद्भि. प्रारब्धं. सुदृम्य वराहम्य धृते परस्परघातार्थमुद्यतौ
युवां किं वितोददुर्ग मूकगादपि हीनं मन्येथे ! महाराजप्रतापसिंह !
इदानीमेव त्वं पूज्यं पैतृकं मिहामनमाकूटं कथं स्वबन्धुपाते-
नात्मानं कलंकयितुमीहमे. शक्तिसिंह ! त्वमपि वितृवद्वंद्वम्य स्व-
ज्येष्ठबन्धोः प्रहरणेन परमपवित्रं सूर्यवंशं. दिवंगता महाराजवा-
प्यारावळप्रभृत्यधितोददुर्गं शत्रुहस्तगतं महाराजं प्रतापसिंहमुद-
यपुरवामिनं विलोक्य मिला. साधुनयनाः सुदकारणेन कलहाप-
मानौ युवां किं वदेथु ! अद्यापि स्वर्गवामिनो महाराजोदयसि-
हस्य विलोदकं न शुष्कं. तावतैव परस्परघातार्थमुद्यतासी युवां .

धमेणामितं तस्म एवोपभोक्तुमर्हति. तन्नुद्वं वा महार्घं वेत्यन्य-
देतन्. सर्पे हि पीडयितारं ददाति तस्य रक्तज्याभार्घं किन्तु वैर-
निर्घातनार्थमेव. तदयं कल्हः शम्भेणैव निवार्यो भवतु वधनशते-
नार्पति.

॥ १॥ कुन्नेपाध्यायो महानेज्ज्मी भदिदं तपोरपमानकारकं
मदेन्मादप्रदर्शकं च प्रस्युतरं धुम्बा कोषारतज्जवनयुगलोऽतिव-
र्षिण्या विकताम्या दशा तो पश्यन्, दृष्टान्तिव, शाप दिम्सतिव, पाद-
हतभूमिज, सरभमं बाहूपम्याभ्रेशतिव रोपातिवेकहन्नेन यो
रेण मोषेण बभाषे.

प्रभाषतिह । शक्तिमिह ! अहं चामेन गुणयोः प्रामुख्येण सवि
 शेषमभिसिद्धोऽस्मि. योऽहं पवित्रसिद्धोऽस्मि तस्मात्सर्वं भवान् विमोक्ष-
 तम्भवान् महापराक्रमशालिन इवानेन्यदेवीकपठहारम्भरहीकानप-
 दयन् सोऽहं मुष्मादृशो कुलवत्कयोन्मिरश्कारवचनेनापमानिनो
 जीविन्नेष्यामि. रामस्यानभूमेध्यायं विशेष — यत् तस्याः पुत्रः
 कदाऽपि कुतोऽपि निरत्कारं प्राप्स्य न जीवति. ॥ ४ ॥ प्राणेभ्यो-
 ऽपि धामं गरीयासे मन्यते. तस्मिन्मन्त्रमुक्ताभाष कलहामानयो
 गुणयोर्भवेऽवमपि प्राप्नोतेहो तद्वत् भवतु. भगवति मेशादमे-
 दिनि । निराशान् भव महन्वाशाऽस्मिन्पुनरपि दुर्मेदवचनहर्मे
 भवन्वा मुक्त ! पूर्ववत्प्रविष्येत्. परिपालिता दूतवर्धति. सा तु
 मदीयेदेनेव ममे मया. प्रयो एकश्चिधेधर ! विदित्येधेव त्वं
 मेशादमेदिनी जालदभि ! भगवन् मोर्धनोद्धारनपर ! धीनपः
 त्वयपि विदिति तूज्जीवनिष्ठः ! दुर्मराज ! विनोद ! अहं चामु-
 नेव देहं रदयता पुनरपि अस्मिन्नेव राजम्भाने जनिष्या ततो
 द्यारार्थं प्रदयमानानां सविदानाद्वरं माहात्म्यं परिध्यादि

गृहीत्वा तं महारानं प्रतापसिंहं नमस्कृत्य निर्गतो दिल्लीनगर
यागत्यावसरे ननाम.

सोऽपि विज्जिद्रान्वेषी तं सन्मानेन सत्कृत्य स्वसभायां स्था-
पयामास.

(६)

यत्र च प्रतापसिंहः सिंहासनमलमकरोत्तदा तस्य कोशे
द्रव्यं नासीत्. यथाकथं चित्तसर्वे रामसेवका वेतनं लब्ध्वा राज-
कार्यमकुर्वन्. विशेषतश्च ये राजसम्पत्ता मेवाडभूमिर्दिभागास्तान्
कचर. पूर्वमेवापाहरत्. तेन राज्यभ्यायोऽपि न्यूनीकभूत् तथापि
प्रतापसिंहो न निम्नसाहो बभूव. स हि मेने-पुनरपि चितोदु-
र्गविजये नाम्नि तावती द्रव्यभ्यापेक्ष यावती मानवाना. ते च
राजम्भानेऽत्रिविपुला. सा च चितोदाक्रमणार्थं समुद्यतमन्त्रालय
स्वपूर्वभद्रस्तर्षथा साहाय्ययिष्यन्ति. यद्यपि अकबरो मत्तो घना-
भ्यो बलादश्च तथापि मदीयमेना तन्मेनापेक्षया श्रेष्ठैवेति निर्वि-
वादं. तथा चाहं स्वरितमेव तं यवनाधिपं निर्मित्य मेवाडमेदिनी
पुनरपि स्वानंध्यगुप्तभानं करिष्यामीति.

अथार्थं नैवं स सत्वरमेव स्वसेनां सप्ताहयामास. सर्वथा
राजम्भानगतान् भूतपूर्वभुदो मान्यान् क्षत्रियराजान् साहाय्यार्थ-
माह्वयतेष्व. परन्तु नैव जानातिस्व अथपूरप्रभृतिराज्याधिपान् केवलं
नाम्नः क्षत्रियान्. ते च तीक्ष्णमतिनाऽकबरेण समं संघाय पूर्वं
तत्सामन्तनां स्वीचक्रुः. ते तु चितोदाक्रमणे साहाय्यदानाय
स्थाप्रतापसिंहेन प्रेषितमार्मत्रणं निशम्य हसन्तः सुद्रास्तपाकर-
णाय विपुला अभवन्. स हि अकबरो न केवलं बलाभ्यो घना-

धिपः प्रमुक्त आसीत्. तं हि महाराज स्वदक्षिणहस्तत्वेन
स्वपादिशन्.

यत्र प्रभृति मिसोदियावंशनाभितोददुर्गोत्तिःसारिता अक-
बरेण, तत् प्रभृत्येव नितोदनगरी विधवामक्यम् सर्वेऽपि बन्दि-
जनाः. तेषां चोजम्विगीतानि निशम्यातिगिरिः महाराजः प्रता-
पसिंह इत्थं शपथमकरोन्—यावद्दहमिमा मेवाडमेदिनी पारतं-
ध्यनरकास्तोत्तरिष्यामि. यावच्छेदं नितोददुर्गमात्महस्तगतं न
करिष्यामि तावद्दहं सर्वान् विलासाम्यस्यामि. स च तद्दिनमा-
रम्य सुवर्णपाश्रणि विहाय दीनवत्पर्णोक्लीप्यभुक्. तपैव
तुल्यमानि मृदुलानि शयनानि विहाय तृणमयेऽशेत. तपस्विम-
नोचितं मटाकलापमप्यपञ्चान्. एवं महोत्सवेऽपि पटहादीनि
मंगलवादनानि वादयितुं प्रत्यादिदेश. अद्यापि हि तामेव रीतिं
मुदयपुराधीशा अनुसरन्ति. अस्तु.

एवं श्रीमन्महाराजप्रतापसिंह सर्वविन्यसमुत्तानि विहाय
मातृभूमेः स्वातन्त्र्यलयाय तीव्रं तपस्तप्तुमारभत.

८ मानमिहस्यापमानः.

- १ मानमिहस्य कुप्यनुत्तम,
- २ मानमिहस्यः.
- ३ मानमिहस्यापमाने.
- ४ मर्यादातनापार .
- ५ कौणः

(१)

मानमिहस्य कुप्यनुत्तम, मानमिहस्यः, मानमिहस्यापमाने, मर्यादातनापार, कौणः.

मानमिहस्य कुप्यनुत्तम, मानमिहस्यः, मानमिहस्यापमाने, मर्यादातनापार, कौणः.

तस्यैव अदपूराधीशस्य दत्तः पुत्रो मानमिह . अये च
निर्गन्त एवातिशूरः . तस्मिन्मये कृन्त्येऽपि राजम्याने मान-
मिहममो नरो नार्थीदेव . यदाचरस्य सहायो मानमिहो नाथ-
विध्यतः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
विध्यतः . अथ च दया वराचयी तर्थाचर्यमीहुरपि .

एकदा कमेज सर्वे भूयदेशं विजयमानोऽय मानमिहोऽटक-
मर्दीनीरमायनी ताया नद्या उत्तवने शास्त्रनिषेधमुपलभ्य
विज्यायुः विकर्तव्यतादुः स्थापिपदरचरमट्टट्ट . ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
दिशेमणिस्तदानीमेव—

कृन्त्या भूमिर्दीशस्य । निषेधोऽप्राटने कुत ॥

मन्थने प्रतिषेध य । प्रतिषिद्ध स एव तु ॥ १ ॥

इति श्लोक एवमारोप्य शास्त्रमेव तदन्तिके प्रेषयामास .
वस्तुनस्तु इदं विजितमिहाभाति यो हि मरुत्या वा भगिनीर्षा
गोमासमभरोभ्योऽदात्म एव समनगमनविधिप्रतिषेधविषयिणी
विन्ता करोतीति . अस्तु

मानमिहो हि दिर्लघने मेनापनिर्गम भूया कृन्त्यापि
प्रतीची दिशं मयजदन् . पूर्वम्या दिशि वर्तमानान् वंशादीनपि
जिगा दिर्लघनेर्गता समुत्पन्नकरोत् . प्रादध जयपूरनरार्थः शा-
स्त्रानुरागमिभक्ता एवागन् . अद्यापि हि जयपूरराज्यप्रमा-
जना शीघ्रेण समन्विता एव .

(२)

पाचका ! इदं तन्तु मरुगभारततपेतिहासेऽपूर्वं कृतमिति यथा-
शक्तिः सविस्तरं निरूपयामि .

भारतवर्षेऽत्यन्तं भिन्ना भोजनादिविषये ततोऽपि विवाहविषये रीतिः प्रचलति यादृश्यन्त्यत्र जगतीतले कुत्रापि न दृश्यते, यद्यपि पाश्चात्यदेशेषु प्रायः समेरेव कुलीनैः पुरुषैः समं पुण्या भुञ्जते विवाहादिसंबंधं कुर्वन्ति च, तथापि तत्र साम्यं वित्तमूलकं क्वचिच्च विद्यामूलकमपि, तथापि यथा कुलीनत्वमकुलीनत्वं परंपरागतमेवात्र गृह्यते न तथाऽन्यत्रेति महदस्ति वैषम्यं, प्रायो मानवा दृश्ये, सत्संगादिककारणैर्बाह्यविद्यामु प्रगल्भतां दधते परंतु अन्तःकरणशुद्धिं कदाचिदेव लभन्ते, बाह्यशुद्ध्यपेक्षयाऽन्तःकरणशुद्धिरतिकठिनाप्यधिकश्रेयसी, सा न प्रायः परंपरागतमंस्कारैरेव लभ्यते, यथाहि दूषितं पंकिलं जलमेकस्मात्तडागादन्यस्मिन्तडागे नीत्वा संष्क्रियते ततोऽपि अन्यत्र नीत्वा पुनरपि तन्मंस्क्रियते, एवं त्रिः संपाद्य तज्जलं शुद्धं भवति, तथैवान्तःकरणानां वा तन्म्यमंस्काराणां वा गतिः, अमु.

भारतवासिनो जना बाह्यवस्तुनाशापेक्षयाऽन्तःकरणधर्माणां शिलादीना नार्द्रा हानिग्रहं मन्यन्ते, ते न पारतन्त्र्यनरके पतिष्यन्ति; सर्वेष्वहानि स्वीकृत्यन्ति, समये न स्वप्राणानपि त्यक्षन्ति, परन्तु ते शीघ्रमार्गं कदापि नेष्यन्ति, एतदेव मनसि कृत्वा ते जातिविभागं त्यक्षन्ति, वर्ज्ये न तमनुगम्य, कथमेतत्संभवतीति त्वं संशयेन विचारयामः.

कस्याऽपि वस्तुनो गुणान्तरमंक्रमणे तरसातिथ्येव कारणं विनिर्मायमानं, नहि प्रत्येकवस्तुनां पञ्चाणि सत्रं दूषयितुं शक्यन्ति, एतन्निवे तन्मात्रिणं यथा यथाऽधिकं भोग्या भवा तस्य गुणान्तरमंक्रमणं, एतदर्थमेव जीवेभ्यो मन्त्रादिकमपि न गृह्णन्ति, अमु, सर्वेषु मात्रिण्यद्यगोषु विवाहः तं मात्रि-

भ्यक्षारणं. यतो बध्वरौ मिलित्वा नूतनमपत्यमुत्पादयत.. तस्मि-
क्षपत्ये उभयोरपि अज्ञयोः सत्त्वेन प्रायः पितृगुणकृमेष तज्जायते.

एनं सर्वं मृष्टिनियममवधार्यैकार्यो भारतवासिनो मना विरुद्ध-
गुणस्वभावेर्मनैः समं विवाहं न कुर्वन्ति. यैश्च समं कुर्वन्ति ताना-
त्मनोऽभितान्मन्यमानाः सर्वेषां तद्वदज्ञाय प्राणानपि अगण-
यित्वा प्रययन्ते.

इमं च भारतवासिनां स्थिरं स्वभावमवलोक्य दूरदर्शिनो
यवनभूपतयोऽपि स्वीयं राज्यं स्थिरीकर्तुं प्रययन्तानां मान्यानां
मानधनानां क्षत्रियाणां बन्धकाभिः समं विवाहमकुर्वन्. ते च
मन्यदेवेभ्यममन्यन् — अत्यन्तं भित्ताचारेषु शूरजनसन्निधौ परम-
प्राचीनेषु अगणितजनादरपात्रेषु षष्ठ्यु क्षत्रियकुलेषु द्वेषपरेषु जीव-
त्सु मत्सु कदापि क्षत्र्यापि राज्यं स्थिरे न भवेत्तस्मात्प्रथममे-
तेषामस्माकं च भेदो विनाशनीयः. स च भेदो विवाहसंबन्धे विना
न भवेत्. नष्टे च भेदेऽस्मदंशानां स्वकन्यासु जायमानत्वेन. स्त्री-
यानेषु मन्यमानास्त्वदर्धं सर्वदेव दत्ता भवेयुः. दत्तेषु भैतेषु राम-
कुलेषु कोऽपि शत्रुरान्तरो वा बाह्यो वा नास्माकं राश्यमाकल्य
शक्नुयान्. इति.

वाचदाः ! इदं सर्वं विचार्य क्षत्रियकुलैः स्वसंबन्धे विधानं
प्रयतमानास्ते यवनाधिपाः प्रथमतो न यशोऽलभन्त. कथं मनु-
क्षत्रियराजा
पञ्चकल्पैर्यवनैः : : : : :
सर्वे भारतवर्षमातु-न्यन्तः क्षात्रियराजानां तदादयामासु. क्षात्रिय-
राजेष्वपि केचन विहारदत्ता विषयोवभोजनैवात्मनः साफल्यं मन्य-
माना य आसन्ते सत्त्वरं यवनपीडापरिहाराय शरीरसंबन्धे विधानं

पिपत्तया बुन्दीकोटाधिर एव केवलं स्ववंशपाविश्वपरत्तनाम्.
यथा तथा वा भवतु यावदयं भारतवर्षस्येतिहासो वर्तते तावाद्द
वृत्तं पठित्वा सर्वेऽपि निमृष्टा जना क्षत्रियराजैरिदं महद्गुणितं-
कृतमिति वदन्त्येव. अमु. किं गगानुशोधनेन. प्रकृतमनुसराम..

(३)

मोऽयमद्वितीयराक्रमशाभी राजा मानसिह एकदा दिह्नी-
पतिनाऽकबरेण भूमिविभवे नियुक्ते दक्षिणां दिशं विनित्य
दिह्नीपतेरकबरस्य दिव्यं यश. प्राप्तारयन्. अनेकान्भूविभागान्वि-
नित्य तदीयां राउयसीयामप्यर्चयन्.

वाचकाः । भारतेतिहास इदमपूर्वं वृत्तं यन्--ये सन् नूतनागता-
न्विभिन्नानारान्धरकीयान्दाब्रूम्यन्यमाना अभु-यन्त त एव पुनरपि ता-
नेव स्वामित्वेन स्वीकृत्य तदाशा प्रतिपादयन्ति. इमे महमदीया
यवना यदा हिमालयदरिमागैरश्रयतामस्तदा तेषां क्षत्रियराजै
सम महान्ति युद्धान्यभूवन् तेषां क्षत्रियशुल्यानां कियान् सयः
कृतः, तेषां भीर्त्यैव कतिभिरार्यमहिताभिरगिराधिन इति सर्व-
स्मिन्नुक्ते नाप्रति सति तदीया एवार्थवंशमास्तानेव यवनान्
स्वामित्वेनामन्यन्त. तेषामेव यदाः प्रसारार्थं स्वबाधयाना स्वातं-
ध्यमप्यराहरन्. अस्मिन्विषयेऽस्मि एका कथा.

ये जना हस्तिशयविकरज्यवहारं कुर्वन्ति ते प्रथमनः पंचपान्
हस्तिनः स्ववशान् कुर्वन्ति. तत्र हस्तिन्योऽपि कथञ्चन सन्ति. नूत-
नेषु हस्तिषु निघृष्टितेषु सत्सु ॥॥ हस्तिनां प्रथमतोऽरण्ये विद्युज्यते.
सा कुटिलाऽग्नेव मदेन्मतं हस्तिराजं स्वप्नेनपादौर्मप्यति. आनयति
सादृशस्थले यत्रान्ये चत्वारो हस्तिनो निभूतं स्थिताः. ते च

लोहशृंगलाः शुण्डादण्डेषु धारयन्मस्तं समागतं निरीक्ष्य तामिः
 शृंगलाभिर्निबज्जन्ति. सोऽपि च वन्यगजः स्वस्वातंत्र्यं रक्षयितुं
 प्रयतमानः पारतंत्र्यमनिच्छन्प्राशक्ति तैः समं युज्यते परन्तु
 यदा स्वमशक्तं मन्यते तदा तेषामाजामनुवर्तते. यदा न स
 नवीनो गजो जलं पातुमिच्छति तदा ते सर्वेऽपि मुशिसिना
 गजास्तत्पादनिबद्धाः शृंगलाः शुण्डादण्डैस्त्वहन्तो यामिका
 इव चतसृषु दिशामु व्यवस्थित्या प्रयान्ति.

अथ स गजो मासपर्यन्तमेवं शिशितः स्वभावं विहाय तेषा-
 मेव मतमनुसरति. ततश्च तमपि स्वस्मिन्मेलयित्वा स मुशिसित-
 हस्तिमुदायः पुनरपि परस्मिन्वर्षे नूतनमेव हस्तिनं वन्दीकरोति.
 शिशित्वा च वशीकरोति. आश्चर्यं त्विदं यदपरवर्षे यः स्वातं-
 र्यमुखार्थमकलहायतः स एव हस्ती अस्मिन्वर्षे परस्य स्वातंत्र्य-
 हरणाय प्रवर्तते. न स्मरति कदापीदं—यत्—अहं तु दुर्देवतः पर-
 तंत्र संवृत्तः परन्तु ये खलु स्वातंत्र्यमाजस्तानपि परतंत्रान्वि-
 धातुं किमर्पमहं प्रयत इति. अस्तु.

इत्थमेव राजानो मानसिंहप्रभृतयो दिल्लीपतिं स्वामिनं मन्य-
 मानास्तदीयराज्यविस्तारार्थं रात्रिर्दिवं प्रायतन्तः. सज्जनाः!
 अन्योप्यस्ति भारतवर्षवासिनां जनानां विशेषतश्च राजस्थानवा-
 सिनां क्षत्रियाणां स्वभावो यत्ते यदीयमन्नं भुंजते श्वान इव तदे-
 काचित्ता एव ते भवन्ति. न कदाऽपि कृतघ्ना भवन्तीति. अथ
 च स्वभावः परकीर्यैव नैविशेषतश्च राज्ञाऽकचरेण सम्यग्ज्ञातः.
 तत एव मानसिंहसदृशान्क्षत्रियवीरान्सेनापतीन्विधाय तद्वारा
 स्वराज्यविस्तारमकरोत्. अस्तु. प्रकृतमनुसरामः.

स च मानसिंहो दक्षिणाप्यस्यं सोलापुरविभागं विजित्य

दिलीपराज गच्छन् उद्दुग्धातिनं सकलसिंघानुत्पुत्रमणिं महा-
 राज प्रतापसिंहं द्रष्टुं दृष्ट्वा सदेशावाहकद्वारा तथा ज्येष्ठपुत्र-
 महाराजप्रतापसिंहस्य पवनसंबन्धिनो वसनाभिरुचेश्च तदाज्य-
 विष्ठागर्थं रात्रिदिने स्वबान्धवानां स्वाज्यमपहरतो देशतो-
 र्दिने स्वबाधकग्रह्य मानसिंहस्य दशनेऽज्यन्नमनुत्क्रमना आ-
 सीत् बान्धु बहो. राज्ञास्मिमोदियानुत्पुत्रमात्मानां धृष्टान्नामनिधि-
 मन्वोरे निशितशयमादरं कृत्य तन्मन्माननार्थमुत्तमो बभूव,
 महान्तं सन्दर्पे निर्दोषं तत्र धीं स्वमामन्त्रं सर्वं समागच्छन्तं
 त मानसिंहमुदयरागाग्नहागपर्यन्तं प्रस्युद्वभ्य गार्जरं मयानीय
 तस्य सम्कारमकरोत्

(४)

राजा मानसिंहोऽपि स्वतः न क्षत्रियानुत्पुत्रमणिं सूर्यभिर-
 देदीप्यमान. परमेश्वरान्यशानकानाच्छादित निपज्ज्. महाराज-
 प्रतापसिंह प्रेष्य राजातानन्दोऽनिविद्योऽप्यान् तर्धानपुत्रमागन्त-
 माह. द्वितीये दिने—महाराज प्रतापसिंहो मानसिंहस्य भोजन-
 मदान्. तस्मिन्भोजनसमये यदा सेवकं सुवर्णपात्राणि निहितानि
 परिवेदिनानि च. तदा तस्मत्स्वयं प्रतापसिंह. स्वयं जागतः
 स्वपुत्रं उमरावं प्रपद्य. तेन भोजनार्थं विज्ञप्तो मानसिंहस्त-
 मवदत्.—अथ भोजनार्थं महाराजः प्रतापसिंहः कुतो जागत
 इति. उमरावस्तु—महाराजस्य शरीरे स्वास्थ्यं नास्ति. तस्य
 शिरसि प्रवृत्ता वेदना जायते. तद्विह्वलं विहाय अशुद्धिर्भोक्तव्य-
 मेवेत्यवदत्. राजा मानसिंहस्तु सहभोजनाभावकारणं ज्ञात्वा
 शिलो जगाद. सुवराज ! मद्रूपनान्यहारानं ग्रही—मया सह

ह्रीपतिः. अस्मिन्नसारे संसारे सारः सद्बु मानेन जीवनं. तत्रा-
 न लभ्यते तदा शुनोऽस्माकं मध्ये कियदन्तरमिति त्वमेव विना-
 रय. यथा शृंगश्यानिगदितपादयुगलस्य पारतन्त्र्यनरकपतितस्य
 हस्तिनः मुवर्णभूषणानि न मुत्तदापीनि, एवमेव परतन्त्रस्य वः
 पराक्रमो राज्यविस्तारश्च. अहं तु स्वप्नेऽपि न प्रार्थयामि एता-
 दृशमपमानं. अहं च मुक्तेन नष्टेऽपि राज्येऽरवर्द्धीगुहायां स्वा-
 स्यामि न तु श्वेव मुकुलितहन्तयुगलं सिंहासनाधिवासिनोऽकथ-
 रस्य पुरस्तादुत्ततं शिरो नमयितुमिच्छामि. किञ्चहुनोक्तेन—
 यस्य वंशस्य परंपरयाऽपि यवनकुलसंबंधस्तेन कुलेन महारान-
 प्रतापसिंहः संबंधं कदापि न करिष्यतीति प्रतिजानामि. येन
 प्रतापसिंहस्य हृदयमकवरस्तथा तदीयाः प्रजाः सम्यक् जानन्तु,
 अस्मदीयाश्च लोभोपहतचेतस इति.

इदं च निःसंशयं मानहानिकारकं सर्वेषां क्षत्रियाणां पुरतो
 भाषणं निशम्यातिसंतप्तोऽश्वमारोहयुवाच मानसिंहः—यद्यहं तत्र
 मानं न हरिष्यामि तदा मानसिंहो न भविष्यामीति. तदानी-
 मेवोग्रतेजाः स्वतंत्रः प्रतापसिंहः—रे क्षत्रियाधम ! मानसिंह ! यदा
 त्वं मदीयं मानमपहर्तुमागमिष्यसि तदा स्वभागिनेयमपि गृही-
 त्वाऽऽगच्छेति सरोपमव्रूत.

(५)

अथ तत्रावस्थानमनुचितं मन्वानो मानसिंहो महता वेगेन
 दिल्लीनगरमभिलक्ष्य प्रययौ. महारानप्रतापसिंहश्च तेन पतितेन
 मानसिंहेन संलपनादात्मानं पापिनं मन्वानः स्वयं प्रायश्चित्तम-
 करोत्. तथैव यत्र यत्र च मानसिंहोऽतिष्ठतां सर्वामपि भूमिं गं-

स्यात्. इय मया मम परममित्रस्य मान्यम्यालौकिकपराक्रमनि-
धेर्नेयपूगविषम्य मानमिहम्यापमानदू सनिराकरणोपायनिन्तनार्थ
माहूता. अस्माभिश्च मानव्यानानुत्सुकैः केवलं दयया समुपेक्षितः
स प्रतापमिहो गजानं दुरुक्तिभिर्गपमानयतिस्म. मादृशा बडाया
राजान स्वमेवकापमानमात्मन एवापमानं मन्यन्ते. यदा त्वेवं
तदा द्वितीयस्य हृदयस्येव परमप्रियस्य इवालस्य महामान्यस्य
मानमिहम्यापमान कयं मर्पयिष्यामि.

वन्तुतन्तु अयमपमानो न मानसिहस्य किंतु ममव. यवनसं-
बंधात्स्वलु प्रतापसिहेन राजा मानसिहोऽपमानितः. अहं चेम-
मपमान यदि महिष्ये तदाऽन्योऽपि मामपमानयेत्. तितिक्षा
हि मुने शोभते न राज्ञः.

किंच—प्रतापसिंहः स्वकुलपावित्र्याभिमानं धत्ते. परन्त्वहं
ब्रवीमि—कुलपावित्र्यं नान्यसंबंधेन विनश्यति. यदि च तत्तदये
तदा दूषिते कुले न खलु पराक्रमशास्त्रिनः पुरुषाः प्रादुर्भवेयुः.
नैवं दृष्टचरं. अयं हि मदीयो युवराजः किमहमिव न पराक्रमी,
यदि च पवित्रे कुले सर्व एव जना. शौर्यौदार्यशास्त्रिनो जायन्ते
तदा प्रतापसिहस्य पितोदयसिंहः कथमजायतेत्यपि कथनीयं.
तस्मात्कुलस्य पावित्र्यापावित्र्ये केवलं मनसा कल्पिते. यो हि
यस्मिन्ममाजे सजातस्तस्मै तत्समाजकृता एव नियमा रोचन्ते
नान्ये. एवस्थिते यत्स्वलु यस्मै रोचते तत्तेन ग्राह्यं यत्त रोचते,
तत्त्याज्यं अस्मिन्नर्थे आग्रहो न कार्यः. राजा भारमलो मान-
सिहस्य पिता सतोपेण मया सह शरीरसंबंधमकरोत्. अत्र प्रता-
पसिहस्य हानिरपि न लामोऽपि न. एवं स्थिते वृथा राजानं
मदीयमपसव्यहस्तं मानसिहमपमानयतः प्रतापसिहस्य कथमु-

पेसा करणीया. अहं च परमेश्वरबालकेषु जीवेषु यो नीचोच्च-
 मावं मन्येत तं परमात्मद्रोहिणं मन्यमानः शासितुं प्रयतएव.
 इदमेव हि राज्ञः प्रधानं कर्म यत्सर्वप्रजासु बन्धुभाववर्धनं. अस्मा-
 मु महता प्रयत्नेन बन्धुमावं वर्धयत्सु सत्सु कृपाभिमानेन कश्चित्त
 विघातयेत्तदाऽहमिव यूयमपि न शत्रुमेव मन्येध्वमित्यत्र नास्ति
 संशयः. तन्वाचवा. न एवं रीत्या सर्वत्र वर्धमानं बन्धुभावं
 मानसिंहस्यापमानविधानेन प्रतापसिंहो हन्नुमिच्छति. अधुना च
 सर्वेऽपि मिलित्वा तं प्रतापसिंहं परानित्य परमेश्वरप्रियं बन्धुमा-
 व वर्धयन्वम्. जगदीशश्चास्मानेव विमयिनः कुर्यान्. राजस्थाने
 च येऽस्माकं सामन्ताः सुदृढोऽपि निवसन्ति तेऽपि युष्मान्पुद्गे
 साहाय्यमिच्छन्ति. एष प्रतापसिंहादन्यून शक्तिसिंहोऽपि तं
 चित्शत्रुं प्रतापसिंहं जेतुमागच्छत्येव चिनोदाविषः सागरावतो-
 ऽपि युष्मान्सर्वथा साहाय्यमिच्छत्येवेति.

तदिदं सोपपत्तिकं दिलीधरस्य भाषणं कपटमधुरं निशम्य
 सर्वेऽपि सम्मन्वा कोषाकुल्या अहमहमिकया प्रतापसिंहं जेतुं
 प्रत्यजानन्.

रामनीतिकुशलोऽकबरस्तां सभां विमृज्य सायंशाले प्रधाना-
 मात्यानां गुप्तम्यले सभामकरोत्. तत्र आपमाननिराकरणाय सर्वा-
 नुमत्या मानसिंहमेव मुख्यं सेनापतिमकरोत्. द्वितीये सेनापति
 स्वपुत्रं युवराजं व्यधात्. तांस्तांश्च सेनाविभागाध्यक्षान्सेनापति-
 मानसिंहस्याज्ञानुवर्तनार्थमादिदेश. सेनाध्यवस्थार्थं महान्तमपि
 कोशमदात्. ये खलु प्रतीतशौर्याः सेनाविभागास्तानेव मानसि-
 हाय ददौ. राजाऽकबरश्च रजपूतसत्रियाणां शौर्यं प्रत्यभिमान-
 सत्युत्तमामेव सेनां सञ्चाहयामास.

१ हळदीघाटयुद्धस्य सन्नाहः

- १ राज्यव्यवस्था.
- २ साहाय्यस्वीकारः.
- ३ निवासस्थानव्यवस्था.
- ४ कुमळनेरदुर्गम्.

(१)

महाराजः प्रतापसिंहश्च सरोपं गते मानसिंह एव निधितदिल्लीश्वराक्रमणः कर्तव्यनिश्चयार्थं स्वसहायानां सभामकरोत्. यद्यपि दिल्लीश्वरस्येवास्या सभायां हारकमयवज्रा-

लंकारभूषिताः सुवर्णदण्डधारिसेवकैरुपदिष्टमार्गा इभ्यां सामन्तानां केवलमत्र साधारणा एव ग्रामाधिपा महाभागस्य मेवाड-सूर्यस्य प्रतापसिंहस्य साहाय्यार्थमागताः. परन्तु सज्जनाः! दिल्लीश्वरसभायां तिष्ठतां सामन्तानां प्रतापसिंहसहायानां ग्रामाधिपानां मध्ये महदन्तरं विद्यत इति मूढमतिरपि वदेत् किमुत कुशाग्रमतयः. इमे ग्रामाधिपाः केवलं स्वातंत्र्यार्थं तथा स्ववंशपावित्र्यार्थं प्रयतमानस्य महाराजप्रतापसिंहस्य साहाय्यार्थमागताः. ते तु अधिकभूविभागलाभेच्छया वा यवनाधिपकृपालोभेच्छया वा तत्रागच्छन्. अस्तु. महाराजः प्रतापसिंहः स्वसहा-

यानाह-विजयरा । इमे हि चारा वदन्ति—मानसिहापमानेन
 कुपितो दितीश्वरो महता सेन्येनाम्मान्शासितुमागच्छतीति,
 अम्माभिध मानसिहोऽपमानितः किंवा मानसिहेन वयमपमा-
 निता इतीश्वर एव जानानि, यथाऽम्माभिर्गतिभिर्निर्दिष्टोऽं मेवि
 तो यथाशक्ति यथावति सम्मानितम्, परन्तु यदा स आगमन
 कुलं कलंसयित्वा न कुलं कलहयितुमुद्यतो बभूव तदा मया
 निषिद्धः सम्मनना । नीचेर्दवने समं शरीरमंशयो न मे रोचते
 इति सार्वमनीनः ।

तत्रैव मया सर्वसिम्ह राज्य उद्घोषितं च, एवं गिनेऽपि
 ता मानसिह स्वयमश्रमस्य भवेन सह भोजनमाश्रमहरोदिति
 प्रतीयत एव तस्याशयः, केनापि उपायेन वयं स्वमाह्वय प्राप-
 नीया इति तत्तु तस्य हेतुः स च वर्षा यवनोऽश्वरत्नमयाच
 मानं निमित्तीकृत्याम्माभिः सममभिरादेव कुयेन, तस्य दर्भः
 विचार्यताम्, दितीवतिध्यामदंशया वनेन वनेन च रोष इति
 निर्विशदं, तेन समं समप्रदेशो कुयमाया वयं न मेऽद्याह इति
 निश्चितकल्पमेव, तदधुनाऽम्माभिः सहमाऽरत्नोपर्वण द्वाधय
 गीयः, स च पर्यवसानोऽनेदेर्दिक्त्रमागेभ्यश्चरीभिध दरीभिर्दु-
 श्चरेताभिर्गुह्यताभिभिः शत्रुं प्रतिकानन्दरदिदेवदेवो प्रपुत्रक
 मृत्तादिभिर्निर्मलनिर्भरगतिरेवमानुषकरित्वानि ।

निज—वयं यदा सर्वोभिः प्रजाभिः समं पर्यवसानेनो धी-
 प्यामह्वराऽवे प्रदेशो निर्वेगुत्तम म्याह, तदाऽपानादनेकमेव
 कार्येण यथाहोऽपि हस्याह, यन्ने च यथाहो मेऽपि चेतुः
 मलधमानेषु सामु ॥ दुरायाऽह्वरः हल्लिचले वाम्बन्धं सहरी
 इति कुर्वाह, तद्विन् रिवे भवन् विमनुष्यमिति ।

राजराजेश्वरे महाप्रतापे प्रतापसिंहे एवं वदति सति सर्वे तदीयाः सहाया रोमांचितगात्रा महताऽऽनन्देन ससिंहनादं प्रत्यवदन्—स्वामिपादाः ! यूयमस्माकं स्वामिनः. सेवकानामयं धर्मो-यत्स्वामिनियोगानुष्ठानं. तदयममृति भवद्भिर्निःशंकमाज्ञा करणीया. वयं च तां शिरसा पालयिष्याम इति.

महाराजः प्रतापसिंहोऽपि तेषामुत्साहं वीक्ष्य सन्तुष्टः सर्वाः प्रजा उद्दिश्य प्रसिद्धिपत्रं प्रकाशयतिस्म—प्रजाननाः ! दिल्ली-पतिरकबरो मानसिंहापमानं निमिर्त्ताकृत्यास्माभिः सह योद्धुः मागच्छति. तस्सेनायां च प्रायो यवना एवाधिकाः. यवनानां चित्तवृत्तिर्भवद्भिरनुभूतपूर्वैव. तद्यदि भवदंगनानां पावित्र्यं प्रियं, भवतां धर्मो वा प्रियस्तदा सहसाऽरवलीपर्वतसमाश्रयः कर्तव्यः. यो हीमां राजाज्ञां न पालयेत्सोऽवश्यं कठिनेन दण्डेन दण्डितो भविष्यतीति.

निशम्येमां पितृतुल्यस्य परमेश्वरसमस्य महाराजप्रतापसिंह-स्याज्ञां सर्वे प्रजाननाः प्राणप्रियाण्यपि स्ववसतिस्थानानि विहायारवलीशैलमध्यं गता वृक्षाणामधस्तात्स्वनिवासान्करुपयन्तिस्म. इम्या जना अपि केवलं साधारणा जना इव विस्मृतेभ्यमावा अवर्तन्त. महाराजः प्रतापसिंहश्च स्वनियोगानुवर्तिनः प्रजानना-न्वीक्ष्य संतुष्टः स्वयं सादिमंडलेन समं तस्मिन् प्रदेशे पर्यटन्नव-शिष्टानपि जनान् पर्वतमध्ये प्रेषयामास.

अचिरादेव ॥ रमणीयोपवनमण्डितः प्रासादततिभिरलंकृतः सुव्यवस्थितराजवीथीसहित उदयपुरस्य परितो वर्तमानो मूवि-मागः कंटकवृक्षमण्डितः क्रूरन्याघादिपशुनिवासोऽभूत्. यश्च सदैव निर्भयः प्रवासिनयनान्धानन्दयत्सोऽधुना दिवाऽपि साह-

सिकानामपि मनोऽभीषयत्, महारानः प्रतापसिंहश्च स्वयमश्च
मारुतः सादिमण्डलेनान्वितस्तं प्रदेशं पर्याटत्,

एवदा नित्यनियमानुरोधेन पर्यटति प्रतापसिंहे कश्चनानापा-
लकश्चिरं प्ररूढे वासे स्वानायुषं विमृज्य मधुरं गायततिष्ठत्,
तस्य च दूरतो गानध्वनिं निशम्य विस्मितः शीघ्रमेव तत्स्थल-
मागत्य तं निधितमनापालमपश्यत्, तं राजाज्ञाभंगकारिणं
विलोक्य क्रुद्धः ॥ षण्डदण्डं प्रतापसिंहस्तं प्राणदण्डेनायो-
जयत्, राजाज्ञाभंगकारिणा किं शासनं भवतीत्यन्येभ्यः प्रदर्श-
यितुं तस्यानापालकस्य कलेवरं वृत्तेऽस्थापयत्,

एवं स्वराजं प्रतापसिंहं क्रूरदण्डमवलोक्यावशिष्टा अपि
प्रनामना अरवल्लिपर्वतमाश्रयन्त, वनेचराश्च तेन मार्गेण व्यव-
हरतो वणिजोऽलुण्ठन्, तद्भयादपि सर्वे व्यवहारिणो व्यवहारं
ममुञ्चन्, तेन दिल्लीपतिरस्यन्तं निन्तामग्नौ बभूव.

(२)

एवं राज्यव्यवस्थां विधाय महारानः प्रतापसिंहः साहाय्य-
लाभाय सर्वेषां ग्रामादिपानां तथा राज्यस्थानवासिनां शूराणां भुषा-
लानां मर्मपि विज्ञापनां प्रेषयामास, साचेत्थम् राजस्थानमातृभूमिवजः
क्षत्रियश्रेष्ठाः ! एष दिल्लीपतिर्यवनोऽकबरो मदीयपरानयमिषेण
कृत्वा नो मातृभूमिमात्मसात्कर्तुमश्रमच्छति, यद्यपि अन्य-
यवनराजापेक्षयाऽयमकबरो नीतिमोस्तथापि स यवनशरीरसंबन्ध-
विधानेन क्षत्रियाणां कुलानि दूषयितुमिच्छति, प्रयतते च, के-
षानिदमदीयानां साहाय्येन यशस्वी च, प्रायो राजस्थानवा-

मिन प्रधाना राजानस्तस्य सहाया एव. तद्यदि युष्माकं स्वमा-
तृभूमिस्वातंत्र्यं प्रियं यदि वा जननीनां वा भगिनीनां वा शीलं
प्रियं तदा शीघ्रमागत्य मम माहाय्यं कुरुत. अहं तु यावज्जीवं
स्यानज्यस्य पावित्र्यस्य रक्षणे कृतशपथोऽस्मि. भगवानेकस्त्रिणो
गुणमभ्यमुचितामेव मतिं उदातु इति.

मान्यस्य शौर्यगणे पुण्यश्लोकस्य प्रतापसिंहस्य वितर्षि
भ्वीकृत्य बहव रालु मानवना स्वातंत्र्यप्रिया राजस्थानोत्पला
स्तरुणाम्भ माहाय्यगिनुमागयु. तान् म महात्मा महाराज.
प्रतापसिंह परममानयति स्म. ते च नानाशस्त्रप्रहरणाः स्वा-
मिभक्ता महताऽनन्देन स्यान्त्यचिन्हमित मातृभूमे, पवित्रसितो-
दियाकुटुम्बीर्नैर्दशगमित मशोदयशानि समुदयमानरविकिरणा-
कित सूर्यगतनुमय वज्रभूमे कृत्वा युद्धोत्सुका अभिष्टन्.

यत्नेनगन्तु न महात्मान प्रतापसिंहं स्वस्वामिने सन्वमानाः
स्यान् स्यान् सप्तशो मिष्टिवाऽऽरण्यामार्थं राजाज्ञया समागता-
ज्ञाग्निकाज्ञानाविनेरुपायैरमाहाय्ययन्. समये समये च नाना-
जगगणि वसन्त शत्रुमूखावागेषु कृतप्रवेशा सर्व रिपून्
प्रतापसिंहायारुयन् यद्यपि प्रतापसिंहो दुर्धन संपन्नो नामीन्.
अन्ते च जयपूगविपनयो दिल्लीधरकृपया परमसत्ता आसन्
वान्तु तस्य माहाय्यकारिणि केवलं तस्य सन्वनिष्ठा स्वातंत्र्यप्रि-
यता वादस्यैतय समागच्छन् न ते कदापि मुगमशोचन्. तेन
च माहाय्यकारिषु मये प्रतापसिंहस्य भ्रातृपुत्रा एव प्रगुणा
आसन्. दिल्लीधरोऽकबरस्याभ्यपत्तातिनो विधानं महान्नं प्रय-
त्नमकरोन् वान्तु सन्वप्रतापे प्रतापसिंहसं नार्मुचन्. प्रताप-
सिंहस्य वन्तुन् सागरतीरामा दिल्लीधरकृपया अष्टपत्तिनोदादि.

पत्यो बन्धुद्रोहमकरोन्, तथा साहज्याधिपस्य दिवंगतस्य पट्टरा-
जस्य पुत्रा अप्यागच्छन्, किंबहुना—राजस्थानवासिनः स्वातं-
ज्यप्रिया सर्वेऽपि क्षत्रियश्रेष्ठा स्वदेशस्वातंत्र्यरक्षणार्थं प्रयतमा-
नस्य मेवाडाधिपस्य साहाय्यं विधातुमर्हन्.

(३)

वाचका ! वीरशिरोमणिर्भारतल्लामभून्, स प्रतापसिंह इत्थं
महायाह्निक्या तेषामनुमत्या निवासस्थानव्यवस्थामकरोत्, स च
प्रथमतो यत्र स्थले प्रजाजनना अवसन्तस्य स्थलस्य परितः पाषा-
णमयं महान्तं दुर्भेद्यं तटं व्यरचयन्, तादृशस्थानं प्रति समा-
गच्छन्सु मार्गेषु दुर्गमस्थानविरहितान् निरीक्षकभैतिकनिरासान्
स्थापयित्वा शत्रुप्रवेशं प्रत्यवज्जान्, शत्रुमेनाप्रवेशप्रतिषन्धार्थं
महद्भिः पाषाणनिचयेस्तथा विशालैर्वृक्षैः प्रमुक्तान् राजमार्गान्
सरंस्कृत् विधायान्गानेव च दुर्ज्ञेयान् मार्गान् प्राचारयत्.

निवाससम्पन्नं परितः शूराणां स्वामिभक्तानां सैनिकानां समू-
हान् स्थापयामास, गृहमादीनां शूराणां तथा सर्वविधम्यास-
स्यापि पर्याप्तं संग्रहमकरोत्, निवासस्थानेऽपि यथाशक्ति युद्धा-
नर्हान् गाथकादीन् विलासिकहेतून् जनान्नाम्नापयन्, केवलं प्रमंगे
स्वरक्षणसमर्थान् प्रायो वृद्धहीनान् जनानेव स्थातुमादिदेश, जल-
प्रवाहाभिभृतांश्चके शत्रुकूटभारसंपर्कपयान्, निवासस्थानस्य परितः
प्रदेशे यानि दुर्गानि आसंस्तेषु अपि सर्वा युद्धसामर्थ्यदेकर्या—
चके, स्थाने स्थानेऽतिदूरनिरीक्षणार्थं निरीक्षकावस्थितयेऽस्त्युच्चान्
पाषाणमयान् स्तंभांश्चके.

एवमेव वनेचरानपि संघशो दरीमुखेषु अत्युन्नतपर्वताशिखरेषु
नदीनामुद्गमेषु विकटस्थलीषु नानालताश्लिष्टवृक्षरानिषु स्थापयि-
त्वा तत्प्रजानिवासस्थानं निर्मयमकरोत्. तेऽपि प्रजाजना निर्मा-
काः स्वामिनः प्रजाहितदाशिष्यमवलोक्य सानन्दा महतोत्साहेना
वर्तन्त. प्रथमत एव स्वाभाविकशौर्यशालिनोऽपारधैर्यसपन्ना जना
आसन्. साम्प्रतं तु प्रतापसिंहमग्रेसरं लब्ध्वाऽकुतोभया एवा-
भवन्. ते सर्वेऽपि प्रजाजनास्तस्मिन्स्वच्छ निवसन्तः सुखेन कालं
मयापयन्.

(४)

महाराजः प्रतापसिंह इत्थं प्रजाजननिवासस्थानं निर्मयीकृत्य
स्वनिवासं समनहन् उन्नितमपीदं. यतो राज्ञश्च रामत्वं प्रजा-
स्वास्थ्यमूलकमेवेति सर्वाणि शास्त्राणि वदन्ति. सौपपत्तिकमपीदं
यतो यो हि राजा प्रजासंतोषार्थं न प्रयतते उदास्ते वा, तं प्रजा
अपि तत्समावस्था न साहाय्ययन्ति. प्रजासाहाय्यहीनो नृपो
बलाढ्योऽपि गुणवानपि शत्रिमेव विपक्षो भवति. राजा नाम
प्रजासमाष्टिः. यत्र च समुदायस्थानुग्रहो नास्ति तत्र कथं संपदो
निवसेयुः. नैतावदेव—परन्तु समये समये प्रतीवं वर्तमानो नृपः
प्रजाभिः सिंहामनान्निष्कास्यते हन्यते वा. अस्तु.

प्रतापसिंहश्च सप्रजा अरवडीपर्वतमध्ये निवासयित्वा स्वप-
मपि उदयपुरं स्ववस्थाऽतिबलात्वं सर्वतो विशालैररवल्लीशेल्मृगै-
राच्छादितं कुमठ्नेरदुर्गं राजधानीनगरं व्यधात्. यथैव राज्ञः प्रजा-
धीनत्वं तथैव राजवान्धवीनो जगत्पराजयो. यदापि राजा शत-
शः पराजयेन तथापि स तावत् पराजित एव यावदस्य राम-

धानीनगरं विजयशालिना शत्रुणा नाकम्पने. तस्मात्सर्वेऽपि स्व-
तंत्रा राजान स्वराजधानीनगरं सविशेषं ररन्ति.

किञ्च, प्रायो राजधानीनगरे राजा स्थित्वा सर्वे राज्यव्यवहारं
पश्यति. तेन तत्र सर्वेऽपि अमात्यादयो मंत्रिणो निवसन्ति.
राजा ते सर्वेभ्य राज्यकार्याणि करोति. एवंभित्ते शत्रुर्मंत्रिभिः.
सर्वे राज्ञो निग्रहार्थं प्रथमं राजधानीमिवाकामन्ति. यदि च सशु-
द्धो राजा मंत्रिभिः सम शत्रुणा गृह्यते तदा सर्वेऽपि राज्यम-
नायामेन हन्मगतं भवति. एतां राजनीतिमनुरुच्य शत्रव प्रव-
रन्ति. अतः सर्वेऽपि राजानो राजधानीरस्मिन्ने नृपरा भवन्ति.

महाराजः प्रजापतिहृद्योपरिनिर्दिष्टां राजनीतिमनुरुच्य निर-
र्गत एव दुर्मयं कुमलनेन्दुर्गं पुनरपि सविशेषं संचरन्त. तस्य
दुर्मय्यै शैलदुर्मय्या परिवाधावेऽपि सामन्तात्पण्डितेषु गिरिभू-
विभागेषु नूतनानि प्राकारवस्तुनि स्वरचयन्. तेषु च राज्ञो
निरीक्षणस्थानान्यकरोन्. तेषां च प्राकारवस्तुनामन्त शूरैरनि-
कानां समूहानभ्यापयन् ययामभवं शतनीरभि स्थाने स्थाने
न्यवेशयन्. ये च परमविधामशालिनो योऽत्र मेवरा आमस्ता-
न्निशिभ्य तस्मिन्दुर्गे न्यवात्. गुह्यमार्गानिपि संस्कृत्य तेषु स्वद-
यानीं विधत्तान्भूत्यान्पयोजयन्. दुर्मयमनराजमार्गवर्तिषु नि-
रस्तननिवासेषु प्रभूतान्भूतिनिकानुसयुक्त. स्वयं च गविर्दिषु शू-
रैर्विधत्त. सादिभिर्नुगम्यमानः सर्वेऽत्र प्रवरसिगिन्मवि स्थान-
पदयन् न्युने चापूरयन्. भेतिर्दध्य प्रेदमाहयन्. चारांश्च शत्रुवत
निवेदनार्थं प्रेषयन्. शाखा च नन् प्रविनिवृत्त यां तेषां दुर्गेभ्य स्वयं
वृत्तांतपशुजोन्. किञ्चिन्ना—यद्यप्यस्यै च नृत्तामर्षयदि दानुर्भवेः
स्वानन्दरक्षणार्थं स्वपाविध्यवचनार्थं च चके महाराजः प्रजापतिहृ-

१० शुद्धवर्णनम्.

- १ यवनसेनागमनम्.
- २ युद्धम्.
- ३ युवराजसेलिकाक्रमणं.
- ४ प्रतापसिंहस्य समरत्यागः.
- ५ शक्तिसिंहस्य बन्धुमीतिः.

(१)

हामानी दिल्लीधरो गजनाविपतिरकमरस्था-
रमुगेन सर्व प्रतापसिंहनेष्टितपरगम्य सा-
वधान स्वमेना मन्दरु ससाहयामाम. स
च प्रथमो मयं दिल्लीनगराभिर्गत्य राज-
ध्यादमर्मावे पुष्करमरसो नातिदूरेऽजमीर-

नगरं कृतवदति. सर्वा सेनामेकत्रीषकार. तदानीं ज्ञानमीरनगरं
द्वितीय गजवान्नीनगरमपि मुगलिनमार्मात्. तत्र स्थितः सः सर्वो-
नपि राजस्थानराजिनो नृपान् स्वमाहाय्यानेमागमनाय दूतद्वारा
अज्ञापयन्. तेऽपि च यथाशक्ति स्वमेनिस्त्रनजमीरनगरं प्रति
प्रेषयामासुः. तत्र मन्देशारिणो माददेशो मुगल्य असीन्. ययं च

मालदेवो न केवलं रिक्तहस्तोऽकनरमपदयत्किञ्च स्वपौत्रीमपि
युवराजायादात्, तेन संतुष्टो दिह्यपतिः प्रभूतं धनं तन्मे वितीर्य
विरुणि भूविभागं ददौ. अम्बु.

एवं सर्वानपि राजस्थानवासिनस्तथाऽन्यस्थानवासिनः स्वमा-
मन्तानुपस्थितानवलोक्य दिह्यपतिरकबर सेनापतिं मानसिंहं
विधाय तदनुमत्या वर्तनार्थं सर्वानपि सेनिकानादिस्य विनयाय
प्रेषयामास. निभूतमपदञ्च मानसिंहं प्रति यथासंभवं महाराजः
प्रतापसिंहो जीवग्राहं ग्राह्य इति.

सा तु सेना हिवनो निर्गता गंगेव मेवाहदेशमुद्दिश्य बेगेन
धावमाना मार्गस्थानि नगराणि नामशेषाण्यकरोत्. सर्वे नाग-
रिका जानपदाश्च जना यवनस्य भावं जानन्त सत्वरं निवास-
स्थानं त्यक्त्वा पण्ड्यान्यप्रागच्छन्त. यद्यपि यवनसेना प्रभूत-
धनशोशशालिन्यास्मात्तथापि क्षीयमेवात्तमगममाना दुःखेन प्राप्ता,
तस्या मेनायां न प्रमुखा राजपुरषा धीमहाराजप्रतापसिंहस्य
बन्धु दासि. सिंहस्य नामागरजी. नामको सत्पदीयधर्मानुयायिना
सोहवन्गाननः सा दुष्टेन समं द्वितीयोऽपि बन्धुरामोऽपि अन्येऽपि
वीरपुरुषा भगवन्.

एभिश्च पुरुषैरे. समं सा मेना मेवाहदेशं प्रविशेत्. समर-
चतुरः सा मानसिंहः स्वमेना विगतभूय यन्तुमादिदेश. येना
स्वीयसी मेना वीर्य युद्धार्थं स्वदमये समगमो महाराज. प्रता-
पसिंह मुमेयो धनियर्जति. महाराजस्य स्वयं रणविद्याविशारद
इमा युधि जानन् चारविदिगमवैभूत. जनस्यै यवनाः पताभवे
मराको विरमस्थान एव विवरा योद्धुं मनस्ये. यवननेना च

महाराणप्रतापसिंहं दुर्गमारण्यमध्यवासिनं निशम्य तत्र गन्तुकामा
सावधानेनारवलीपर्वतमध्यं प्राविशत्.

वाचकाः! तदानीं ग्रीष्मसमयोऽतिप्रखररविसंतापेन, तद्यायो-
रसवर्षिभिरिव रविकिरणैः, अत्युष्णवातैः, प्रतापशुष्कसरोवरैः,
शुष्कलतासहस्रैस्तां मेवाडस्यातंज्यहरणार्थं प्रवृत्तां यवनसेनामत्य-
न्तमपीदयत्. सैनिका अपि रविकिरणप्रखरसंतापमसहमाना अन्नं
फलं चालभमाना शुद्ध्यकुलाः पिपासाशुष्ककण्ठा भूयोभूयो
निभृतं समागच्छतां परमचपलाश्वानां, ज्ञातगमनागमनमार्गिणां,
स्वदेशाभिमानभयंकराणां, स्वातंज्यरक्षणतृणीकृतनीधानां महा-
रानप्रतापसिंहस्य वीररसप्रधानैः स्वातंज्यपाविज्यरक्षणमदैर्द्व्यै-
र्मापितैः प्रोत्साहितानां रजपूतसत्रियाणां तथा स्वामिभक्तानां
वनेनराणामाक्रमणैरद्वेजिताः, प्रबलवात्याक्षिसधूलिधूसरनेत्राः,
अज्ञातगन्तव्यमार्गाः प्रायः प्राणान् विसर्जुः. अन्ये च कतिपये
क्रूराणां वनवासिनां व्याघ्रादीनां पशूनां भक्षयतामयुः. केचन
महाराणप्रतापसिंहस्य बन्दिनोऽभवन्, अधाश्च धासमलभमानाः
सुत्परिहारार्थं शुष्काण्येन पत्राणि भक्षयन्ताः कालमुत्तमपश्यन्.
अन्ये चावशिष्टा अस्थिशरीरा अनायन्त. हस्तिनः सूर्यसंताप-
तप्ता अवगाहनमलब्ध्वा मृताः स्वीयैः प्रचण्डैः शरीरैस्तां मेवाड-
भूमिं प्रपमत एव पर्वतसंकटितां पुनरपि संकटयन्तिस्व. सेना-
मुख्या अपि महद्भिः श्रेष्ठैरद्वेजिता दिर्घापतेः कोपभिया कथ-
मपि तस्मिन्दुष्करे देशेऽतिष्ठन्. कोशाश्च वर्धमानैर्व्ययैः प्रताप-
सिंहमैनिद्राक्रमणैरपहृता रिक्ता अभवन्.

रामा मानसिहश्च स्वसेनाया दृर्दर्शा विभोक्त्र्य दुःखितोऽपि

अपमानरोषकल्पितान्तःकरणोऽगणयन् स्वदुःखं सेनाविपद्मं
दिहोश्चरात्साहाय्यमानार्थं पुनरपि महता वेगेनाग्रे आगमाम्.

शीघ्रमेवोत्तुंगशिखरैर्युद्धदर्शनाय प्रकटितमस्तौरेषि विशालै-
र्बृक्षराजिपरिच्छादिनगात्रैः पर्वतैः परिवेष्टितं, विषमभूमिकं, कर-
व्याघ्रादिगणनिवासीभूतं, सकलराजम्यानेतिहासप्रसिद्धं हळदी-
घाटनामकं स्थलं प्राप. तत्र च बल्लस्तम्कंवावारो मानसिहो युद्धा-
र्थं स्वसेनायां व्यूहान् विरचयामास. तस्मिन् स्तम्कवावारे मध्ये
शुभराजस्य निवासो राजवैनयन्तीसमेत आसीत्. मानसिहोऽपि
तत्रैवावसत्. तस्य च परितः सामन्तानां निवासा आसन्.

महाराजप्रतापसिंहोऽपि शत्रुसेनां हळदीघाटस्थले बल्लस्तनि-
वासा निशम्य योद्धुकामो महतीत्तमेन कुमलनेरदुर्गाधिगत्य
क्षत्रधनायनान्ना दरीमुखेन वेगेन शत्रुसेनाभिमुखो बभूव. तच्च
दरीमुखमत्यन्तं संशुभितमानीत् तेन मार्गेण कथंविदेकं शकट-
सगच्छत्. स्थाने स्थाने विकराडमुगा गृहसमूहा अपि आसन्.
अम्बु.

अथ श्रावणमासस्य सप्तमे दिने प्रभातत् उदयाचलमारोह.
तं चोदितं स्ववंशमूलपुरुषं सन्निवारं नमस्कृत्य महाराजः प्रताप-
सिंहः स्वसेनान्यूहान्वयरचयत्. प्रथमतः पुरोभागे सादिमण्डलं
स्थापयित्वा तस्य पश्चात्पदातिमण्डलमग्रापयत्. सैन्यमध्ये च
स्वयं शूरेः सामन्तैः सममतिष्ठत्. स्वसमपिण्यं राजवैनयन्तीं
स्थापयामास. तथैव रणांगणसर्मापिषु वृक्षेषु धानुक्कान् चन्द्रलक्ष्य-
बेधकुशलान् वनेधरान् व्यवेशयत्. तेषाम्वदहत्तूणीरमासलांभाः सा-
नन्दं क्षययद्वा लीलयैव वृक्षानारुह्य श्रीमहाराजप्रतापसिंहम्याज्ञां
प्रत्यपालयन्. प्रतापसिंहश्च भूमिगतमुच्चैः श्रवमभिव प्रजकिं

विद्युत्ताडपत्यमिव चपलं स्वामिनियोगपालनदक्षं स्वामिभक्तसे-
वकमिव मूर्तं यशश्च सर्वतोगामिनं वानिरानं चेतकनामकमारुहः
सर्वामपि मेनां युद्धार्थं सन्नाहयामास. कोशांश्च स्वसन्निधावेव
निधाय तेषां परितः स्वामिभक्तान् सामन्तान् न्ययोजयन्.

अयंपूराधिपो राजा मानसिंहो महाराजं प्रतापसिंहं युद्धो-
द्यतमवगम्य योद्धुं स्वसेनामपि सन्नाहयत्. यद्यपि यवनाधिपसेना
संख्यया क्षत्रियसेनामपेक्ष्याधिकैवासीत्. तथापि शौर्येण न्यूनैव
सा. यथा हि स्वयमेव सानन्दं रभपूतक्षत्रिया यवनेः समं योद्धुं
महाराजप्रतापसिंहेन मिलिता नैवं ते यवनसैनिकाः. ते च केवलं
वेतनलाभार्थं सैनिका अभवन्. मानसिंहः सर्वमिदं जानन्नपि मह-
ता धैर्येण स्वसेनाया व्यूहान् विरनयामास. सेनामध्ये युवराजस्य
सेलिमारुहस्य महान्तं हस्तिनं निधाय तत्रैव राजधेजयन्ती न्य-
धात्. तत्समीपे च स्वयं स्थित्वा परितः सर्वानपि सामन्तान्
स्थापयामास. यवनसेनायां च शतध्वजविभागः समीचीन आसीत्.
तस्य रक्षणार्थं सादिमण्डलं न्ययुक्तं. तत्पृष्ठेऽपि सादिमण्डलं
नूतननीशगात्रमष्टमण्डितमामीत्. शतध्वजविभागोऽपि प्रवलाभ-
मण्डलसंयुक्तः राहूगघारिमिः शूरैः पुरुषैरतितः.

(२)

महाराजप्रतापसिंहोदितं मन्दप्रकाशं भाविष्यदुदयवराजव-
ज्ञानादिव गिन्नमिव शोकसंघुषं, विशालपरिविमण्डलमण्डितं
मच्छलप्रणिकर्ममातिगं मूर्धनारायणं प्रेष्य गिन्नोऽपि अप्रुतधैर्यः
प्रचटप्रतीरकान्मपिनैवयन्तीकुट्टोऽपि सोत्साहो ममहृत्य स्व-

(तपुद्धर्षणम्)

तस्य जनयितारं तथा म्वेष्टदेवता उच्चारितहरहरमहादेवशब्द
तपुद्धर्मज्ञाहेन स्थित यवनाधिपमैत्र्यं शनैः शनैराचक्रमे.

अभिरादेव परम्पर विभितयोम्ययो सेनगोरनवरतनिपत-
च्छात्रापातशक्तीकृतवीरदेह, रोषकपायितविष्कारितनयनभाषण-
सैनिकगण, कोपानिरेकवर्षितापरोष्ठनिपतदुधिरसितकश्मधुलवदन-
यवन, प्रतिमदरङ्गन्यमानयवनमभनिकरुणदाच्छादितसमभूतल,
उभयमैत्रिकमिहनादायेधवाजिह्वापावमकुलपट्टहम्बन, प्रलयकाल-
इव क्षणभंगुरजीवित, वर्त्मन्यममयइव विपुलकवन्धमकुल, मेघ-
ममुदायइव विद्युत्ताम्रकाशमभिषशतजीवन्दिभयकर, वज्रापात
इवानिवेगनि.सार्च्छतन्त्रीनस्र्भोगोलकनृत्तिउद्गमयभूमितलः, गी-
क्षामिधाराविहताभ्यङ्गीरसन्त्यास, निहतमादिभयविह्वलयोच्छ्र-
धावमानघोटकगणसाबाध, शस्त्रापातविह्वलविषामुषोभृगगमकुउ-
प्रपाम्भल तद्गच्छितरहन्ममयोनन्यप्रवेद्यसमूह, निहतभटश-
रीरभूमिसान्तरण्यममेवकनन, अज्ञानम्वर्कपरकीय, सेना-
ध्यक्षप्रोत्साहनोद्यन्तिदुरगण, शतन्त्रीगोलकहतगजदूधसकटित,
वसन्तसमयइव प्रिय मुग्धमुन्दरिणा. परिशासमयइव मुशिसितहरता-
ना धानुकाणा, श्वाभिभक्तिशौर्यादिगुणाना त्रिकपो भयंकर-
संभ्रामोऽभायन.

प्रवृत्ते च युद्धे प्रतापसिंहः प्रथममेव स्वमैत्रिकान् प्रोत्साह-
यसतिजनेन स्वशीर्षदर्शिका दीपिकायिष रानवेनदन्ती पुरतो
नयन् महता वेगेन यवनसैन्यमाचक्राम. यवनमैत्रिकाश्च दूर-
अवि स्वर्जविते निविच्छाना, अनिगादभटप्रहारवृत्ताना, मात-
भूमिस्वातन्त्र्यरक्षणतत्पराणा तेषा क्षत्रियगणमाक्रमणेन भूयोभू-
निहता भीतिव्याप्ताः शनैः शनैः पश्चादगच्छन्. ताश्च भटस-

न्याहुन्नानवयोक्य मनाकोन्माहा शत्रियैर्निग- मत्त एव नीश्या-
भिरमित्यनाभिहेन्नुमाश्रयन्त यवनमैत्रिकाश्च प्रथमत्त एव महा-
पानजर्जग्निना गदगानानानमहमाना शत्रियैर्निहतानमगितान्
स्यमज्जनीयान् पश्यन्त तथमपि न गणांगणे स्यात्तुमशान्,
मानमिहश्च मो-माह यन्मानोऽपि निर्वर्तमानास्यान् पुनरपि न
प्रार्थयितुमशान् महागजप्रतापमिहस्यु विजय हस्यगर्ज मन्त्र-
मन्त्रे महतो-माहनायुः यत्ता नाश्च रीगन् मोन्माहमयोधयत्.

तदानीमेव शत्रिनो वर्तमानेषु वृक्षेषु निर्जिता बनेचरा बाणान्
वर्षितुमाश्रयन्त यन्पटनिर्माणं विमृष्टास्मदिणाग्रा विगदिस्वमुन्ना
बाणा महमा यवनमेनाया निपतन्तोऽगगितान् मैत्रिकान् प्रागे-
न्ययोनयन्

ने च बनेचरा भ्रमोघबाणा प्रथमतो मुख्यानविहारिणि एव
प्रज-हन्ते च न मधिषु शरैर्निहना स्य मूमिनचे निपतिताः परा-
नरुन्धन्न्त्ये च बाणहनामव पृथिवीतले निपतन्तः स्वकीया-
नेव खट्वा प्राहन् परो च मिहनाद्विशृतमुन्ना इषुभिर्हता अर्धो
चचारितवाच एव न्यामन्.

एव सर्वेन शत्रियैर्मैत्रिकैराक्रम्य पराभूयमानाशिवर्तमानान्
स्वमैत्रिकाभिरीक्ष्य क्रुद्ध म मानमिह स्वमैत्र्यस्य निवर्तन-
मशक्य मन्त्रमान महमा स्वमैत्र्यस्य पुरतः शतघ्नीविभागस्था-
पनाय स्वमर्मापवर्तिन सेनापतिमादिशत्.

अनिरादेव विकरालमुखाना विधूमितसकलदिङ्मण्डलतयाऽ-
दृश्यमानाना सर्वतः स्थितमादिमण्डलमुरसितानां नद्यासिलतालं-
कृतकौ शरैर्यवनसैनिकै कृतावनानां शतशः शतघ्नीनां मुले-
भ्यो निर्गतैर्नूतनैर्हेमन्तमूर्धैरिव ताभिरतितैरयोर्गोलकैराहन्यमानाः

सत्रियभैनिका. शलभाह्व प्राणान् विसर्तन्तु. वाचकाः ! प्राचीन-
सत्रियेषु सहगेन वा भेदेन वा युद्धमेव धर्मयुद्धपदवाच्यं प्र-
वृत्तिमासीत्. यो हि अन्यथा कस्याऽपि युवत्वा परान्हन्यात्त च
घातकं मन्यमाना सर्वे मना अनिन्दन्. तेन शतस्त्रीविभागम्भाष-
नेऽन्युदासत राज्यस्थानवाग्मिनः सत्रियराजा. यचनाम्पु केनापि
प्रकारेण शत्रुनयमेवाभिलषन्त स्वभैनिकहानि च परिहरन्त.
शतज्ज्यादीनि मायकाणि शय्याणि निर्माय तैः परेषां राज्यानि
धम्ममात्कुर्वन्तः स्वराज्यमीयामवर्धयन्त अम्पु. प्रवृत्तमनुसराम.

यवनसैनिकरक्षितानामु शातन्वीषु महता वेगेन स्थेहगोलकान्
क्षिपन्तीषु मर्ताषु प्रतापमिहमैनिवाः प्रागो धमणितते निष-
तिताः परलोकमगच्छन् अन्ये च सैरसंस्थैर्योह्यान् कैर्मर्मिताः
पश्चात्तिवर्तिनमनुमुखा अपि ययंकरी स्थेहगोलकवृष्टिपगह-
माना अशक्तान् न्यवर्तन्त

अथ राजैर्यजन्तोऽप्यमीषस्य स प्रजापतिर्यजमानोऽपि
 शतज्जीविष्येदेहमाश्रये पराभूतातिवर्तमानानवेद्यं शिष्यं सो-
 त्माह मेघनादागमेन गंधारेण ध्वनिना सर्वानुत्तेजसन् ध्वजमेगात्रे
 गत्वा तास्तान् शतज्जीव्यानि यजमानं सेनिरान् हत्वा तां तां श-
 तज्जीवात्महन्मगनामकरोत्, स्वयमपि तां निवर्तिगमुत्ती विधाय
 शत्रुगैनिकान् गेहमोहोदरकधीत्.

७५० भूयोभूयः प्रयत्नमानोऽपि महाराज. सैन्यापमिहोऽमप्य-
तया ययनमेत्यस्य साधनं विजये शङ्खमुदात्तमुवाच स्थिरमतिः
सैन्यापतिरेवाकम्भ्य हन्तव्य इति मयापि ज्ञेये. निहते च सैन्यापनौ

सारथिरहिता अश्वा इव सैनिका यथेच्छं वर्तमानाः क्षणादेव पराजीयन्ते. यद्यपि यवनसेनायाः प्रधानः सेनापतिर्युवराजः सेलिमनामाऽसीत्. स च ययसा नाधिकस्ततः सेनापतिकर्मकारी राजा मानसिंह एव. तथापि तस्य दिल्लीश्चरसेवकतया तद्धननेन न कोऽपि छाम इति मन्वानो महाराजः प्रतापसिंहो महता जवेन यवनसेनासागरमध्यस्थं हस्तिस्कंधगतं यवनाधिपतेरकनरस्य पुत्रं सेलीमाख्यमभिलक्ष्य प्रचचाल. तस्मिन् प्रचलिते तदीयाः सामन्ता अपि स्वामिमनोरथं विज्ञाय तमन्वसरन्. महाराज-प्रतापसिंहशरीररक्षका अपि अप्रमत्ताः स्वामिनमपालयन्. सैनिकाः क्षत्रिया अपि स्वस्वामिनं यवनसेनापत्याक्रमणोद्यतं जानन्तः सानन्दं तमसाहाय्ययन्. यवनसैनिकान्तथा मानसिंहप्रभृतयो राजानोऽपि तं सेलीमाक्रमणाय प्रयतमानं ज्ञात्वा सावधानतयाऽयुध्यन्त.

शीघ्रमेव तयोः सेनयो. पुनरपि महान् संग्रामः प्रावर्तत. यथाहि क्षत्रियसैनिका यवनसेनाग्रहं निर्भिद्यान्तः प्रवेष्टुमैच्छन्त-
थैव ते यवनसैनिका अपि स्वसेनापतिपालनार्थं तथा स्वव्यूहरक्षणार्थं परं प्रायतन्त.

अथ सीमान् श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्य तत्सैनिकानां च तदङ्ग प्रहारानसहमाना यवनसैनिकाः पुनरपि पश्चाद्विवर्तमाना व्याकुला अभवन्. ताश्च व्याकुलान् वीक्ष्य महाराजः प्रतापसिंहः पुनरपि महता वेगेनोच्चारितजयशब्दो भीतं मेघसमुदायं व्याघ्रश्च मह-
सा तद्यवनसैन्यं प्रविश्य मानसिंहमशोधयत्. स्वस्वामिनं निर्भि-
क्षयवनसेनाग्रहमवलोक्य संजातानन्दं द्विगुणितोत्साहं तत्कृत्यमपि
स्वनिगो- तेनैव मार्गेण प्रविश्य तां यवनसेनां द्विधाचक्रे. कृत-

व्यूहान्तःप्रवेशः प्रतापसिंहो बहुषु स्थलेषु मानसिंहमन्विष्य तम-
लममानः क्रोधान्धनयनः सत्वरं समीपस्थं युवराजहस्तिनमेव
तीव्रेण तद्ग्रेण प्रमहार.

तस्य युवराजस्य शरीररक्ता सायन्ता अन्ये च दूरा यव-
नास्तं कालामिव विजालनयनं, विन्तीर्णकेशपाशं, अतिपरिश्रम-
स्वेदांकुरमण्डितभालप्रदेशं, अनेकनीरादिरन्त्येदवित्तया, रुधिराशया
ऽसिलतया सालंकृतकरं, तेजसा द्वितीयं सूर्यमिव, सम्यमेव प्रता-
पिनं महाराजं सिसोदियावंशशीपं प्रतापसिंहमवलोक्य भर्त्या
विमर्शव्यमुदा अभवन्. केचन च युवराजं रक्षितुंकायाः सहसा
प्रतापसिंहमक्रमन्त. स च रणधीरन्तान्यवनान् वदतीन्नेभानि-
वानायासेन दूरीकृत्य युवराजहस्तिपालकं हस्तिपकमेवावधीत्.
निहते हस्तिपके स हस्ती यावद्भयाकुल इतस्ततो भावितुमारभते
तावदेव धीमन्.पसिह्म स्यात्वं चेत्तत्रमुलमयस्मि. सोऽपि परम
चतुरोऽथ स्वाभिमनोरथं ज्ञात्वा तस्मिन्नेव स्थे स्वाग्रपादौ
हस्तिदन्तयोरारोप्य तन्पी. तद्वर्नामेव तीक्ष्णाय, दुःसरप्रहारं,
निहतानेकधीरसमूहं, महान्त भटं तस्य युवराजस्य व.०८देशना-
लङ्ग महता क्रोधेनामुंनन् प्रतापसिंहः. तस्मिन् भटो स्वलङ्घ्यं
प्रति वेगेन गच्छति सत्यकस्मादम्पाकं दुर्दैवतो वा यवनानां सुदै-
वतो वा दिर्लपते. मुकृतेन वा मेशराधिपस्य दुरितेन वा स च
हस्ती ससंभ्रममवलत्. तेन च्युतलङ्घ्य. स भटस्तस्य हस्तिस्वंध-
गतस्य युवराजस्य वाहनं निर्भिद्य तन्भी. त लङ्घ्यच्युतमवेदय
पुनरपि प्रहर्तुं कामे महाभागे प्रतापसिंहे तावतः प्रवर्ग्य क्षेत्रक-
नाम्नोऽथस्य भारं दन्ताभ्यां बाहुमसहमानः कृत्वात्त्रिरशच्छोऽ-
प्यवस्थितं सेनावावितस्ततोऽथावन युवराजगजः.

सामन्तश्रेष्ठ ! यद्यपि यदुक्तं स्वया तत्सर्वमपि सन्न्यं तथापि नाहं
समरांगणं त्यङ्ग्यामि. मेमां कुन्नेऽहं संनातम्नेमां मन्गे कोऽपि अ-
यशोमलिनमुत्तो न निवृत्त्याजीवन्. तदहमेव क्षुद्रम्य माधिनः
क्षणभंगुरम्य जीवम्य लोभेन सर्वमपि कुञ्जं कञ्चक्यामि ! सर्वं स्वर्ग-
वापिनो मर्दायाः पूर्वना मां च रणाश्रिततेमानं यीश्व दृमायुज्य
अन्धैरपहसिताः कयाचिज्जीविष्यन्ति. महाभाग ! इतोऽपमृतम्य
मे निरजीवित्वं यदि स्यात्तदा वर. तत्त्वसंभव. तदा कुनः म्बकु-
लकलंकम्य लाभेच्छा.

किंच, यदि युष्मानम्मिन्ममरदावानले निक्षिप्य स्वशरीरसौ-
ह्यलाभाय राजप्रासादं गमिष्यामि तदा सर्वेऽपि जना मां किं
वदिष्यन्ति. सर्वे मेवकाश्च मा वश्यन्ति. मम हि राजत्वं किं
सुगोपभोगार्थमेव ! अशक्यामिदं ययुष्मासु मर्दये युज्यमानेषु ग्री-
वत्प्रतापसिंहः स्वकीयान् मामन्तान् सेवकाश्च समरे निक्षिप्ये-
काकी यानाक्रमणमसहमानो युद्धास्पलायनेस्मेति प्रवादश्चरणं.
किंयहुना—मापन्तराज ! मम हि युष्माभिः मह महता शौर्येण
यवनमैनिकान् म्बग्वद्गवलीन् कुर्वतोऽगमितशत्रुप्रहारालंकृतदे-
हस्य, जयेन वा पराजयेन वा यथादैवं भूषितस्य, परमाद्रिये पर-
मसौभाग्यप्राप्ये मासुरंकइव मेवाडमेदिर्नाविभागे शरीरं शेप्यते
ननु अपजयाकीर्तिमन्त्रिनस्य तूलमये मृदुले शयन इति.

एवं श्रुवाणस्य श्रीमन्महाराजाधिराजस्य श्रीप्रतापसिंहस्य
स्वसामन्तेषु तथा सेवकेषु निरतिशया प्रीतिमवलोक्य शालाराव
आत्मानं धन्यं मन्यते. अस्तौच्च परमात्मानं स्वस्वामिनो
रक्षणाय.

अत्रान्तरे पुनरपि लब्धसाहाय्या यवनाः क्षत्रियसेनां जवेना-

अन्तुमारभन्त, क्षत्रियसैनिकश्च तत्तिवर्ननार्थं प्रयतमाना अपि
असहाया नाशयन्, तेन ते क्रमेण शूनैः शूनैः पश्चादपसरन्,
तांश्चापसरतो यवनांश्च वर्षमाननलान्वीक्ष्य स स्नाष्टाराव समीप-
वर्तिनं महाराजं साम्मल्लिवन्धं विज्ञापयामास.

स्वामिन् ! मेवादाधिपते ! पश्येमान् वर्षमानान् यवमान् क्षीय-
माणांश्च क्षत्रियान्, साम्प्रतं विमयोऽस्माभिर्न लभ्यते एव, तद-
धुना युक्तयुक्तविचारः क्रियतां, यद्यपि स्वदुष्टं सर्वमपि सत्यं
तथापि समरादपसरणं न स्वद्वितार्थमहं वदामि किंतु जन्मभूमे
मेवाहमेदिन्या लोभेन, एतस्या दीनायाम्बदेकशरणाया वराक्या
मेवाहमेदिन्या लोभो मामित्यं मुग्धयति, अस्मात्समरात्तिर्गत्य
जीवन्भयानिमा पुनरपि स्वांतम्यशालिनी कर्तुं प्रभवति, अस्मासु
च सर्वेषु रक्ष्य गतेषु मत्सु एषा वस्य मुग्ध पश्यतु, वक्ष्येना
पुनरपि स्वातम्यभागिनी करिष्यति.

राजन् ! अस्मासु निरुत्तेष्वपि यदि नाशये जीवेत्तदा पुनरपि
स स्वदेवताभार्य प्रयतेतेव, एतस्मै जानन्न एतेमे यदनाम्बद
विषाध्य रागद्वेषमभिन्द्य प्रयुज्यन्ते, तन्ममीद, नाथ ! अस्मासु
तथा तव प्रियाया मेवाहमेदिन्या ददवशिष्टं द्वेष तदा दीनमेव
रणादपमृदायमानं पश्य, अहं च स्वराजमगोदयन् विदम्ब-
रम्यानेभिर आत्मानमेव स्वामिचरणान् भाषयन् रोम्यदि, एव
एवावसो रणांशनादपसरणभ्येति.

महाराज प्रयाससिद्धश्च स्वमेनालयविधिविदुषाश्च पुनरपि
अदत्ताभार्य प्रयत्नं धिक्कीर्षन्ते स्नाष्टरावन्तं जानन्नमाभिलष्य
अन्यांश्च सामन्तानादूरतः भाषयन्वच, यद्यपि स्वराजस्यै

गन्तुं चेतकमचोदयन्, स्वामिसमावस्योऽपि विश्वासपात्रं सोऽश्व-
स्तसिन्नेन क्षणे समरभूमिं विहाय कुम्भनेरदुर्गं गन्तुं चचाल.

अथ पश्चिमदिगंगनाश्लेषेच्छयेव प्रभावति सूर्ये राजा मान-
सिंहः सत्वरं विजयलाभाय सर्वानपि स्वसामन्तान् सोत्साहं
योद्धुमाज्ञापयामास. तेऽपि च विजयाशाशालिनो जवेन युध्यमाना
दुर्निवार्या अभवन्. क्षत्रियाश्च यथाशक्ति विहितप्रतिक्रिया अपि
विजयं नाशासतेस्म. ततश्च संध्यासमयात्पूर्वमेव विजयलाभेच्छया
प्रोत्साहितास्ते यवना ऐकमत्येन राजच्छत्रमुद्विश्यैवाक्राम्यन्.
क्षत्रियवीरसिंहैर्विफलीकृतेष्वपि तेष्वक्रमणेषु पुनः पुनरप्याक्र-
ममाणं तद्यवनसेन्यं श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्य च्छत्रं परितः प्रादु-
र्बभूव. शालारावप्रभृतयः क्षत्रियसामन्तश्रेष्ठा स्वस्वामिच्छत्रपाल-
नेऽत्युत्का व्यूहाकारेण तत्परितस्तस्युः. स्वामिभक्तो शालारावः
प्रतापसिंहस्य स्थाने स्थित्वा सर्वानपि शत्रून्मोहयामास. शत्रुसै-
निकाश्च तमेव शालारावं प्रतापसिंहं मन्यमानाः कोपाकुला अवि-
लम्बेन स्थितान्युध्यमानान् सामन्ताभिहत्य तमपि महाभागं प्राह-
रन्, सोऽपि च यथाशक्ति यवनसैनिकाभिहत्य स्वमुकृतैर्लज्जं स्वर्ग-
मगात्. तं च त्यक्तकञ्जेवरं प्रेक्ष्य सर्वे यवनसैनिका लज्जानिनया.
सिंहनादान्वितसर्भुः. कथनं सामन्तस्तद्राजछत्रं निभूतं गौरयित्वा
गृहीत्वा राजधानीं कुम्भनेरदुर्गं जगाम. वाचकाः 'तदानीं भग-
वान् सहस्ररश्मिरपि स्ववंशभानां पराज' तथा प्राणहानि च
निरीक्ष्य दुःसाकुल इव पश्चिमे तीर्थरामे स्वप्राणानपि हानुं प्राया-
. सञ्जना. इदं राज्यं शालारावस्यालौकिकं कर्म, असाधार-
णा स्वामिभक्तिः, निरातिशया मातृभूमिप्रीतिर्यावद्यन्द्रदिवकरं
ग्याम्यत्येव. अस्तु. घन्या सा राजस्थानम्, घन्याश्च तद्भवा नराः

(५)

यदा च महारामः प्रतापसिंहस्तस्य प्रियमित्रस्य झालारावस्य वचनमंगीकृत्य समरभूमेर्निर्गतस्तदा स द्वाभ्यां यवनसैनिकाभ्यां दृष्टः. तौ च तदानीमेव समरं विहाय तमन्वसरताम्. यद्यपि महारामः प्रतापसिंहं परामयेन स्त्रिज स्वसामन्तमण्डलप्राप्तेः नोद्विग्नः पथि न किञ्चिदपि विभावयामास तथापि स्वामिकार्य-चतुरा विश्वासी चेतकस्त बहज्जतिवेगेन प्राधावत्. मार्गे च समागतान् जलप्रवाहान् वा शैलजण्डान् वा कंटकवृक्षान् बोलुङ्गस्य हृदयमिव महारामं जुगोप सोऽधरामः. स च सकले दिनेऽगृहीतभक्ष्यमलो विविधानां स्थलानामुद्धीनेन रंघनाच्छान्तोऽतिविस्तीर्णनासिकापुटविगल्लेनवरटखो म्लानो घर्माविजंगः कथं कथमपि स्वाभिप्राणरक्षणार्थमधावत्. यद्यपि तौ यवनसादिनौ समीचीनतया महारामं प्रतापसिंहं जानन्तौ तस्य वन्दीकरणाय महता वेगेनाधावतां तथापि चेतकस्याऽतिविविधेन न ताभ्यां न गृहीतः.

अथ नूतनाधौ तौ सादिनौ परं वेगेन धावन्तौ. कथमपि तं क्षीयमाणबलमपि प्रधावन्तं चेतकं दृष्टिविषयमगुरुताम्. तयोरधावपि ज्ञातव्याभिमनोरणाविशेषैर्बेहृषारवं चक्रन्. विशादनिमग्नमना प्रतापसिंहोऽकम्पाशयतं तं रवं निराभ्य प्रहृतिस्य वधादागच्छन्तौ तौ यवनसादिनाश्चपदयन्. तौ च निरीक्ष्य संतापमितः स मनस्यचिन्तयन्—अहो मे दुर्दैवविन्यसितं. मया हि मेशादमेदिन्युद्धारार्थं मित्रवचनमंगीकृत्य समरभूमेस्तदा अवशीर्तिष्य संघादिता. तथापि कामनुमच्छन् एवेदौ. अहं हि सम्प्रति मित्रविषयेन परामयदुस्तेन रविरावमरणेन च क्षीणवतः कथ-

माम्यां प्रबलाम्यां योद्धुं समर्थोभवामि. इयमेव हि सत्त्वरीश
नाम. माता मेवाडमेदिनी मम मनः परीक्षते. धन्यासि मातः!
एष त्वयि बद्धधेहः प्रतापसिंहः प्राणात्ययेऽपि न त्वां विस्मरि-
ष्यतीति सत्यमिति.

एवं चिन्तयतो वेगेन धावमानस्य तस्य प्रतापसिंहस्य पुरस्ता-
द्विस्तीर्णा सरित् समायाता. तत्रैव तावपि यवनसादिनौ सनत्
समागतकल्पावैव. महाराजः प्रतापसिंहस्तौ समीपमागतौ नि-
रीक्ष्य चेतकं ननुलुंघनार्थमचोदयत्. सत्त्वशक्तोऽपि स्वामिनियो-
गानुपालनतत्परो लीलैव तां सरितं समुल्लंघ्य परतीरमगात्.
प्रतापसिंहश्च तस्मात्संकटात्क्षणमात्रं मुक्त ईश्वरमस्तौत्.

तदानीमेव रुग्णस्यौषधमिव दरिद्रस्य धनलाममिवाकस्मादमृत-
तवाणीमिव 'बन्धो! मेवाडाधिपते! प्रतापसिंह! मा बिभीहि.
अहं खलु त्वदीयो बन्धुः शक्तिसिंहोऽज्ञानेन विहितयवनसाहा-
य्योऽपि त्वदीयं निरतिशयं प्रतापं समरांगणेऽवलोक्य विस्मितः
संजातोपतापः क्षमायाचनार्थमागच्छामि. तदधुना क्षमादानेन मा-
मनुगृहाण' इति वाणीमशृणोत्. तां च वाणीं कर्णपुटाम्यामाकर्ण्य
नितान्तं विस्मितो महाराजः प्रतापसिंहः परमात्मन इमां कृपामेव
मन्यमानः परानयदुःखं विस्मृत्य शान्तात्तस्माच्चेतकाश्चादवतीर्य
तस्यागमनं प्रतिपालयंस्तस्यौ. अचिरादेव शक्तिसिंहः समीपमागत्य
स्वाश्चादवतीर्य श्रीमहाराजप्रतापसिंहस्य पवित्रयोद्धरणयोः पपात.
निरतिशयप्रेम्णा पापसालनार्थमेव नूनं बहिःसमागच्छद्भिरध्रुपटले
स्तं धरणसरोजयोरसिचत्.

महाराजः प्रतापसिंहोऽपि तमुपतपन्तं विपदि साहाय्यकारिण-

मुत्पाप्यातिदीर्घाम्या पीवराम्यां स्वपुत्राम्यामाश्लिष्य मस्तकेऽ-
 निपन्, अबोचच्च—बन्धो ! शक्तिसिंह ! अस्मिन्समये मगवता
 मम साहाय्यार्थमेव त्वं प्रेषित इति मन्ये. यदि त्वं नागमिष्य-
 स्तदा धान्ताश्च, क्षीणबलः कथमहमेकाकी आभ्यां यवनाभ्यां
 योद्धुं शक्तेऽभाविष्यम्. अस्मिन्समये साहाय्यं कुर्वता स्वया मह-
 दुपकृतमिति. शक्तिसिंहश्च तादृशीं दीनां वाणीं निशम्य ध्या-
 वुलः—महारान ! मेव.दाधिपते ! कर्तव्ये कर्मणि कृते क उप-
 कारः. मया हि स्वशस्त्रावर्तिनाऽधुना यवनैः समं योद्धव्यमा-
 सीत्. तद्विहाय स्वदेशमनगुरुद्रोहिणा मया यवनाः साहाय्य-
 पिताः. रामन् ! तावन्मम कुटिले हृदये स्वदीपो द्वेषोऽवसत्प्राव-
 स्त्वमातृभूमिस्वातन्त्र्यार्थं सामन्तपण्डितसमन्वितं यवनैः समं युध्य-
 मानं त्वां समरेऽहं नापश्यम्. त्वां हि भीष्ममिव पराक्रामन्तं
 शत्रुवीरसम्मानितवीर्यं, मानसिंहप्रभृतियवनपत्नीयवीरैः प्रस्तुतं
 वीक्ष्य त्विज पुनरपि समायाचनार्थमप्रागतोऽस्मि. यदा हि त्वं
 तम्य महाभागस्य शाष्टारावस्य वचनात्समरभूमिं विहाय निर्गत-
 स्तदानीमेवोमावपि निर्गतो यवनसादिनो त्वां बन्दिनं विधातुं,
 अहमपि तदेव धान्तःश्वं त्वां च वीक्ष्यानिष्टं भावयन्तस्त्वरं ताव-
 नुजगाम. जन्मत आरम्याद्येव स्वदीयेन पवित्रेण शरीरस्पर्शेन
 विनष्टपापः पवित्रीकृतोऽस्मि इति.

महारानः प्रतापसिंहः स्वबन्धोः शक्तिसिंहस्येवामद्भुतामधु-
 तपूर्वा वाणीं निशम्य संभाषानन्द उवाच—बन्धो ! अद्य सल्लु
 न मया परामयो छन्दः किन्तु दिलीपतिना. यतस्त्वादृशो आ-
 ताऽस्मिन्समये मामसाहाय्ययन्. वन्याऽसि मातः ! मेवादमेदिनि !

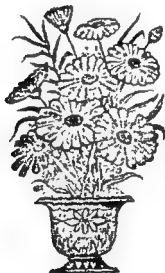
त्वत्कृपयाऽहं पुनरपि दिक्षीपति शीघ्रमेव परानेष्य इति. एवं
जलपनिमग्नौ तावकस्माद्भयंकरं वानिरवमशृणुताम्, श्रुत्वा च
साश्चर्या सत्वर धावमानौ चेतकमश्वं भूमौ निपातितमपश्यताम्.
म च स्वामिभक्तोऽश्वस्तम्मिन्दिने प्रभातकालमारभ्य नानाविधानि
दुष्कराणि कर्माणि कुर्वन् अतिश्रान्तोऽभून्. जलविन्दुमपि नापि-
बन्. शम्बायाताकितदेहो रुधिरक्लिन्नगात्रस्तथैव स्वयजमानं दृष्टे
बहन्ननिवेगेन पलायमानो मार्गस्थात्रदीपापाणानुदलंभयत्, तेनाऽ-
पि क्षीणबलं स्वबन्धुना शक्तिमिहेन समं संलपितुं भूमिमवतीर्णं
प्रतापसिंहे महता कष्टेन द्वित्राणि पदानि गत्वा भूमिनिपातितः
प्राणान्तिका वेदनामन्वभवत्. महाराज. प्रतापसिंहः स्वस्याश्व-
स्येमामवस्थामवलोक्य नितान्तं दुःखितोऽभवत्. चेतकोऽपि स्व-
स्वामिनं मरुक्षितं बन्धुना मह मीलितमवलोक्य संसृष्ट इव दीर्घ-
विमृताक्षः किमपि ' स्वामिन् ! अहमधुना स्वर्गं गच्छामि त-
दनुजानीहि मामिति ' संलपन्निव प्रस्फुरदोष्ठपटलः, ' इमां मातृ-
भूमिं पारतन्त्र्यनरकादुद्धर ' इति दर्शन्निव पादाहतभूमिः, शान्तेन
मनसा स्वयजमानस्य मुखं निरीक्षमाणो निश्चेष्टोऽभवत्. दुःखि-
तोऽपि महाराजः प्रतापसिंहस्तस्य मुले स्वकरेण जलं निक्षिप्या-
शोचत्. ॥ तु चेतकोऽश्वः स्वामिकरकमलस्पर्शसुखं मस्तकेऽनुम-
नन्वप्राणाननहात्. प्रतापसिंहश्च प्रियवान्धवेन विमुक्तइव दीर्घ-
कालं शोचन्नन्ते तं चेतकं तत्रैव भूमिसात्कृत्य तदुपरि सतु-
ष्कमनश्नात्.

अथ प्रतापसिंहः स्वबन्धुमामंज्य तदीयमोकारनामानमश्वमा-
रुह्य स्वराजधानीं प्रत्याययौ. शक्तिसिंहोऽपि यवनसादिनोऽश्व

मारुह्य मानसिहस्वन्धावारं प्रत्यागच्छन् युवराजश्च तमेकाकिनं
प्रत्यागतं समीक्ष्य साध्यैः सहसाऽपरयोस्तयोर्यवनसादिनोर्वार्ता-
मपृच्छत्. स शक्तिसिंहो यवनानां चित्तवृत्तिं मानन् ' निहनो
तो समरसिंहेन प्रतापसिंहेन ' इति मिथ्यैवावादीत्. रामा मान-
सिहस्तथा युवराजः सेन्दीमस्तयोर्यवनसादिनो शौर्यं तथा प्रता-
पसिहस्य सत्कालिकीं निर्वलतां मनसि कुर्वाणौ शक्तिसिंहस्य
भाषणं मिथ्याऽमन्येनाम्.

अथाभयं दत्त्वा पृष्ट. स शक्तिसिंह सत्यं वृत्तमवधारयन्, त-
क्षिणम्य युवराजो निनान्तं कुपितोऽपि प्रदत्ताभयवचनो न किम-
पि कर्तुं प्रामवत्. ततश्च मानसिहानुमत्या युवराजः सेन्दीमस्तं
शक्तिसिंहम् ' शक्तिसिंह ' अस्मत्पक्षस्येन स्वयाऽस्माकं शत्रुः प्र-
तापसिंहो रसित एतदनुचितं कृतं. तत्राप्यम्मादियासिहस्येति म-
हदनुचितं. तदत्र तेऽवस्थानमस्मभ्यं न रोचते. तस्मात्त्वमधुनैवे-
मं स्वन्धावारं विहायान्यत्र गच्छेति ' आज्ञापयामास. निस्पृह-
शक्तिसिंहोऽपि तदानीमेव ग्रीयमश्वं गृहीत्वा तस्मात्स्वन्धावारा-
भिर्गत्य कुमलनेरदुर्मभागच्छन्मनस्यकरोत्. यद्यपि देवसमो महा-
प्रतापी प्रतापसिंहो मया पूर्वं दृष्ट एव तथापि न तदादरेण द-
र्शनं किंतु विपक्षिचारणार्थमेव. अथुना ॥ तं महात्मानं यत्नपतं
विहाय निर्गनोऽहं कथं रिच्छेऽसौ राजसभायां द्रक्ष्यामि. तत्स-
म्पति शौर्येण किञ्चिन्नूतनं संपाद्य तदेवोपायनीकृत्य मेवाहाधि-
पतिर्द्रष्टव्य इति. चिन्तयित्वा यैवमधिरादेव मार्गस्थं यवनाधिप-
तिरसितं भाईन्सोरनामकं दुर्मभागभ्यात्मसादकरोत्. तदेव दुर्ग-
नूतनाभिर्तेरन्यैर्ग्रामैः सममुपायनीकृत्य राजसभायां ज्येष्ठबन्धुं

मेषादपनि प्रगताम् महागम प्रनाममिहोऽपि महाऽनन्देन
 म्पीकृतोपायनम्नदीयान्मर्तनध्यवगन्तान्ना तं ममेनापिमुप्य
 महागोन नः दुर्ममन्नाभ दामन्याग्निोविहयेन तस्या अदान्
 शनिमिहोऽपि नदीयामाज्ञा शिग्मा म्पीकृत्यानन्देन तन्मौ.

११ अरवलीशैलसमाश्रयः.

- १ यवनानांकीर्यम्.
- २ वर्षासमयः युद्धसम्प्राप्तः.
- ३ राजधानीदुर्गाक्रमणम्.
- ४ इतरदुर्गाकरणम्.
- ५ पर्वताश्रयः.

(१)

य समुदिते भगवति भास्करे, अपनीतमा-
लिङ्गामु दिशामु, ते सर्वेऽपि विजयिनो
यवनाः स्वयससयमवेश्य क्रुद्धाः पुनरप्य-
म्यायुद्धादवशिष्टा रजपूतसन्निधा महारामं
प्रतापसिंह मा साहाय्ययान्निवृत्ति मन्यमानाः
परामपरितानां सर्वतः परिवर्तमानामु लतासु निर्लीनानां, द्रवि-
दवनतनदीतीरेषु तथा वृक्षेषु निविष्टानां सन्निधाणां शिरःच्छेदं
विधातुमैच्छन्.

यद्यप्यस्मिन्निषये मास्या सन्निधौ मानसिहो नात्यनुक्ल
भासीत्तथापि स सेवकनया न तासिपेदुमराकम्. युद्धो युवरा-
जस्य प्रतापसिंहाक्रमणेन भीत. क्रुद्धश्च तथाकर्तुमन्वमोदत.

अविरादेव युद्धमरोन्मत्तास्ते यवनसैनिकाः प्रपमतः पुरतः
स्थापिनो युध्यमानान्सन्निधान्हात्वा ततः सर्वस्मिन्परितः प्ररेते

यमर्किकरा इव समचरन्. अस्मिन् शिरःच्छेदप्रसंगे राज्ञो मेवा-
 हाधिपतेः संचन्विनस्तथाऽन्ये सम्माननीया जनाः पंचशतानि
 स्वर्गमगच्छन्. ये चाप्राणान्तं युध्यमानाः क्षत्रियश्रेष्ठा यवनसेना-
 क्षयमकुर्वस्तेषां भुविपतितानां दिवंगतानामपि शरीराण्यन्विष्य
 शिरासि निच्छिदुः. तथा यो ग्वाल्लेह्यनराधीशो बावराक्रान्तरा-
 ज्यः प्रतापसिंहसमीप एवावसत्, सोऽपि स्वपुत्रेण तथा स्वकीयैः
 शतत्रयमाश्रैः पुरुषैः सह समरभूमावशेत, एवं सम्मान्यः स्वामि-
 भक्त्यादर्शः क्षत्रियकुलतिलको मालारावस्तथा तर्दायाः सामन्ता-
 श्च सार्धशतसंख्याकाः समरांगणे त्यक्त्वा देहं स्वर्गमगच्छन्.
 वाचकाः ! अस्मिन्पुद्धे सैनिका. कियन्तो मृता इति संख्यैव
 नास्ति. अनेन युद्धेन कृत्स्नोऽपि मेवाढदेशः प्ररोदनपरसकल-
 जनः, बालवृद्धावशिष्टजनः श्रीमयोऽदृश्यत. यवनसादिनश्च सर्व-
 श्र पर्यटन्तो मार्गे निवसतो ग्रामवासिनोऽपि अघ्नन्. दिङ्घीतो
 हलदीघाटगमनमार्गे खलु बाला वा युवानो वा वृद्धा वा क्षत्रिय-
 कुलसंभवा जना ये ये समुपलब्धास्तान्सर्वानपि यवना यमालयं
 प्रेषयामासुः.

वाचकाः ! यद्यपि युद्धेऽन्यायमूलके नास्ति नीतेर्वा तत्त्वज्ञा-
 नस्य वाऽवसरः. यतो बलाद्येन राज्ञा बलातिरेकेण वा युतत्वा वा
 यत्र दुर्बलो विनीयते तत्र युद्धापरपर्याये कर्मणि न्यायान्यायवि-
 चारसंभव एव कुतः ! परन्तु यथायथा विषयेच्छा प्रवर्धते तथा
 तथा भूतदयादयो नीतिप्रकारा दूरीभवन्ति. अत्र च निदर्शनं
 क्षत्रिययवनयोर्पुद्धे एव. क्षत्रिया अपि राज्यस्य लोभेनापुष्पन्त
 परन्तु न ते युध्यमानजनातिरिक्तानुदासीनानयातयन्. परदाराश्च
 नापृशन्. नापि बालान् दासीचक्रुः. ते ह एतांनि पापान्यमन्य-

न्तः तेन च युद्धप्रसंगस्तावान् भयंकरो नाभवत्. यवनास्तु लो-
भातिरेवदूषितान्तःकरणाः शत्रुदेशमाक्रम्य युध्यमानाः सर्व-
मप्यवाहरन्. विशेषतश्च परदारसंसर्गलोत्पास्तेऽन्यधर्मपत्नीरेव
स्वभोग्या अकुर्वन्. स्त्रीभ्यैव शालानपि शूलोत्तंसानकुर्वन्. वृद्धा-
नपि निरुपद्रवास्तेऽवधिषु--

सज्जनताः । अत्र क्षणमात्रं ताटस्थेन विचार्यमाणे युद्धे स-
त्रिया एव श्रेष्ठा इति भासि. यतो युध्यमानस्य नायं हेतुर्यज्जन-
हत्या, किंतु प्रबलानामन्यायेन वर्तमानानां दुष्टानां शासनं. तद्यु-
द्धेन लभ्यते. तथाच निष्कारणजननाहेसया कोवा लामः. सत्रि-
याश्च न कदाप्येवमकुर्वन्. तेन विद्वांसो मना अवश्यं युद्धनीती-
सत्रियापेक्षया हीना एव यवना इति वदेयुः. यथा तथा वा भ-
वतु. हृदयीषाट्युद्धे नि मंदायं पशुवच्चोष्टितं यवने .

(२)

अथ ता यवनसेनां राजधान्याक्रमणायाग्रे गच्छन्ती क्रूरैर्ष-
नगार्जिनैः भर्त्सयन्ति, कृथा बालवृद्धातनेन घन्यमन्यां तां से-
नां करवावृष्टिभिर्निषांसन्ति, विकरालाऽचिरद्युतिसङ्गलताचेष्टि-
तैर्भाषयन्ति, सततनिपतदासारसल्लितादनेस्नादशादुद्यमात्तां नि-
वर्त्तयन्ति, महाराजप्रतापसिंहपसपातीं विशालशरीरः कृष्णो
यनेचर इव प्रतिबन्धको बभूव वर्षासमयः. तदानीं च ते यवनाः
शूरा अपि शूरा अपि तभ्यं भयंकरं, सर्वतोऽजलातिरेकाच्छादि-
तमार्गचिन्हं, सततनिपतज्जलासाराहिससर्वमानुषीकं, सदा प्रावृ-
तसूर्यमण्डलं, स्वरूपं निरीक्ष्य कातरा अभवन्. विशेषतश्चारव-
लीशैलमध्ये ते यवनाः परमनिम्नासु मरुपरिपूर्णसु पनस्पलीषु -

यमार्किकरा इव समचरन्. अस्मिन् शिरःच्छेदप्रसंगे राज्ञो मेवा-
 ढाधिपतेः संवन्धिनस्तथाऽन्ये सम्माननीया जनाः पंचशतानि
 स्वर्गमगच्छन्. ये चाप्राणान्तं युध्यमानाः क्षत्रियश्रेष्ठा यवनसेना-
 क्षयमकुर्वस्तेषां भुविपतितानां दिवंगतानामपि शरीराण्यन्विध्य
 शिरांसि चिच्छिदुः. तथा यो ग्वाल्लहेरनराधीशो बाबराकान्तरा-
 ज्यः प्रतापसिंहमपि एवावसत्, सोऽपि स्वपुत्रेण तथा स्वकीयैः
 शतत्रयमात्रैः पुरुषैः सह समरभूमावशेत. एवं सन्मान्य स्वामि-
 भवत्यादर्शः क्षत्रियकुलतिलको झालारावस्तथा तर्दायाः सामन्ता-
 थ्य सार्धशतसंख्याकाः समरांगणे त्यक्त्वा देहं स्वर्गमगच्छन्.
 वाचकाः ! अस्मिन्युद्धे सैनिकाः कियन्तो मृता इति संख्यैव
 नास्ति. अनेन युद्धेन कृत्स्नोऽपि मेवाढदेशः प्ररोदनपरसफल-
 जनः, बालवृद्धावशिष्टजनः स्त्रीमयोऽदृश्यत. यवनसादिनश्च सर्व-
 थ पर्यटन्तो मार्गे निवसतो ग्रामवासिनोऽपि अघ्नन्, दिह्नीतो
 हृल्लदीवाटगमनमार्गे खलु बाला वा युवानो वा वृद्धा वा क्षत्रिय-
 कुलसंभवा जना ये ये समुपलब्धास्तान्सर्वानपि यवना यमालयं
 प्रेषयामासुः.

वाचकाः ! यद्यपि युद्धेऽन्यायमूलके नास्ति नीतेर्वा तत्त्वज्ञा-
 नस्य वाऽवसरः, यतो बलात्केन राज्ञा बन्ध्यातिरेकेण वा युनत्या वा
 यत्र दुर्मलो विनीयते तत्र युद्धापरपर्याये कर्मणि न्याय्यान्यायवि-
 चारसंभव एव कुतः ! परन्तु यथायथा विषयेच्छा प्रवर्धते तथा
 तथा भूतदयादयो नीतिप्रकारा दूरीभवन्ति. अत्र च निदर्शनं
 क्षत्रिययवनयोर्युद्धे एव. क्षत्रिया अपि राज्यस्य लोभेनायुन्यन्त
 परन्तु न ते युध्यमानजनातिरिक्तानुदासीनानघातयन्. परदारांश्च
 नास्त्रशन्. नापि बालान् दासीषकुः. ते तु एतानि पापान्यभ्य-

न्त. तेन च युद्धप्रसंगस्तावान् भयंकरो नाभवन्. यवनास्तु लो-
भातिरेकदूषितान्तःकरणाः शत्रुदेशमाक्रम्य युध्यमाना. सर्व-
मप्यपाहरन्. विशेषतश्च परदारसंसर्गलोन्पास्तेऽन्यधर्मपत्नीरेव
स्वभोग्या अकुर्वन्. स्त्रीर्नैव बालानपि शूलोत्तप्तानकुर्वन्. वृद्धा-
नपि निरुपद्रवस्तेऽवधिषु .

सञ्जनाः ! अत्र क्षणमात्रं ताटस्थेन विचार्यमाणे युद्धे स-
त्रिया एव श्रेष्ठा इति भाति. यतो युध्यमानस्य नायं हेतुर्यञ्जन-
हत्या, किंतु प्रबलानामन्यायेन वर्तमानानां दुष्टानां शासनं. तद्यु-
द्धेन लभ्यते. तथाच निष्कारणजनहिंसया कोवा लाभः. सत्रि-
याश्च न कदाप्येवमकुर्वन्. तेन विद्वांसो मना अवश्यं युद्धनीतौ-
सत्रियापेक्षया हीना एव यवना इति वदेयुः. यथा तथा वा भ-
ण्ण हृद्यदीपाद्युद्धे नि मंशयं वशुवच्छेदितं यवनेः.

(२)

अथ ता यवनसेनां राजधान्याक्रमणाशये मच्छन्ती क्रूरैर्ष-
नगर्जितैः भर्त्सयन्निव, वृषा बालवृद्धपातनेन घन्यमन्या तां से-
नां करवावृष्टिभिर्निष्ठांसन्निव, विकरालाऽविरद्युतिरद्गन्धताचेष्टि-
तैर्भाषयन्निव, सततनिपतदासारसलिलताडनैस्तादृशादुद्यमात्तां नि-
वर्तयन्निव, महाराजप्रतापसिंहपक्षपातीव विशालशरीरः कृष्णो
वनेचर इव प्रतिबन्धको वभूव वर्षासमयः. तदानीं च ते यवनाः
क्रूरा अपि शूरा अपि तम्य भयंकरं, सर्वतोऽजलातिरेकाच्छादि-
तमार्गेचिन्हं, सततनिपतज्जलासारसलिलसर्वसामुद्रीकं, सदा प्रावृ-
तसूर्यमण्डलं, स्वरूपं निरीक्ष्य कातरा अभवन्. विशेषतश्चारव-
लीशैलमध्ये ते यवनाः परमनिष्ठासु अलण्डिपूर्णसु वनस्थलीषु

निपातेन, वर्षातिरेकनिपतच्छैलश्रृङ्गानां प्रहारेण, भ्रंजावातानिर्भि-
न्नवृक्षगणपरिपतनेन, वज्रनिपातमित्रशंखशिखरशिखोच्चयपरि-
पातेन, अस्माद्गम्यजलपरिपूरणेन वननद्यानां, दुर्द्वेनाद्येन,
क्रूरवनपशुव्याघ्रादीनामाक्रमणैः, सर्वतः मंजरद्वेनेनरक्षरक्षपैस्त्रे-
जिताः स्वराजधानीं दिल्लीनगरं गन्तुं प्रारभन्त. तदानीं च तत्र
वर्तमानानामपि तेषां स शैलराजः कुमुभितकदम्बगुच्छमौक्तिक-
नालकविराजमानमूषां, मेषस्तनिनश्रवन्मृत्यन्मदूरकलापमणिम-
धुरकागुहभाजः, प्रतिपल्लवविराजमानोदविन्दुमीक्तिकालंकृतसकल-
गात्रः, अविरलनिपतक्षिप्तैरमनोहरः, विक्रान्तितवनललाकुमुमगन्ध-
हृदयहरी, प्रधावन्मृगगणमयनलहरकिचिरः, कचिन्मेषरटलप्रा-
वृत्तत्वादृश्यः कचिच्च प्रमत्तरत्विग्निगणभूषितो निर्मगतः मुन्द-
रस्तेषां नयनानि नानन्दयन्. सा तु परासेनाऽप्ये गमनाक्षिवृत्ता
स्वावासस्थानं गन्तुं यदा प्रारभत तदा ते वनेचरास्तथाऽवशिष्टाः
सत्रियाश्च वनमार्गज्ञा भूयोभूयोऽनिदितगमनागमना निशि वा
दिवा वाऽऽक्रमणैस्त्रेजयामासुः. तेऽपि यवना अपगतविजयमदाः
कर्णकथमपि प्रवसन्तो महता कष्टेन स्वावासमागच्छन्. यथा हि
हृल्लदीपाटपुदे बहवः सत्रियाः स्वर्गमागच्छन्स्तथैव यवना अपि.
प्रत्यावर्त्य दिल्लीगमने तु आधिक्येन. तत एव यवना विजयशा-
लिनीऽपि पराजितकल्पा एवाभवन्.

इत्थं लब्धविजयो राजा मानसिंहः समं युवराजेन दिल्लीपतिं
सर्वं युद्धवृत्तं कथयामास. सोऽपि स्वसेनाक्षयक्षिन्नोऽपि बहिस्त-
थाऽदर्शयन्महान्तमुत्सवमकरोत्.

एवं परानित्य महाराजमेवादाधिपतिं प्रतारमसिंहं. दिल्लीपति-
रारमानं धन्यममन्यमानः पुनरपि चिन्तयामास. यद्यपि मम से-

नापतिना महारान. प्रतापसिंहः परामित्तनयापि अद्यापि ।।
 स्वतंत्रपुत्र. स च पुनरपि स्वातंत्र्यप्रियाणां रामग्यानजनानां सा-
 हाय्यं पठन्वा पुनरपि नितं भुविभागं स्वायत्तीकरिष्यति. अहं
 च न रामग्यानप्रभोग्मुक्तं किन्तु प्रतापसिंहस्य स्वातंत्र्याभिधानरक्षणं
 कर्तुः. किं कर्तुम्. यावत्प्रतापसिंहो मानसिहादिरामग्यानरामव-
 न्मदीयां रामसस्यो नाकेकरिष्यति तावत्प्रभोऽपि जगो जगो म.
 तत्समागतयो शरदि पुनरपि तं प्रतापसिंहं बन्दीकर्तुं सेनापती-
 न्मेवयिष्यामि इति.

अधिरादेव निर्मलकाशमनोहरा, निर्मलमेघवटलप्रराशि
 सुर्यकिरणभासुरमगतीमला, विनिद्रवमलपतिमुन्दरतटागभासुरा,
 अनिरिहप्रमविशतोसलपत्रमेघवटलाकिता, आदयामकर्मपटु
 लवनमार्गभिरा, निर्मलप्रवाहमणिरतपुनिनवीहृदमगणमणितटा,
 शास्त्रहरितसकलभुजलमणीगा, विभिन्नराशमुरगाभुवनपटु
 मारी, सुमंष्टनतेप्रभिरामयानवीजाकुननयनादह.दहणी, विषम
 टमलपतनादृष्टनीरकुशा, सकललोकप्रतिपात्रे शरसु देवगनेष
 भूयते प्रादुर्बभूव.

तां च समीक्ष्य सप्तामनां सामन्तो दित्तिपति पुनरपि प्रताप-
 सिंहं विमेतुं सेनां समनयन्.

प्रतापसिंहोऽपि शक्तिसिंहसहायः सप्ताष्ट एव वर्षासमये पुन-
 रपि राजरथानाकमणाय प्रयत्नवानं तं दित्तीपतिं निराभ्य स्वप-
 मपि स्वातंत्र्यरक्षणार्थमवेष्टन.

श्रीमयेव प्रत्यक्षीकृतहृदयविष्टपुटैः स्वप्रतिभाधिरचित्तीते-
 वीरसर्वधैर्यापये.बन्दिभिर्गितानि महाशमप्रतापसिंहस्य पराजय-
 मयानि, मालासारस्य स्वादिभक्तिमयानि, शक्तिःसिंहस्य कन्दु-
 शो-

तिमयानि, चेतकम्याद्भुतकर्ममयानि गीतानि निशम्य सर्वेऽपि राजस्थानवासिनः सात्रियास्तस्य साहाय्यविधानेनात्मानं धन्यमन्यमानाः महमा शस्त्राणि गृहीत्वा तत् कुमठनेरदुर्गमानसुः महाराजं प्रतापसिंहं तान्सर्वानपि मत्कृत्य तेभ्यो मित्रानि पित्रानि कर्माण्यकथयन्.

स्वयं च त्यक्त्वा लघो वर्षाञ्जलपतितं दुर्गविभागं पुनरपि ह्यं कुर्वन् तत्र गत्वा सर्वं व्यवस्थाप्य दुर्गे सर्वामन्नसामग्रीं परिपूर्णां चक्रे.

एवमन्येऽप्यपि दुर्गेषु सर्वं व्यवस्थाप्य शत्रोरागमनं प्रतिषालयन्तस्मौ.

दिल्लीपतिश्च स्वसेनां प्रतापसिंहम्याक्रमणार्थं प्राहिणोत्. पूर्ववत्सर्वी सामग्री तथा युवराजं मानसिंहं तथाऽन्याश्चागणितान्वीरान्प्रेषयामास.

महाराजः प्रतापसिंहः स्वमेनापतिं शक्तिसिंहं विधाय वर्षातिरेकविषममार्गेषु निभृतमाक्रमणायारवलीशैलोपत्यकायां प्रेषयामास. स्वयं च कुमठनेरदुर्गे स्थित्वा राज्यव्यवस्थामपश्यत्.

(३)

सा च यवनसेना क्रमेण दिल्लीनगराभिर्गता राजस्थानं प्राविशत्. तत्र च जलदसमयेन विवर्धितकंटकलताक्रान्तेर्विषममार्गैर्गच्छन्ती महान्ति दुःखान्यनुभूत्. शक्तिसिंहोऽपि यवनसेनामर्मस्थानानि जानन् समये समये शूरेः सात्रियसैनिकैः समं शत्रुसेनामाचक्राम. प्रेषयच्छासंस्थान् यवनसैनिकान्यमालयं. युवराजश्च

शक्तिसिंहस्याक्रमणेस्तथा गिरिमार्गगमनदुःखैरुद्विग्नो मानसिंहेन
समं संमन्व्य प्रतापसिंहनिवासदुर्गमभिलक्ष्य प्रचंचाल.

आमगाम च कतिपयदिवसे रात्रिदिवं प्रवसन् अगणितवनमा-
र्गगमनदुःखः, शक्तिसिंहसपितबहुसैनिकः, वनवातम्भरितसैनिकः,
पंकिलगिरिणदीजन्त्वानातिमारण्याकुल्लपदातिः, पकनिमग्नशतघ्नी-
समाकर्षणस्याकुल्लभकुल्लः, विपुलकूरवृककुल्लनिहन्यमानाश्वः, कथं
कथमपि कुमल्लनेरदुर्गस्योपस्थकाः, तत्र च कृत्त्रामदि सेना निवे-
शयित्वा प्राकारविदारकाणां शतघ्नीनां स्थापनार्थं योग्यं स्थल-
मन्वेपयतिस्म.

प्रतापसिंहश्च तां यवनसेनां समीपमागतामवलोक्य सन्तुष्टः.
शक्तिसिंहं निभृतमाक्रमणार्थमादिर्य तस्या अजसामग्रीमपमहार.
एवं महति क्लेशसमूहे निपतिनोऽपि स मानसिंहोऽच्युतधैर्यो यो-
ग्यानि स्थलान्यन्विष्य तत्र शतघ्नीरस्थापयन्.

अथ प्रवृत्ते शतघ्नीनां लोहमोलकप्रहारे, अतिनीक्षणबाणसेवै-
र्निहन्यमानेषु वीरेषु, कथं कथमप्यत्युन्नतशिरस्वर्निदुर्गाक्रमणार्थं
प्रयत्नमानेषु यवनसैनिकेषु, तां यवनसेनां कुमल्लनेरदुर्गस्योपस्थ-
कायां स्थितां सर्वतःप्रचारे. सत्रियधैर्यैरनियतैरदमाक्रम्यासि-
णोत् महाराजः. ततश्च प्रतिदिनं स्त्रीगमाणां सैनिकानगणयित्वा
दुर्गाक्रमणार्थमादिशतः सेनापतेर्मानसिरम्यःशामंगीकृत्य तस्या-
माधयेण शिलानां संश्रयेण वा महता वष्टेन तस्य पर्वतस्य दि-
सरमारोहं यवनाः प्रापयन्तः. यदा च यवनस्त्वेषणापुःपन्त तदा
दुर्गस्थाः सत्रिया उपरि स्थिताः पाषाणसेवैः, तक्षुनेत्यरिपूर्णक-
टाहनिसेवैः, तीराण्यं विसेवैः, सह्यापतये तान् यदालयं द्रेशयन्.
तदानन्वेव दिङ्मिन्नरतः समागच्छन्ती शुद्धसामग्री भोजनमायत्री

च शक्तिमिह शूरे मेनेहै मयं निविडान्धकाराच्छन्ने, क्र-
व्याघ्रनोरागवभयं हरेऽम्बलीदरीप्रदेशे आक्रम्यालुण्ठन्. तेन दुर्ल-
भाश्च नानाविधशैलवानमंपलज्वराकान्ताः, वन्यफलभक्षणाविमू-
चिकाजर्जरिता सर्वे यवनमैनिका दुःस्वमागरे न्यमज्जन्.

मानमिह मम युवराजेन पर्यटन् स्वमैनिकम्यतिमवचोक्त्य
विज्ञ किंकर्तव्यतामूरो विचारमग्नोऽभवत्. अचिन्तयच्च—मया
त्वत्तु स्थापमानदुःस्वपरिमार्जनार्थमेतद्युद्धं प्रारब्धं. यद्यपि हस्त-
घाटयुद्धे पराजितो महाराज प्रतापसिंहस्तथापि नत्रास्माकं सैनि-
कक्षयोऽपि महानभवत्. पुनरप्यत्रागतोऽहं पूर्ववदेवानेकक्षत्रिय-
सामन्तैः परिबेष्टितं मधैर्घैः गुञ्जमानं मेवाद्याधिपतिं पदयामि.
राजस्थानवासिनश्च सर्वे एव क्षत्रियास्तं देवं मन्यमानाः. सर्वथा
साहाय्ययन्ति. किमहूना—दिल्लीपतिसेवापरा अपि बहवः क्षत्रि-
या महाराजमनुकम्पन्ते साहाय्ययन्ति च. तद्वदुना युद्धेनालं.
राजनीतिष्वतुगश्च चतुर उपायानाहुः.. तत्रान्यतरस्यासंभवेऽन्य-
तरम्योपयोगः करणीय इति नियमः.. अहं तं प्रतापसिंहं जेतुका-
मः कथं साम कुर्याम्. निस्पृहे स्वातन्त्र्यप्रिये तस्मिन्दानस्यापि
नोपयोग युद्धस्याप्यत्र न गतिरिति प्रत्यक्षं. तस्मिन्प्रति उपजाप
एव श्रेयस्करः. अस्मिन् राजस्थाने यथा प्रकृत्यैव शूरा जना
जायन्ते तथैव परस्परद्वेषपरा अपि. ते च स्वद्वेषं येन केनाऽपि
प्रकारेण शमयितुमिच्छन्ति प्रयतन्ते च. तच्छीघ्रमेव कश्चन
दुर्गस्थो भेदनीय इति. अन्वेषयतिस्म तादृशं कुलांगारं देहद्रो-
हिणं. अलमत च शीघ्रमेव तादृशं महापातकिनं. अयं च महा-
पातकी राजद्रोही अनूरपतिर्देवराज्य आसीत्. ॥ च प्रथमत
एव लौकिकैश्चर्येच्छुरकवरपक्षपाती तस्य कृपासंपादनाय समयं

प्रत्यपालयन्, तं तथाविधं प्रत्यभिज्ञाय राजा मानसिहः सन्तुष्ट
आमिषेण श्वानमिव दिह्नीपतिकृपालामदर्शनेन तं मातृभूमिद्रो-
हिणं रामद्रोहिणं व्यनानीत्.

एकदा गाढान्धतमसच्छन्ने भविभागे, निरीक्षकाधिष्ठिते स्व-
स्वस्थानभाते व्याघ्रादिसंचारमावाधे वनसंचारे, प्रदीपिकाधिष्ठिते
स्वन्धावारे, स दुरात्मा गुप्तमार्गेण यवनसेनानिवेशमागत्य मान-
सिहेन समममीलत् सोऽपि युवराजसहितस्तं नितान्नमाहृत्य दुर्ग-
स्थवापीगले दूषयितुमवर्षात् स तु महापापस्तदंगकृत्य ततो दिवं
भग्राह.

वाचराः! अग्निन् अगतीक्ष्णे प्रायो विद्वांसो जना एवं म-
न्यन्ते यद्विवाहादिभिर्नैविकैः संबधैरनुबद्धा जनाः परस्परं न
द्विषन्ति किंतु यथाशक्त्युपकुर्वन्ति. एतदर्थमेव राजप्रजासंबध-
मपि कल्पयन्ति. परन्तु न ते जानन्ति यदिमे संबधा लोभोपहता
अकिंविक्करा भवन्ति इति. सर्वस्य जगत इतिहासे बहवो दृष्टा-
न्ता ईदृशा येषु च लोभेन पित्रा पुत्रस्य पुत्रेण पितुर्घातः कृतः.
स्त्रीभिः स्वपत्नीनां नाशो विहितः. प्रभाभिश्च रामानो निहताः
इति. तस्मादहं मन्ये वज्रयक्रोधादीनां जयाभाव इमे संबधाः कि-
मपि नोपकुर्वन्ति. नैतावदेव, किंतु समये तेऽप्यकुर्वन्ति. स्वस्यराज्ञः
प्राणरक्षणार्थं स्वप्राणान्वितुमतो सालराजस्य तथा दिह्नीभिरह-
पालोभावुल्लस्यास्याबुराजस्य मध्ये कित्यदन्तरं किं मूलमिति सू-
क्ष्मया दिशाऽवधारणीयं. अवधूने च मनुष्येण सत्यं नवेति स्वध-
मेव स्पष्टीभविष्यति. अस्तु प्रकृतमनुसरामः.

सचाबुराजो निघ्नं तद्विषयादाय तेनैव मार्गेण दुर्गमागत-
स्तस्यां वाप्यां तद्वरले निशिष्य सर्वं मरुमन्त्रम्. सज्जनाः!

निसर्गप्राप्तमातृभ्याश्चकार्यं प्रयत्नयान्मय महाराजप्रनायमिहभ्य
मर्गे निनानुत्पादयन्तोऽवगन्तव्यमनयो मानवापमा न केचन मा-
नवाः किन्तु राक्षसेभ्योऽपि हीनाः. गृष्टिन्मनयः परोन्मर्षमहि-
ष्णवो नगनया ईदृशानि कृत्स्नाणि कुर्वन्ति, ईदृशवाचनग्राह्य
तेऽपीष्टं प्राप्नुवन्ति प्रत्युत मरुत्तननेग्मकाराभ्यदना तथा या
वत्पन्द्रदिवाकरम्यापि अयशश्च.

अथोदयाचलमालदे मरुत्तर्म्मरुत्ताना शत्रुणि प्रकाशतिरम्भुत-
तमःपटये तं पापं जलद्वकं प्रदर्शयितुमिव भगवनि मविननि
सर्वे दुर्गाभिनस्तदेकालं चना नलानयनायागम्यन्. केचित्तव ग-
ण्डूपविशानार्थं गृहीतमत्रास्तत्रैव मूर्च्छित्वा न्यपन्न्. तांश्च मृता-
नवजोययाऽन्येऽपि जनाः संदिग्धास्तज्जलं परीक्षितुं राजवैद्यमाह-
यन्. सोऽपि समागतः सम्पक् परीक्ष्य तज्जलं गरलद्वितमकथ-
यत्. तामिमां वार्तां मेवकमुखातिशय विस्मितो मद्रागजो दुः-
स्त्राकुलस्तत्रागत्य सर्वमवश्यन्. अशोचच्च मनमि-मत्तमेवाहमे-
दिनि? यदि त्वदीयान्येवापत्यानि तत्र म्भातंभ्यालंकारापहरणार्थं
शत्रुं साहाय्ययन्ति तदा मादृशो जन्तुः किं कुर्यात्. अहं तु या-
वज्जीवं त्वदीयस्वातंभ्यरक्षणार्थं बद्धकक्षः सफलीकरिष्यामि त्व-
द्वत्तमिदं शरीरमिति.

महाराजः प्रतापसिंहश्च जलं विना तस्मिन्दुर्गे स्थातुमशक्नु-
वानः कृत्स्नमपि मंत्रिमंडलमाहूय कर्तव्यं विचारयामास. तेषां
संमत्या स्वयं दुर्गातिर्गत्य ससैन्यमन्यत्र गन्तुमियेष.

महाराजः प्रतापसिंहस्तस्यामेव राज्ञौ पुनरपि सर्वान्स्वसहा-
यानाहूय विचार्य च दुर्गाधिपत्ये सोनीगडमुख्यमभिपिच्य तदनु-
मत्या वर्तनाय सर्वानप्यादिश्य तं भाषनामानं दुर्गाधिपमबोधत्.

सामन्तश्रेष्ठ ! यथाशक्ति युज्येवैतद्दुर्गं शत्रुसात्करणीयं. येन मानसिंहोऽपि कूटाचरणं निष्कलं मन्वेत. यथात्वमपि मदन्तिक-
मामिष्यसीति. सोऽपि स्वामिभक्तः सर्वं तपेति प्रतिनज्ञे. महा-
रान. प्रतापसिंहोऽपि कतिपयसेवकपरिवृतस्तूष्णीमेव कुम्भनेर-
दुर्गालिर्गतश्वेदनाग्नि प्रदेशेऽवसत्.

मानसिंहप्रपृतयः सर्वे यवनसामन्ताः प्रमाते समुत्थाय पश्य-
न्त. पूर्ववदेव युज्यमानवीरलोकं तद्दुर्गमवलोक्य विस्मिताः कि-
मपि नाजानन्. ततश्च क्रमेण तद्दुर्गं निरुध्य तूष्णीं यवना अ-
निष्ठन्. अन्तस्था जनाभ्यः कथञ्चित्कालं यापयन्तः कानिचि-
दिनानि तत्रावसन्. अथ समाप्ते चान्यसमूहे मष्टेषु गुप्तेषु जल-
निर्मरेषु ते सर्वेऽपि सत्रिया दुर्गद्वाराण्युद्घाट्य बहिःस्थितं शत्रु-
सैन्यमाक्राम्यन्. अगमंश्च वीरोचितोत्तेजान्. यवनाश्च तस्मिन्
दुर्गे कृतप्रवेशाः सर्वमप्यभ्यासमद्राक्षुः.

(४)

ततश्च यवना महारामप्रतापसिंहस्य निवासमनुबलम्य विन्ता-
तुरा कर्तव्यमुदा एवाजायन्त. मानसिंहश्च राजस्थानस्थानि
सर्वाणि स्थानानि ज्ञानजगणितान्कुशाग्रनुद्धासन्सर्वतः श्रेष्-
यित्वाऽचिरादेव तल्लिवासस्थानमाजानातिस्म. चोढासंस्थानाधिपः
म्यामिभक्तः स्वामिनं स्वगृहागतमवेक्ष्य प्रमोदयतः प्रतापसिंहम-
त्यादरेणासेवत. सोऽपि च परमानन्देन तत्सेवायंगीकृत्यागमि-
ष्यतो यवनसैन्यस्य प्रतिकाराय प्रायतत. ये सन्त तस्मिन् प्रदेशे
शैला आसंस्तेषां शृंगेषु तथा दुर्गेषु शूराणां योद्धृणां संपानस्थापयन्.
एवं सजाहे प्रारब्धे राज्ञा मानसिंहः कुम्भनेरदुर्गं स्वायत्ती-

दृश्य तेनेन मार्गेणापि समागच्छन्. मार्गे च शूरेः क्षयिणे. दृष्ट-
प्रतिबन्धोऽपि नैव सम्प्रयत्ने शिथिलीभवत्. स च मार्गस्थे एव
' भग्नेनी, गोधुंदा ' नामके दुर्गमे दुर्गे आगत्य व्यावर्तयत्.

इतश्च राजा मानमिहो दुर्गममुमन्त्रनेरप्रमत्तिदुर्गविजयेन रक्ति-
तोत्साहः करीद्वाननामानमन्यं शिथीयनिमामन्नं चोडासम्प्रा-
नाप्रमणाय प्रैषयन्. मोऽपि सत्वरं गत्वा च्छन्ननामानं जननद-
माक्रम्य पोरं शुद्धं व्यनानीन्.

अचिरादेव अभीष्टाहानामकेन यवनसेनाभिरनिना चोडासम्प्रा-
निरुप्य तस्यान्यदेशेन सह मंत्रं च चिच्छः. तेन तत्र दुर्लभास्तनत्रे
स्थातुमसमर्था महाराजः प्रतापसिंहो हीनचलः कतिरपि स्वसहायै-
सममरवलीशैलमाश्रयन्.

(५)

तदानीं तु महाराजः प्रतापसिंह केवलमेकाकी सहायहीन
इतरजनवद्वाग्निदिवं वध्राम. कदाचिन्निविडवृक्षावलीसमाच्छादिते
ऽत्युन्नते शिखरे सूर्यप्रतिमाशालि, नवशशाकइव राजस्थानवासि-
जननयनाल्हादकरं, स्वार्तव्यमिव मूर्त, मेवाडभूमेः सौमाम्यति-
तिलकमिव ध्वजमुल्लसन् स्वस्तित्वं प्राकाशयन्. यवनसेना च
तत्र गत्वा यावत्तमाक्रन्तुमारभते तावदेव विशुद्धिलासवत्सणादने-
कान्यवनान्यमालयातिर्गान्धिधायापरस्मिन्पर्वतशिखरे स्वध्वजमुद-
नमयत्. कदाचिन्निविडान्धकारायां निर्झरजलमनोहरायामतिवि-
रलकोमलसूर्यकिरणध्वस्ततिमिरायां, शैवालमृदुलशय्यासनायायां,
अतिस्वादुकन्दादद्यायां गुहायां वसन् स्वसहायैर्वनचरैरितस्ततो
अमतो यवनसैनिकाननाशयत्.

एवं सदा प्रयनमानोऽपि यदा यवनसेनापतय प्रतिदिनं तद-
न्वेषणार्थमधिकं प्रायतन्त तदाऽऽरवलिपर्वतोपत्यकाया वासमश्रेय-
स्करं मत्वा नि.सहायः स्तीणबलं कतिपयेद्वितीयेदृष्टयेरिव प्रनि-
विम्बेरिव सामन्तैः समं बनेचरैः महातिमुन्दरमरवलिशैलराजन्य
मूर्धानमध्यसन्.

सोऽपि पर्वतराज स्वभ्यामिदं दुर्दैवपादितं स्तीणबलं द्रव्यको-
शविरहितं सहृदयगणत्यक्तं, मातृभूमित्वातंभ्यस्तस्यार्थं प्रयनमानं
मृतगुह्योक्तगतं पाकशामनामेव सत्यमनं प्रतिज्ञापालनतत्परं धर्म-
राजमिव, बल्यद्वय भीममिव, अद्वितीयधनुर्धरमर्जुनमिव, ववित्रव-
शसंभवं पुण्यश्लोकं मेशाशपिपतिं प्रतापमिहं स्वावासमागतमव-
लोक्य सन्तुष्टं कुसुमितल्लतासंगमपुरेण प्रकुलकमलिनीमुन्दरत-
टागतरंगसंगिना मन्दमन्दवाहिना मरुता प्रथमतः ध्वान्तस्य तस्य
परिधमं दूरीकृते. ततश्च प्रकुलककुलशीपिस्त्रकल्पकामि मुरभि
कुसुमास्तरणानि विधाय तेषु तं महाराजं समुपवेशयत्. सुधा
तुरम्य तस्य हृत्ते नूनानि आश्रकलानि वा कदलीकलानि वा
जम्बुकलानि वा मर्म बहुध्मेन गोशुभ्रेण मयानयत्. मध्यान्ते च
पाटलीपुष्पमुगंधिषु तटागमलेषु कारितविहारं सूर्यनापपरिहाराय
विकल्पप्रसूनमण्डितेषु लङ्गानि कुन्जेषु अशासयत्. मोये च सुगमा-
सानि भोजयित्वा परितो वृक्षराजिबद्धशोटरनिवासिभिः पत्तिग-
णैस्तदीयास्तुतीर्गोपयजन्त्यादरेण तममेवत.

महाराजो मेशाशपिपतिस्तस्य मेवता संतुष्टोऽपि मेशाटमेदि-
न्दाः स्वातंभ्यविधानेऽनलम एवाऽभवत्.

१२ तत्राद्वादशवर्षमहाकष्टमहनम्.

- १ अरण्यवासः.
- २ वनेचमृत्तिः.
- ३ प्रतापसिंहस्यधैर्यन्युतिः.
- ४ पृथ्वीराजनेत्रः.
- ५ पुनरपिसौन्मार्हमृत्तिः.

(१)

वं दौलराजम्यारवलिपर्वतस्थाधित्यकायां व-
सानं महारानं मेवाडलक्ष्मीपतिं चारमुत्ता-
मिशम्य द्वेषपरो मानसिंह. स्वसेनामुपत्य-
कायां स्थापयित्वा काश्चित्मामन्तान् पर्वत-
मुद्धकुशलैः सैनिकैः समं तस्य प्रतापसिं-
हस्य वन्दीकरणाय प्रैषयत्. ते च पर्वतमा-

गानजानन्तः सत्पक्षपातिभिरिव पर्वतराजप्रेरितैरिव व्याघ्रैर्वा वृकै-
र्वाऽहन्यन्त. तथापि स मानसिंहस्तथा दिङ्मोक्षतिरकबरो म्यो-
भ्यो वृथा सैनिकान् प्रैषयताम्.

तेऽपि च पारितोषिकलोभाकुलाः संघीभूय संचरन्तोऽधित्य-
कायामपि मुलभानि वनान्याकाम्यन्. महारानः प्रतापसिंहस्तु
तत्रैव निवसंस्तार्द्धालयेव पराजिम्बे.

एवञ्चा च फरीदस्ताननामा यवनसेनापतिः प्रतापसिंहं बन्दी-
कर्तुं प्रयतमानः सावधानतया तत्र तत्र प्रतापसिंहनिवासस्थानेषु
प्रचचार. महारानोऽपि विज्ञाततद्गमनस्तत्रैव बनेचरदार्शितगुह-
मार्गो लीलयेव शृंगाच्छृंगान्तरं मच्छन्नतिक्षेपयित्वाऽगणितान्यवन-
सैनिकजघ्नाशयामास. सोऽपि यवनसेनापतिरगणितान् हेशान्
सहमानो रात्रिदिने प्रायतन.

एकस्मिन् दिने स यवनसेनापतिः कुतोऽपि सर्वत्र संचारिणो
बनेचरात् ज्ञात्वा महारानप्रतापसिंहस्य समीपं निवासमत्युत्सुक
कतिपयैः सैनिकैः समं प्रचचाल. प्राप चाचिरादेवोपं वृक्षावली-
संकीर्णं पर्वतशिखरं. अपश्यच्च—महति शिलारुंदे निषण्ण,
अतिमधुरदर्शनं, लोहमयशिरस्त्राणरसितशिरस्कं, विशालभारुषट्ठं,
विकचनीलसरोरुहनयनं, अतिपीनयासल्लग्नमंहितमुखं, आमानु-
बाहुं, गद्गलतासेवितं, ह्युधियुगलमासन्नितम्बन्धं, विशालचापा-
कितहस्तं, आयसकवचमुरस्तिमरलदेहं, अतिपीवराभ्यां सकिष-
भ्यां बलाघ्नं गृगराममिव साटोपं स्थितं तं मेवाहसूय. अवलोक्य
॥ राहुरिव नद्मासाय ॥ यवनसेनापतिरधावन. महारानः प्रता-
पसिंहस्तं समागच्छन्तमवलोक्य नृप्यो तस्थौ. ततः समीपमागतं
तं समीक्ष्य तद्गुणादिनां प्रतिबन्धार्थं स्वसहायानसूचयत्. ते च
क्षत्रियाः स्वाभिनियोगमनुमृत्य सहसा संकुचिने दरीपुत्रे तान्
यवनसेनापतिमहायानरुन्धन्. तेऽपि अकस्मात् समागतेः क्षत्रिय-
क्षीरेर्विरुद्धा अज्ञातप्रदेशाः किमपि कर्तुं न प्राभवन्. गांध्य क्षत्रि-
यसैनिकैर्विरुद्धान्विताय समक्षमे गच्छन्तं तं यवनसेनापतिं
वीक्ष्य महारानः स्वमुखं निवर्त्योत्तिग्नामण्डितकरस्तस्थौ.

तं महारानं प्रतापसिंहं मप्रापसिक्तो गृहीत्वा पुरतो बर्न-

मानं यवनान्नक्रमिव समुपस्थितमवलोक्य भीतः स करीदस्त्रानो
 नाम यवनसेनापतिः पश्चात्कानिचित् पदानि गत्वा स्वसहायान-
 शोधयत्, ते च महायशोधननिरतं भयविह्वलं कम्पमानगात्रं
 यवनसेनापतिं वीक्ष्य महासमव्रवात्—रे यवन ! किंकर ! मा वि-
 भीहि. तव सहायाश्च पुरैव मम सहायैर्वन्दीकृताः. त्वमपि
 मदीयाज्ञयैव मुक्तः. त्वं चेतोगत. स्वस्वामिनं महामानिनं दिल्ली-
 पतिमकबरं ब्रूहि. प्रतापसिंहो वदति. नाहं मानसिंहो येन स्वम-
 गिनी कन्यां वेषहारांकृत्य त्वदीया कृपा प्रार्थयेयम्. अहं च
 पवित्रसिसोदियाकुलसन्तपो मेवाडमेदिनीपतिरस्मि. त्वं च सेना-
 बलाढ्योऽपारकोशसमन्वितः स्या नाम तथापि परमेश्वरसाहाय्या-
 त्तत्सर्वमप्यत्यल्पमेव. मम हि सत्यपक्षपातित्वेनेश्वरः सहाय एव.
 तद्यद्यप्यधुना त्वया बलोन्मत्तेन मदीया प्राणाग्नि्या मेवाडमेदिनी
 समाक्रान्ता तथापि अहमनिरादेव ता पुनरपि स्वायत्ता करि-
 ष्यामि. हे अकबर ! हृदयघाटविजयेन वा मेवाडमेदिनीसमाक्र-
 मणेन वाऽऽत्मानं घन्यं मा मन्यस्य. इमे च जयपराजयाः समुद्र-
 तरंगवद्वैषाघीना एव. त्वदीयः पिता चक्रवर्तिनस्त्वत्पितामहस्य
 बाबरस्य पुत्रः कथं वन एव त्वामलभत. तत्त्वमपि सर्वमेतन्म-
 नसि कृत्वा न्याय्येन मार्गेण वर्तस्वेति' इति. स तु दीनः सेना-
 पतिर्मैवनिनादगंभीरेण ध्वनिनैवमुक्तः किमपि नाब्रवीत्. उत न
 तं स्वमुखमुन्नमय्यापश्यत्. केवलं तदीयं सर्वं भाषणं निशम्य तेन
 गमनायानुमितः प्रत्याजगाम. सत्वरमेव दिल्लीनगरं गत्वा स्वा-
 धिपाय सर्वं वृत्तं न्यवेदयत्.

दिल्लीश्वरोऽकबरः सर्वं प्रतापसिंहभाषणं तत्कथितं. निशम्या-
 त्तिबुक्कोष. अविन्तयच्च मनसि. अहं तावत् समग्रभारतवर्षा-

पिपः केनसेमेवजकिनमसाहायं प्रतापसिंहं बन्दीकृतुं न प्रयत्नायि.
रणभुरंगरेषु मान्येषु मानसिहप्रभृतिषु मदीयगोत्रापतिषु प्रयत्नमाने-
ष्वपि कतिपयसहायः प्रतापसिंहोऽरवटिःपर्वते यथेष्टं संहरति,
तदेतन्न समीचीनं. अद्यैव सप्तमाह्नय सर्वे मयीनाः सेनापतयोऽ-
गित्स्व कर्मणि निगोत्र्या इति. अभिरादेन सभा विभाग मृतमान्
सेनापतीन् प्रतापसिंहबन्दीकरणाय नियोगयामास.

तेऽपि म्यामिश्रणायास्तथा भवन्त्यसंमानस्य शोभेन व्याकुला
राश्रिद्विपरसंख्ययननीनिकल्प्यममणयन्तः प्रसृतमाना महाराजं
प्रतापसिंहं देशद्वाराभारवलिपर्वताभिरव्यवसायवि अरयन्तमन्नासयन्

अथ महाराजो यवनबाहुद्वयतया तत्रापि वासमाश्रीर्मानं च
 ज्ञायमानः स्थानान्तरे सिगमिपुरतादृशं स्वस्वभवेपयतिम्, तं च
 मेवाश्चर्यवति स्थलांतरे गन्तुवत्तमं निशम्य सर्वेऽपि बनेनरास्त
 प्राणाय स्तनिवासामममाय निज्ञापयामासुः, महाराजोऽपि ता
 मकारणमुद्देशो निर्गम्यप्रतिमवानतिबलध्यान् रवातुंभ्यदिगीर्लोकि-
 कविजातानभिज्ञानुरण्यवासिनो र्वादय सन्नुष्टते, समं परमनि-
 द्रित्यारण्यमभिरुचिर्वासाभाष्यं सम्प्रेक्षितकालैःतत्प्राप्तविभक्त्यां ता

[illegible]

मुखाज्जालपुषारकणार्भट्टननिर्गारगणपण्डिते, परमोपदेशालयतमग-
 न्दाजगुहासाहसभुषितं, अतिशयदीर्घमुखावशीषधिवल्लतानिजराष्ट्र-
 विशेषं, निर्भयसंवरद्वन्द्वद्वन्द्वोदारावधसंकरं, वनेवरावात्यसंवर-
 नारमणीयं, कूजलानाविधपशिमणनिबद्धवोदरमुन्दरं, स्थाने स्थाने
 निवसता नमेवराणो निरीक्षणतः शत्रुचारेदुष्प्रवेशे, विकरालमि-
 त्वाभयंकरदर्शनेः शोभमयशरीरेरनिरुद्धेः सारमेयेः कृत्तरसं, अति

विरलधान्यांकुरमण्डितक्षेत्रं, फलभारावनम्रासंख्यवृत्तगणयपेच्छसं-
चारिकापिकुलं, अतिवेगप्रवहद्विरिन्दीविषमितमूविभागं, यथेच्छ-
संचारपरिदुष्टगोमहिष्यादिपशुगणं, उच्चशिलासण्डनिषण्णगोपा-
लबालकवाद्यमानमुरलीमनोहरध्वनिमधुरं, महद्युद्धार्थं निर्मितशा-
लाकं, स्थातृन्यनिवासमिवानाचारास्पृष्टं तद्वनेचराध्युषितं मध्य-
मात्रगाम्.

(२)

तेऽपि च सर्वे वनेचराः स्वनिवासमागतं मेवाडाधिपतिं तथा
मत्परिवारं महता प्रेम्णा संतोषयामासुः. केचन वनफलपुष्पमण्डि-
तहस्तास्त्रं नमस्कृत्य फलानि पुष्पाणि तस्मै समर्पयामासुः. अन्ये
च व्याघ्रचर्मणा, गोदुग्धभाण्डेन वा गुंजामालाभिर्वा हरिणबाल-
कयुगलेन वा महता सारमेयेन वा, शशकेन वा समागताः स्व-
म्बोपहारं तस्मा उपायनीचक्रुः.

महाराजः प्रतापसिंहोऽपि अकृत्रिमप्रेम्णा समानीतं, विपत्ति-
साहाय्यकारिणां प्रकृतिसरलानां स्वायिभक्तानां पापाचारानभि-
ज्ञानां तेषां वनेचराणां तदुपायनजातं सानन्दं स्वीकृत्य मधुरेण
संलापेन समतोपयत्. ते वनेचरा अपि अतिनिर्मलहृदयाः श्रीमता
मेवाडाधिपतिना समं संलापादात्मानमतिधन्यममन्यन्त. तस्य कर-
कमलम्पर्शेनाऽपि आत्मानं पूतं. यथाहि वनेचरा महाराजमसे-
वन्त तथैव वनेचरांगना अपि महामायां राज्ञीं तथा तदीयान्
पुत्रानपि सिपिकुः. महामाया मूर्तिमती मेवाडलक्ष्मीरिव स्वतं-
त्रतेव राज्ञी ताः समागता वनेचरभार्या बहु मन्यते स्म.

महाराजश्च तत्र निवसन्निश्वासपात्रैर्वनेचरैः समभरण्यानी

पर्यटन् यवनानां वृत्तं तेभ्य एवांगीकृतचारकृत्येभ्यो विमानन् महता प्रमोदेन कालं यापयन्नागणयद्राजप्राप्तादनिवासमुखं.

दिह्नीपतिश्च फरीदखाननामकसेनापतेर्मुग्धाज्ज्ञातप्रतापसिं-
हमापणः कोपायमानः पुनरपि प्रतापसिंहाक्रमणे साभिनिवेशं
प्रावर्ततेत्युक्तमेव. स च बनेचरेः सममरवल्लीपर्वतमध्यवासिनं त
निशम्य महती सेनां मोघां मन्यमानो गणशः सादिनां मण्डलानि
तथा पदातीनां समूहान् प्रैषयत्. तदधिपांश्चारवल्लीपर्वतमार्गज्ञाने-
षाकरोत्. तेऽपि पारितोषिकलोषाकुला महता प्रयत्नेन प्रयत्त-
माना रासिदिवं सैनिकक्षयमगणयन्तः प्रतापसिंहाक्रमणाय सर्व-
मप्यरवल्लिशैलं पर्यटन्. ताश्च बाहुस्येन संचयित्वा ते स्वाभि-
भक्ता बनेचरा अन्यत्र नीत्वाऽधनन्. अन्याश्च शरणागतान् शप-
थं ग्राहयित्वाऽभुञ्चन्. तथापि प्रयत्नेभ्योऽविरतान् समीपमागतान्
ययनाग्रिशम्य प्रतापसिंहो महता वेगेन तेषु तेषु शिखरेषु संच-
रन् स्वीयं ध्वजमुन्नमय्य स्वस्थितिं निवेदयामास. तेऽपि च वरा-
कास्तां पताकामवलोक्य तत्रागता महता कष्टेनानेकान् यवनसै-
निकान् हत्वाऽन्यत्र गतं तमभृण्वन्. पुनरप्यन्यत्रोदिता ता वैज-
यन्ती प्रेक्ष्य क्रौघान्धाः तत्रागच्छन्. एवं तनस्ततोऽपि.

प्रतापसिंहं शिखराच्छिखरान्तरं क्रीडया गच्छन्तं तमनुषा-
वितुमक्षमा यवनसैनिका अत्यन्तमश्रयन्. बनेचराश्च स्वप्राणान-
पि तृणीकृत्य तं तथा तर्हीयं परिवारमरन्. यदा च महाराजो-
ऽधिकां यवनसेनामपश्यत्तदा ततो निर्मिशमिपूर्यवनानुषावनवैक-
ल्पार्थं मार्गे प्रतिबन्धनार्थं तान् बनेचरानस्थापयन्. तेऽपि तदा-
ज्ञां देवाक्षामिष पाठयन्तो महता शौर्येण ताननुषावतो यवनान्
प्रत्यबध्नन्. महाराजमन्यसिन् शिखरे समुन्नमितध्वजमवलोक्य

पर्वतदरीमार्गेर्निर्गत्य तत्समीपमाययुः. यवनाश्च तान् मार्गान्जानन्तोऽनुधावितुं नाशक्नु. समये समये तु अकस्माद्गतान् यवनान् पाषाणखण्डैर्घातयन्तो महाराजं वृष्टेन वहन्तोऽन्यत्रागच्छन्. महाराजः प्रतापसिंहोऽपि पर्वतारोहणक्रान्तं, द्रानुधावनश्रान्तं क्षुत्पिपासाव्याकुलं भोजनव्यग्रं तद्यवनसैन्यमकस्मादाक्रम्य-
क्षिणोत्.

अथ राजाऽकबरः प्रतापसिंहाक्रमणार्थं तत्परिवारं स्वहस्तगतं कर्तुं स्वसेनापतिमाज्ञापयामास. महाराजः प्रतापसिंहः स्वकुटुम्बं वनेचरेषु निक्षिप्य निरातंकलत्र तत्र यवनसेनाभिः समं युयुधे. तेन च समं प्रायः शूरा धानुष्का वनेचरा अगच्छन्. एतत्सर्वं विज्ञाय ते यवनसेनाधिपतयः स्वजनसमूहं द्विधा कृत्वा महाराजेन सममेकं सैन्यं योधयन्तोऽपरं तत्कुटुम्बं बन्ध्नीकर्तुं प्रैषयन्. वनेचरा अपि ज्ञातयवनस्वभावास्तान् दूरादेव समागच्छतो ज्ञात्वा श्रीमहाराजप्रतापसिंहपरिवारमन्यत्रानयन्.

कदाचिदनुधावतस्तान् वृद्धा वनेचरास्तपैव तदंगना मिलित्वा यवनसैनिकान् पराजयन्त. कदाचित् संख्ययाऽधिकांस्तान् पराभेतुमक्षमास्ते वनेचरा राक्षी तथा बालकगणं कस्याचिद्गुहायामस्थापयन्. साऽपि च सत्री माता सिसोदियावंशशक्तिरिव संचारिणी मेवाडमेदिनीव त्रैलोक्यलक्ष्मीरिव विनयश्रीरिव प्रसन्नवदनाऽतिकठिनास्वपि विपत्सु चिन्ताविहीनहृदया सर्वदा परमेश्वरमेव स्वपालकं मन्वाना मुक्तेन ताभिर्वनेचरांगनाभिः समं तस्मिन्नखलिपर्वते यवनसेनानुधाविता स्वचरणैः सकलानि स्थानानि पावयामास. कदाचित्सर्वतो यवनसैनिरुपरिवेष्टिते पर्वतशृंगे धावितुमक्षमा सा राक्षी तथा तदीयोऽपत्यगणो वनेचरैर्वृक्षेषु न्यधीयत.

कदाचिद्वृकल्याणपरिव्यासे स्थाने निशातिवाहनार्थं महारान्
प्रतापसिंहं समं स्वकुटुम्बेन वृक्षशाखास्ववसन्, सर्वतः शाखासु
जागरूका धनुर्धारिणो बनेचरा अतिष्ठन्, कदाचिदशक्षांस्तान्
सर्वानपि ते स्वामिभक्ता बनेवासिनोऽतिदृढतावलयैर्विरचितासु
दोलासु स्थापयित्वाऽङ्गुक्षन्, महाराज्ञी तु ता सर्वा अपि विषदः
सुखेन मेवमाना स्वपतिं स्दातंभ्यरक्षणार्थं भूयोभूय, प्रोत्साहया-
मास, बालाश्च पुत्रा न किमपि जानन्तोऽपि धीराः सामोद-
मवसन्.

(३)

अथ महारान्, प्रतापसिंहो बनेचरसमयेवस्थितिः सर्वतो
बभ्राव, नं त्यक्तरानविलासं विषयपि अत्यक्तसत्यव्रतं, प्रतिज्ञा-
पालनतत्परं समवलोक्य ते सर्वेऽपि बनेचरास्तपाऽन्येऽपि राज्ञ-
स्थानवासिन इरा क्षत्रिया देवं मन्यमाना रात्रिदिवं तद्रक्षणार्थं
प्रायतन्त.

दिङ्दीपतिरकबरस्तु स्वीयसेनायां प्रयतमानायामपि निःसहा-
यमप्यलब्धं तं मेवाढाधिपतिमाकर्ण्य विस्मितः कंचनातिकुशाम-
मिति द्रुतं ' कथं प्रतापसिंहो जीवति कथं च तदीयाः सहाया-
स्तेन समं वर्तन्त ' इति ज्ञातुं तदन्तिके निमृते प्रेषयामास, सोऽपि
विपरिवर्तितवेधो निभूतमागत्य महारान् प्रतापसिंहं तथा तदीय-
परिवारं च निरीक्ष्य प्रत्यागत, सर्वमपि वृत्तं स्वामिनेऽध्यावयन्,
तच्चेत्यम्.

स्वामिन् ! श्रीमेवाढाधिपतिः क्षत्रियकुलमुकुटमणिर्महाराज

प्रतापसिंहः संप्रति शैलराजम्यारवलिपर्वतम्याधित्यकाया मध्य-
मधिवमति.

तत्र च तदीयानि प्रतिबिंबानीव मदैव तद्रक्षणे जागरूका
वनेचरा मंघशः पर्यटन्ति. यद्यपि हूतराज्यम्य निर्द्रव्यम्य महा-
राजम्य समीपे द्रव्य नास्ति तथापि केवल स्मितपर्वकमाभाषणे-
नैव स्वजन्मन माफस्य मन्यमानास्ते वनेचरा निरतिशयं तं
सेवन्ते स्वामिन् ! संप्रति महाराजो मेवाडाधिपतिरपरो वनेचर
इव वेषेण तथापि तदीय प्रसन्नं मुखमण्डलमेव राजतामावेदयति.
त्वदीयमेनानुधावनाद्यद्यपि क्षणमात्र स्वास्थ्यं नास्ति तथापि मनी
महाराज्ञी कदापि न खिद्यति. सा तु मीतेव रामचन्द्र तं महा-
राजमतिप्रोत्साहयन्ती सर्वदैव स्वातन्त्र्यपालनार्थमुत्तेजयति. स्वा-
मिन् ! यद्यपि तेभ्यो वनेचरेभ्यो लक्षमुवर्णमुद्रा दीयेरंस्तथापि ते
तदपेक्षया वन्यान्नाविरचितम्य महाराजेन स्वभोजनस्याशं वितीर्ण
बहु मन्यन्ते. किमहुना—संप्रति ते वनेचरा निःस्पृहं स्वातन्त्र्य-
प्रियं मेवाडनरपति परमेश्वरादप्यधिकं मन्यन्ते. तपैव तमुपासते—
तद्रक्षणे प्रयतन्ते च. महाराजो मेवाडभूपतिरपि तादृशानकृति-
मान् मुहुदो लब्ध्वा धन्यमन्यः सुखेन जीवति. तेषामेव साहाय्ये-
न स्वराज्यं स्वतो लब्धुं पुनरपि प्रयतते. स च निरतिशयधैर्य-
सागर इत्यत्र न संशयः. अत्रैका कथां कथयामि.

यदाप्रमृति राजस्थानवासिभिर्नृपतिभिर्यवनसंबन्धः कृतस्तदा-
रम्य महाराजो मेवाडाधिपतिर्दिल्लीवासिभिर्नागरिकैर्वा राजभिर्वा
शरीरसंबन्धं तथाऽसव्यवहारं च निपिषेध. एतज्ज्ञानन्त्यपि नि-
कानेरनृपतिबन्धोः पृथ्वीराजम्य भगिनी श्रीप्रतापसिंहस्य ज्येष्ठ-
पुत्रे बद्धप्रेमभावा स्वतातस्याज्ञया प्रतापसिंहस्य परिवारेऽवसत्.

दशरुन्धाया स्नुषात्वेन न्यामे बहु मन्त्रिनं मुकृतमपेक्ष्यं. त्वं हि न केवलं स्नुषा भविनुर्महमि किंतु मम माताऽपि. तथापि बाले ! त्वामहं स्वम्य स्नुषात्वेन न्यपदेष्टुं नाहमस्मि. यतो तथासति मयैव कृता प्रतिज्ञा विहन्येत मयेव प्रतिज्ञाभंगके सति सिसोदियाकुलपा- विध्य कं शरणीकरोतु नम्याद्यद्यपि त्वमसि निष्वलंकचरित्रा तथापि दिह्नीनगरवासदोषद्विनाऽसि. कन्ये ! तस्मादस्मिन् जन्म- नि यद्यपि त्वा स्नुषा विशानुं नाहयलमस्मि तथापि परस्मिन् जन्मनि त्वदीयामाशा मफलयेनुमहं परमात्मानं प्रार्थयामीति. उक्त्वा चेत्यं प्रभुं जल दीर्घाभ्या नेत्राभ्या विससर्ज. साऽपि कन्यका तावदेव धन्यमन्या जडाभ्या हस्तकमलाभ्या नं मेवाडा- धिपतिं नमस्कृत्य स्वप्रियकर च स्मिनेनापृच्छत्य सजातसंतोषा सानन्द प्राणामन्यजन्. मेवाडाधिपश्च बहुलशोकमग्नोऽपि न स्वप्र- तिज्ञाभंगहान्. इति

दिह्नीपतिरकबरमतभा नदीया अमात्याश्च तत्सर्वमपि कृतं निशम्य विस्मिनाम्नं मेवाडाधिपतिमस्तुवन्. प्रधानामात्यः खान- खानननामा तु श्रीप्रतापसिंहस्य चरितमवलोक्य नितान्तमान- न्द्रित कविरुत्तमैस्नदगुणानुवादिभि पद्येस्तुष्टाव. सर्वे च राम- स्यानवामिनो दिह्नीपतिसामन्ता क्षत्रियास्तस्य मेवाडनरेशस्य शौर्यं तथा स्वपाविध्यपालनतत्परतामवलोक्य परमस्तुष्यन्. केचन मानसिहप्रभृतय स्वयनष्टा परानपि नाशयन्तस्ता सर्वतः प्रवृत्तां मेवाडपार्षदस्य कीर्तिं श्रुतिं च समीक्ष्य खिन्ना अत्यन्तमरि- चन्. महत्वाकांक्षिण दिह्नीधरं कुटिलनीत्या कोषयन्तः प्रताप- सिंहनाशाय प्रार्थयन्त. सोऽपि च जात्या यवनः पूर्वापेक्षया बल- वती सेना प्रतापसिंहपरामयाय प्रायुक्त.

सा च सेना चतुरसेनापतिपालिता सर्वमप्यरवलपिर्वतमवरुध्य
तिष्ठन्ती क्रमेणोपरिसमागता सर्वाणि शिखराण्याक्रन्तुमारभत.
सर्वे वनेचगाश्च सावधानाः सर्वदा महारामं तथा तदीयं परी-
वारं ररक्षुः.

एकदा यवनसेनाऽतिक्रुद्धा प्राणानगणयित्वा प्रतापसिंहं दिन-
त्रयमनुदधाव. भूयोभूय आगच्छाद्भिर्धवनसेनाक्रमणैरद्वेजितो मेवा-
हनरपतिरपि भोक्तुमपि समर्थं नालभत. अर्तति दिनत्रये शूरैर्ब-
नेचरैर्महता दौर्घ्येण निराकृतेषु यवनसैनिकेषु लब्धस्वाम्यो मेवा-
हभूपालः स्वनिवासं कल्पयित्वाऽबसत्. महाराश्यपि दिनत्रयमु-
पोषितान् बालवान्स्नधा स्वपतिमवलोकय वनेचरानीतमर्षं पाच-
यितुं स्वरं प्रावर्तत. तदानीं च महारामो विशालस्याघ्नवृक्ष-
स्याधस्तादुपविष्टः स्वपत्नीं स्वयं पाकामच्छं तथा पाकैकचित्तान्
परितः समुपविष्टान् बालवान् पश्यन् किमपि किमपि विचारयत्.
तिष्ठन्. तदानीं च मुन्यस्तपिष्टस्य प्रथममपूपं पाचयित्वा महारा-
शीं सर्वेषु बालकेषु कनीयसे पुत्राय ददौ. स च बालको याव-
त्तमपूपं गृहीत्वा तदेकदेशं मूत्रे निक्षिपति तावदेव वनविहालोऽक-
स्मादागत आक्षिप्य तमपूपं निनाय. दिनत्रयोपवासेन रिक्तो बा-
लकस्तदानीं स्वदां विफलं विलोक्याक्रोशान् सहसा धरणीतले
पपात. पुनरपि अन्नदौर्लभ्यं जानन् दुःस्वेन भूमावलुण्ठन्.

धैर्यमागरस्य सकलसात्रियकुलभूवृट्मणेर्महाराजस्य प्रतापसिं-
हस्य यद् धैर्यं चेतकवियोगेन वा मेधादापहरणेन वा वनवासत्वा-
भेन वा अनेकसैनिकसत्त्वेन वा पृथ्वीराजभगिनीविद्योगेन वा ना-
नदयत् तत् केवलं निरागमो बालस्य सुदृव्याकुलस्याक्रोशेन नष्टं.
यद्यपि विचित्रभिषेदं याति. नहि संज्ञावातेनावि अनुत्पादितस्य

महायुद्धस्य मन्दयाहिना मलयानिमेनोन्पाटनं दृष्ट्वरं, तथापि नै-
मर्गिकी बालस्य मत्स्यलाभप्रवृत्तिस्तद्वैफल्यं च कृन्त्रमपि वेधराशि
महार मेवादनपतेः. तं चाक्रोशन्तं बालरामं के कृत्वा राजा मेवाहपा-
लकः प्रतापसिंहश्चिरं रुरोद. अत्रवीच्य—धिद् मां ! योऽहं हि
केवलं शौनिकमहत्वारयंसी म्यस्य मर्ममपि गमयित्वा यदृच्छ्या
समागतानां बालकानां पोषणेऽपि न प्रभवामि. ये मन्त्र साध-
रणा जनास्तेऽपि नानाविधानि कर्माणि कृत्वा स्वरिवारं पोषय-
न्ति स्वबालवान् संतोषयन्ति तावदप्यहं कर्तुं न पारये. केवल-
मेव मेवाहपतित्वस्य विष्यामिमानो मां न दहनि किंतु मदीया-
नल्पानपि बालकान्. किमेभिरपराद्धं. एते च प्राचीनजन्ममुकृता-
नुरूपं मदीयमुदरमापन्नाः किमिति दुःखमानो भवेयुः. दिर्होप-
तिना समं मम द्वेषो नत्वेषा. तन्मूलकं च दुःखमपि मयेव सेव-
नीयं. मदर्धमेते क्लिश्यन्तइति न समोचीनं. तस्मादद्यैवाहं तं
किंचिदवसरदानाय दिर्होपतिं प्रार्थयामीति.

महाराज्ञी सर्वे वनेचराश्च तदिदं तस्य मेवाहमेदिनीपतेर्भाषणं
निशम्य साध्वर्याः कुतोऽपि भूतबाधापीडितं प्रलपन्तं तममन्यन्त.
ततश्च भूयो भूयस्तथैव प्रलपन्तं सावधानं तं प्रतापसिंहमवगम्य
खिन्नास्ते दीना वनेचराः स्वानि भाग्यानि निन्दन्तस्तृष्णांमतिष्ठन्.
सहधर्मचारिणी सती महाराज्ञी सविस्मयं शोकाकुले स्वपाति-
मवदत्—नाथ ! किमित्यद्येत्यं शोकज्याकुलो भवानम्. यो हि
सागरः कल्पान्तेऽपि न स्वमर्यादां त्यजति स किं कीटकमरण-
शोकज्याकुलः स्वमर्यादां त्यजेत् ! नाथ ! इदानीं च सर्वेपि राज-
स्थानवासिनो जनास्त्वदेकावलंबना निर्भृतं यवनपीडां सहन्ते.
सम्प्रति न मेवाहाधिपदिर्होपत्योः कलहः किंतु स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः

सत्यानृतयोर्वा. यदि च कुतोऽपि कारणात्त्वं परानेन्यमे तदा
 कृत्स्नमपि स्वातंत्र्यं विनष्टमेव स्यात्. सर्वेऽपि भारतवासिनो
 जनाः सत्य एव पक्षो विनश्यत इति दृढं विधत्सन्ति. त्वयि स-
 त्वपक्षपातिनि परामितेऽवश्यमेव ते पूर्वं विधातुं मुक्त्वाऽसत्य-
 स्याऽपि जयो यवतीति मन्यमाना सर्वेषाऽऽत्मानं नाशयेयुः. भा-
 रतवासिनां हि सर्वेभ्यः प्राणेभ्योऽपि प्रिया सत्यपक्षपातिता,
 धर्मधन्वा च. तद्वत्सके त्वयि सुदृशोकेनाभिभूने सति कृत्स्नमपि
 भारतवर्षं मिथ्याध्यवसायि स्यात्. तन्न समीचीनम्. यो हि सुद-
 म्य कृते महान्तं त्वमिति स लोक उपहसनीयतां व्रमति. क्व च
 सुभापुरस्य बालकस्यासलाभार्थमाक्रोशः क्व चानादिकलसमा-
 गतं सितोदयाकुलस्य पाविष्यं, विरमस्मन्पूर्वनैरुपभुक्ता स्वतंत्रता;
 शारदमुषाकरसहकारिणी यावच्चंद्रदिवाकरे स्थायिनी कीर्तिश्च
 यथाहि अन्ये जन्तव उत्पद्यन्ते विलीयन्ते नानादुःसान्यनुभवन्ति
 तथैवेमे बालका अपि. किं न शृणोवि समग्रमेवादवासिनां दुःसह-
 पवनपीडाशोकाकुलानां सत्रिषाणां तदंगनानामपि हृदयद्रावकान्
 शोकाक्रोशान्. त्वं च राज्ञा नाम भूत्वा शोकाकुलास्वपि स्वप्र-
 भासु अन्यपमान-केवलमौदरिकमालस्याक्रोशेन पैर्धं विहाय सर्वं
 प्रयत्नं विपत्तीकरोवि ! एतच्च तेन शोभते. कः रालु राज्ञः प्रभासु
 स्वमुते च प्रेम्णो विशेषः ! धन्याश्च ते पुण्यश्लोक्य रामानो ये
 स्वमुतमपि बलीकृत्य प्रभापालनं समाचरन्. एतादृशाचरणेन त्वं
 स्वबालकानपीदमेव शिष्यासि ! एते बनेचरास्तव सत्यप्रियतां स्वातं-
 द्र्यप्रियतां चावलोक्य त्वां साहाय्ययन्ति. स्वार्द्रोऽनु नरदुर्गवेषु
 स्वार्थपरेषु सन्सु सा पराकी स्वार्थहानिः क्व तिष्ठतु. स्वर्गादपि

श्रेष्ठमगृणादपि मयुः प्रागेभ्योऽपि प्रिय ननु स्वार्थं ननु कः
संसारयुः.

किञ्च इमे बालकान्मदीयमुदरं न दहन्त्या ममागता हिनु
तत्र तेना पूर्वजन्मान्नितं कर्मैव कारणं. ननुदि तेषां मोहादपि-
दत्तं श्रेयस्कृतं तदा तदापार्थ वा तदागतार्थं वा जायमाना-
हेहाः कुतो न परिपश्यन्ति. यो हि मया बाल्ये तेन दुःस्थानि
मोक्तमपि आशयं सद्यदयं दृष्टिरुत्तमं. ननुनेन मुदेन शोकैना-
भिपूतमना इतरननम् प्राग्भवान् कर्मणो मंगलम्! इमे सांसा-
रिकाः शोकावेगा- परमन्यकाले नर्तनेना इव क्षणभंगुरा भाग्य-
न्ति क्षणादूर्ध्वं नश्यन्ति च. यथा च नटरत्ने नर्तरी प्रवृत्त्या कस्य
न शानन्ति नाप्युन्मणि शुक्लमागोक्त्य हृष्यन्ति नयेव पीरा
मना इमान् सगिकशोकावेगान् महमाना. कर्तव्यवगाहमुन्मा न
भवन्ति. तदिमा शोककण्ठिना हिनु पुनरपि मोहमाहं दिह्यप-
तिना समं युज्यस्व. अचिरादेव त्वा भगवानेहऽपिः शान्ताथश्च
विजयिनं करिष्यत इति.

महाराज. प्रतापसिंह. स्वनायाया इदमोजस्वि प्रभावशालि
भाषणं निशम्य न्यूनीभूतशोकोऽपि सम्यगनागृणमदमद्विवेकबुद्धि
किमपि न निरणयन्. वनेवराश्च देवीभाषणमेशन्वमोदन्त.

असन्तरे कथनं यवनपक्षपार्ता तं शौरसागरनिषप्तमवलोक्य
सामन्दस्तां वार्तां स्वाधिपाय सेनापतये जगाद. स तु साधारण-
मतिरस्य प्रतापसिंहनिर्वेदस्य किमपि स्वाभिलषितं फले लिप्सु-
केनाऽपि प्रवृष्टमतिना कुशलेन नेत्रकेन श्रीमेवादाधिपतिहस्तास-
रांकितमिव. नूतनं सांघिपत्रं. विरच्य केनापि रजपूतदूतेन समं
दिह्यपतिसन्निधौ प्रेषयामास. स च दूतः कतिपयदिवसैर्दिह्यनगरं

प्राप. सत्वरमेव राजप्राप्तादे कृतप्रवेश आत्मानं महाराजमेवादा-
धिपतिप्रेषितं निवेदयामास. दिह्रीधरश्च द्वारपालसमानीनामिषा
वार्ता निशम्यातिविस्मित मत्वरं तं प्रवेशयितु द्वारपालानादिदेश.
द्वारपालैः प्रवेक्षित स यथानियम नमस्कृत्य तस्मै तन् कृत्रिनं
संधिपत्रमदान् तत्त्वेत्यम्—दिह्रीपते १ अह च संप्रति त्वदीय
सेनया हननीयः शिम्पि चेष्टितुमशक्तोऽस्मि. तत्कृत्रिपयमासा-
वधिरानेन मायनुगृह्यामेति.

दिह्रीधरोऽकबरस्तदिदं धीमन्महाराजमेवादाधिपतिहम्नाक्षरा-
कितं संधिपत्रं लब्ध्वा कृतकृत्य स्वर्गोपिषादपि आत्मानं श्रेष्ठ
घन्यं च मन्यमान आनन्दातिशेकेण मूर्च्छन्निष तस्मै सेरकाय तथा
तदधिषाय बहुलं पारितोषिकं विततार अनिरादेव मुख्यममात्य
माहूय स्वविजयं विख्यापयितुं राजसभ्य विधातुमादिदेश

सः वार्ताऽनिरादेव घोषकपोदिता सर्वनागरिकजननमुरम्बचा
रिणी निशामारिषयोऽभून्. सर्वे जना यत्ना आर्याश्च तामिमौ
वार्तां मिथ्याऽमन्यन्त. कस्यचित् प्रतापमिहद्वेषिणो नराधनभ्येदं
कृत्यमिति निरणयन्. क्षत्रियगमाश्च स्वाभिमानशालिनः सुनरा
दुत्तायन्ते स्म. स्वाभिमानहीना मानसिहप्रभृतय क्षत्रियराजा-
स्वसाम्यमागत प्रतापसिंहं मन्वाना अनिमुरतायन्ते स्म. वाचकाः !
सत्त्वानामेवं एवभावो यत्ते सदा स्वयमशोगता उत्ततानन्दयोगम-
वितुमिच्छन्ति प्रयतन्ते च. परन्तु मनवान् परमात्मा स्वेच्छया
स्वसामर्थ्येन च समुपताप कदादि अधोगामिन करोति. - एतु.

अथ दिह्रीधास्य दुरभिमानं बुद्धिषातुर्यं लौकिकमहन्ताकृतां
च द्रष्टुमिव मध्यान्हमास्टे भगवति सवितरि रामाऽकबरः स्वनि
योगानुरूपं समागतेः समयन्तेरपिहितं राजसभयान्तरागम. सिंहा-

मनमभिसनस्तस्य नियोगेन प्रणानामास्यः—धर्म्याः ! सामन्त-
 श्रेष्ठाः ! अयं दिवसः सप्ततिशुभो यतोऽद्येन श्रीमहाराजप्रताप-
 सिंहनेन संधिपत्रिका स्वामिनां परममनिसौ प्रेषिता. यद्यपि महा-
 रानो लोभोत्तरशौर्यशाली तथापि ममन्मभारतपर्यवकर्तृनोऽ-
 नेकसामन्तगणवन्दिनपरमस्य, अपारसेनासागररक्षितस्य, अतिदु-
 शाग्रमतिमानसिंहप्रभतितेनापतिसहायस्य दिल्लीधरस्य पुरतो-
 मेरादाधिपतिर्नाम किञ्चिती मात्रा. पुरेव तावद्गोहं त्यक्त्वा यदि
 प्रतापसिंह इतररामवदनंस्पर्तः॥ माध्वमविध्यन्. अस्तु. अनेन
 संधिपत्रेण च श्रीदिल्लीधरस्यप्रताप- सर्वेभ्यन् राजस्थानेऽन्याहनः
 प्रकाश्येनेत्यत्र न संशय इत्युक्त्वा तत्संधिपत्रमनुवाच्य सर्वेषां
 मान्यानां हस्तेषु तत् सत्यं नवेति परीक्षणाय दधौ.

सर्वेऽपि तत्रत्याः सन्धियरामा भज्ञातप्रतापसिंहहृदयाः केवलं
 बाष्पाक्षरसाम्यं कुशलनेस्तकसंपादितमवलोक्य मुग्धमतयो राज-
 स्थानसौभाग्यं नष्टमवचिन्त्य निमतमशोचन्. सुद्रा मानसिंह-
 प्रभृतयः श्रीप्रतापसिंहशत्रवः परममोदन्त.

(४)

अथ विस्तीर्णाक्षिकमलः प्रलम्बमानबाहुयुगले विशालवलाः
 स्वाभिमाना बिकानेरनरेशस्य बन्धुः पृथ्वीरामः सहसाऽऽसनादु-
 त्थाय यथानियमं मुकुलितहस्तयुगले दिल्लीधरं व्यज्ञापयत्-
 स्वामिन् ! सकलसत्यासत्यनिर्णयकारी भवानिति सर्वत्र लोके
 प्रसिद्धं. अहं च यावद्विभावयामि तावदिदं कस्यचिदुरात्मनः
 प्रतापसिंहपराक्रमकलुषितमतेः निष्कलंकस्य प्रतापसिंहचरित्रस्य
 दुष्णाय चेष्टितमिति मन्ये. राजन् ! अहं हि सम्यक् तत्रमवतो-

मेवाद्वाधिपतेरन्तःकरणं जानामि. स च कदापि लौकिकविषयो-
पमोगाकृष्टमनाः पारतन्त्र्यं नाङ्गीकुर्यात्. मानी मृगरानो यथा
मुमुक्षितोऽपि न मुग्धवत्तृणमस्ति तथैव महारानो मेवादनरपतिस्त्वया
इतराज्यं परं क्लेशितोऽपि न पारतन्त्र्यमाक् भूत्वा त्वदीया कृपा
प्रार्थयेत्. यवनपते ! स खलु परमपवित्रे रामचन्द्रमन्मपरिपूते सूर्य-
वंशे समुत्पन्नः सूर्य एवाऽस्ति किंहुना यद्यपि सूर्यः प्रतीच्या
उदयेत्—यदि वा समुद्रः स्वमर्यादामतिक्राम्येत्—यदि वेमानि नक्ष-
त्रमण्डलानि भूमौ निपतेयुस्तथापि महारानस्त्वां न शरणमाग-
मिष्यतीति मे मतिः. सुद्धा अस्मादशा जननीनठरपारभूता जना-
स्त्वां तदीयस्वातन्त्र्यापहारोऽसुकं वीक्ष्येदृशैः कुकर्मभिस्त्वां सन्तो-
षयन्तः श्ववत्तव कृपां संपादयितुं प्रयतन्ते. तत्सकलन्याप्यान्या-
व्यविचारशीलोऽलिलप्रमाहितदत्तो भवानीदृशोर्मायाभालैर्मा मुह्यतु.
सार्पजस्येन परीक्ष्य कृत्तं कर्म नानुतापमावहति. तस्माद्यदि
मामाज्ञापयसि तदाऽहमेव तस्मै मेवादरवये पत्रं लिखित्वा सत्यं
वृत्तमधिगम्य ते निवेदयिष्यामीति.

निशम्य च पृथ्वीराजस्येदं भाषणं सर्वे सम्या द्विषाम्नवित्त-
वृत्तयोऽजायन्त. ये च सत्यपक्षपातित्वेन प्रतापसिंहपत्न्या आसंस्तेऽ-
त्यन्तं मुमुदिरे. ये तु स्वाभिमानान्या ऐहिकवैषयिकभोगसक्तता
आसन् मानसिहप्रभृताः तेभ्यो नात्यरोचत.

दिहोपतिरकबरस्तु निस्पृहस्य तस्य पृथ्वीराजस्य भाषणं
निशम्य विस्मितस्तमेवापदत्—पृथ्वीराज ! स्वयैव तावत् स्वयं
मेवाद्वाधिपाय पत्रं लिखित्वा सत्यं किमिति प्रथमतो ज्ञेयं पश्चात्
मग्नं कथनीयम्. यदीदं सत्यं स्याच्छेद्वरमेव. यदि तु मिथ्या
अविध्यति तदा पवित्रां मेवाद्वाधिपस्य कीर्तिं कलङ्कयितुमुद्यतं मम.

भयमहं दण्डयिष्यामीति, तत्रैव यथा विमर्शयित्वा स्वात्मना-
जगाम गतवतिः.

अथ मनिसममाणः पृथ्वीराजः मरिचरं पत्रं मेराडावि-
पाय श्लेष्म-तच्छेत्वा-मस्तुक्षत्रिगुणावनमं ! नृनिहृत्कु-
मणे ! मातृप्रतापेर्वाभक्तवरः स्वदेशाभिमाननिवे ! पवित्रमिमो-
दियान्ययमूर्यं ! मेराडापिते ! महाराजप्रतापसिंह ! अहं विद्या-
नेरनूयम्य कनीयान् बन्धुः पृथ्वीराजस्त्वं विज्ञापयामि, राजराज-
भारं दिह्यपते. संनिधौ युष्माभिः संविषयं प्रेषितं किं ! अहं, तु
कदापि तत् सत्यमिति न भावयामि, स्वामिन् ! वयं च सर्वे
राजस्थानवासिनः पुरुषा अपि स्त्रीसमाः पौरुषहीनाः केवलं स्वतः
एव राजस्थानस्य स्वातन्त्र्यं प्रशास्यहे, अस्माभिश्च राजस्थानस्य मि-
थिर्न केवलं स्वातन्त्र्यमेव दिह्यधराय प्रदत्तं कित्त्वम्भक्तुल्यम्य
पाविष्यं तथा कुत्सोऽप्यभिमानं समं राजस्थानराजसमशीलाति-
न्येन बलादस्य नीतिविदो अकबरस्य चरणयोरर्पितं, वयं च न नरप-
शवः परेण यवनाधिपतिना जिताः, परन्तु यदर्थमसंख्यं राजस्थान-
ल्लनाः स्वप्राणानपि आनन्देन व्यसृजन्तदेव पातित्रत्यं सर्वेषां नः
पुरतो राजा दिह्यधरः स्वायत्तं करोति तथापि वयं न रुज्जामहे,
नाथ ! यद्यपि त्वं मन्येथाः सुखेन वयमत्र जीवाम इति, परन्तु
परमपवित्रं ते चरणारविन्दं शपथीकृत्याहं वदामि-यथा हि
पशवो जीवन्ति तथैव वयमत्र जीवाम इति, प्रतापसूर्य ! ते हि
जीवन्ति येषां स्वातन्त्र्यं तथा कुलधर्मार्थां स्त्रीणां पाविष्यं च न
कोपि दूषयितुं समर्थो भवति, महाराज ! अत्र यो हि नौरेजनामा
महान् प्रसिद्ध उत्सवो भवति तत्र कस्य वा भार्यायाः पाविष्यं न
दूषितं, का वा क्षत्रियांगना तत्रगता प्राणप्रियस्य पातित्रत्यस्य हरणा-

सञ्जाधोवेदना रत्नाभरणमण्डितमात्रा सायं स्वभवन नागच्छति—
 यथा हि नोऽवल्लानामवल्लाना पातिव्रत्यं निःशंकं निर्मयं दिह्यति
 विक्रीणाति तथैव पवित्रमितोदियाकुलजन्मधन्यानामंगनानामपि
 पातिव्रत्यमप्राणीय मा विक्रीणानु सार्वभौममदशाष्टी यवनाधि-
 पतिः. ययं च सर्वदा रात्रिदिवं परमात्मानं प्रार्थयामः—
 मकलधराधरपालकः सर्वशक्ते ! सर्वज्ञ ! यदि दुर्दान्तान्
 मदोन्मत्तान् यवनान् नाशयितुमिच्छसि तदाऽवश्यमेव
 तं मेषादाधिपतिं पालय. म एव पालितो भाविष्यतिप-
 जनकं सत्रबीजं पालयिष्यतीति. तत्राय ! कदापि स्वमनेन कप-
 टिना दिह्यक्षणेन मंधातु मनो मा कुरु. भगवानेकलिंगः पुनरपि
 क्षीप्त्रमेव त्वां भित्तोदाधिपतिं करिष्यति. राजन् ! त्वं हि आत्मानं
 हनराज्यं दारिद्र्यपीडितं मा मन्यस्व. ये सख्यं स्वमग्निनी वा
 कन्यां वा यवनाय दत्त्वा लब्धं भगवाम्भवं भुञ्जते ते केवलं नर-
 कमेव भुञ्जते. पुण्यपाद ! एतादृशैः कुकर्मभिर्लब्धमैश्वर्यं सत्य-
 मैश्वर्यपदवाच्यं भवेद्वा ! त्वादृशा अस्मै ऐश्वर्याय सृहयेयुर्वा !
 कौटका एव नरकाय सृहयन्ति न मानवाः. पुण्यश्लोक ! दुस्तरे
 पारतंभ्यनरके पचन्तो वयमेव दारिद्र्यपीडिता हनसर्वम्बाः स्वः
 यं हि जना देववत् परिपूजयन्ति, यस्य च नामग्रहणेनात्मानं
 परिपूतान् मन्यन्ते, स च धर्मराजसदृश. पवित्रविमलकीर्तिपरि-
 मलमुगन्धितनिगिलदिशः प्रतापसिंहो हृतसर्वम्बः कथं स्यान्.
 पद्यप्यपुना त्वं शारीरिकविर्मानमिहोचि- यातनाधिः पीडितः
 स्यानाम तथापि मविष्यन्त इतिहासविदस्त्वां सत्रियजातिवीररस-
 कत्वेन नेदर्शयेयुः. सम्राट् दिह्यपतिरपि न तावच्चिरेजीवी. स च
 समाप्ते मुह्यते पुनरपि स्वकुकर्मकलानि भोक्तुमन्यं. लोकं यायादेव.

यादृशानि प्राणान्त्ययेऽप्यसह्यानि अपमानदुःखानि रात्रंदिवमिह वयं
 मुञ्जामहे तादृशानि दुःखानि पवित्रभाष्यारावद्धवंशना मा भुञ्जन्ता-
 म्. अस्मिन् दुर्निवार्ये यवनराज्यप्रलयसमये सर्वेऽपि आर्या भगवत्य-
 घोसज इव त्वयि दत्तनिर्भरास्त्वत्त एव पुनरप्युद्धारं सनातन-
 धर्मस्य वा स्वराज्यस्य वाऽऽशासते. त्वदीयाः पूर्वजास्तथा त्व-
 मपि केवले स्वसङ्गे तथा स्वशौर्ये विश्वस्य राज्यमकरोस्तथा
 च तिस्रोदियाकुलसंभवा राजानोऽन्येषां साहाय्यमपि न याचन्ते.
 महात्मन् ! अस्मिन् परिवर्तिनि संसारे कोवाऽद्यावधि सत्राद्
 समानोदयः स्थितः, सर्वे च स्वमुकृतानुत्सवं भूतलस्थामित्वाभिमानं
 धारयन्तः परैश्च कलहायमाना मदोन्मत्ताः परान् पीडयन्तः परेषां
 शीलमपहरन्तो यथेच्छं पापानि अर्जयित्वा नरकलोकं गच्छन्त्येव,
 तत् सुद्रस्य क्षणभंगुरस्य दुःखस्य भीत्या निसर्गदत्ता स्वतंत्रतां
 तथा स्वशीलपावित्र्यं समुत्सृष्टव्यमिति न न्याय्यं मे आमाति.
 क्षत्रियश्रेष्ठ ! साम्प्रतं हि ग्रीष्मकाले सूर्य इव स्वप्रतापानलेन सर्व-
 मपि रामस्थानगतं क्षत्रियबीजं भस्मीकरोति दिल्लीधरः तत्र मान-
 सिंहसदृशाः कुलांगाराः साहाय्ययान्ति च. परन्तु सकललोकशा-
 लको जगदीश्वरो यदा समयं परिवर्तयिष्यति यदा च प्रखरोऽपि
 सूर्यो मेषपट्टैराच्छादितः स्वसंतोषं त्यक्ष्यति तदा सर्वा मेदिनी
 पुनरपि अलदमलवर्षावकिलज्जा अंकुरयोग्या भविष्यति. तदानीं च
 क्षत्रियबीजं त्वत्त एव संपाद्य पुनरपि अस्मिन् रामस्थाने अन्ये
 मनाः क्षत्रियमाति बर्षयिष्यन्ति. यदि च त्वमपि अस्मदादिवन्
 कर्तव्यपराङ्मुखो भूत्वा स्वकुटुम्बार्थां त्यक्त्वा स्वबीजं कलंकयि-
 ष्यसि तदा रामस्थानमेदिनी गच्छेद्देर्मलवर्षावेण सिक्ताऽपि भीमा-
 मावादिकृष्टा भविष्यतीति निश्चयेन जानीहि. रामन् ! अचिरा-

देव पुनरपि धीनाथकृपया त्वामाश्रित्य सेत्रियनातिः सतेजस्का
दिहोपति विजेष्यते. अत्रस्था वयं सर्वेऽशत्रिया मन्दिनो अकबरस्य
स्तुतिपाठान् पठामः स चास्माकं शीलं सम्पदं तथा अलदंगनानां
पातिप्रत्यं सर्वमपि यथेच्छं व्यवहरन् अपोगच्छति. सिसोदियाकु-
रुचन्द्र ! प्रतापसिंह ! सकलनगच्छाटकः परमात्मा तत्र कुलस्य
पाविष्ये तथा स्वदंगनानां शीलं रक्षति. स एव पूर्ववदग्रे साहा-
य्यं विदधातु. धैर्यनिधे ! किं बहु ब्रवीमि. यथा मादृशाः सुद्धा
रामानः स्वशीलं स्वांगनापातिप्रत्यं दिहोधराय समर्प्य जीवन्ति
तथा त्वं मा मुरिति.

वाचकः ! ये सत्त्वपावने भारतवर्षे महंमदीयधर्मानुसारिणो
नृपा अमवंन्तेषु सर्वेष्वपि अकबरः समशीलः प्रजाहितदत्त आसी-
दिति सर्वेऽपीतिहासकारा वदन्ति. परन्तु सोऽपि कियान् कपट्या-
सीदित्युपश्लिष्टं पृथ्वीरामपत्रमेव दर्शयति. स च कपटच-
तुरोऽह्लाउद्दीनवन् बलात्कारेण परदारान् भोस्तुमनिच्छन् नौरोम-
नामानं नूतनमेवोत्सर्गं चक्रे. तत्र चेयान्विशेष आसीद्यसर्पोऽपि
व्यवहारः स्त्रीभिरेव करणीय इति. न तत्र पुरषाणां प्रवेशः. एवं
पुरुषप्रवेशे निषिद्धेऽतिकुलीना रजपूतसन्निपायना विश्वम्भवं संच-
रन्त्यो अनायसेन दण्डिगोचरा अमवन्. तामु या लावण्यवती
निभृतं पश्यतो वा स्त्रीवेवं घृत्वा तस्मिन् रवीसमुदाये संचरतो
वा दिहोदरस्य चित्तमाहरेतां येन केनावि प्रकारेण संपाद्य स स्वका-
मवासनो रामयति स्म. यद्यप्येतत्सर्वं वृत्तं भान्याः शात्रियरामां
अमानन् परन्तु पारतन्त्र्यविलुप्ततेनसो न विचिन्तयि कर्तुं शक्नुवन्ति
स्व. अस्मिन्निषयेऽस्यैव पृथ्वीरामस्य कथाऽस्ति.

एकदा दिहोदरनगरे स्वज्येष्ठवन्धुना सममस्मिन् पृथ्वीरामे सम-

सिंहात् तथापि षण्णवती देवी विन्ध्यवासिनी सदैव क्षत्रियरमणीना
पार्श्ववर्तिनी भूत्वा तामां पातिमत्यं रसति. अतएवाद्यावि मादृ-
शाः क्षत्रियांगना अवशिष्टाः सम्प्रति यावत्त्वं नान्यान् परदारान्
पुनरपि दूषयिष्यामीति न प्रतिजानासि तावत्त्वा न मोक्षयामीति
जानीहि. तच्छीघ्रमेव तथा शपथीकृत्यात्मानं मोचयेति.

अकबरस्तु तस्यास्तदुग्रं दुर्दर्शं स्वरूपमालोक्य भीतस्तथा
शपथीकरणं विनाऽऽत्मनो मोक्षमशक्यं मन्वानोऽगत्या तथा
शपथं जग्राह. ततश्च सा यशस्विनी पृथ्वीरामभार्या स्वतेजसा
निर्मित्य पापिनं दिहृद्भयं स्वनिशसमानगाम अकथयद्य सर्व-
मपि कृतं स्वमर्त्रे. स तु तल्लिशम्य तादृशभार्यालाभेनात्मानं धन्य-
मन्य. स्वभ्येष्टवन्धुमृच्छन्—बन्धो ! त्वदीया पत्नी नौरोनो-
त्सवाद्विविधान्कार न संरात्र रशाननिनादशकृदावितसकलभवना
भवनमागता परन्तु कृपया तस्या मुनं पश्य. तत्तु आमावा-
स्याया अपि कृष्णतममिति जानीहीति.

सज्जनाः ! इतिहासप्रमाणयाऽनया कथया दिहृद्भरस्याकब-
रस्य नीतिः कथितैव. राभ्यमदो हि किं किं न कुर्यात्. ये ललु
श्रीरामचन्द्रादयः दुष्यन्त्येकाः केनैव रामानो मातृवन् परदारा-
स्ववर्तन्त तत्र कारणं तेषां पूर्वजानां तथाभूता. संस्काराएव.
अधुनाऽपि संस्कारहीना अप्यार्यकुलसंभवाः परदारामु यादृशी
नित्तवर्ति धारयन्ति तादृशी नापुनिहा अपि यवनाः
क्रिमशान्यत् कारणं! कृते अनादिकालसंपादितेभ्यः सुस्मेभ्यः ‘ पर-
दाराभिमर्शो हि महापातकमिति’ संस्कारेभ्यः. चन्याश्च ते विजा-
निटास्तनिर्बलमतयः प्राचीना मक्षर्ययो राजर्षयश्च. येः स्वसंता-
नरक्षणार्थं बहुचेष्टितं. यवनानां च मनसि परदाराभिमर्शः पातक-

मिति कल्पनाऽपि न संभवति. यत्पुण्येषां यथाऽप्येवमिति वासात्
 आत्मस्य स्वप्नोभ्याः कर्तव्यता इति गच्छेयमाप्ते. यथा तथा वा
 यत्तु. यत्तु किंचित् सर्वमपि यथाज्ञेयं. मन्वानित्यस्य सारं योऽ-
 प्यत्र नाभिः समसीदतां सर्वं तत्रापि स्वात्म्यानादिव वि-
 स्तारो रजततलप्रियमनानां कर्तव्यं पातिप्रवृत्तं नानाभवं
 वेष्टितं. ततोऽपि नोरोनोत्तरमिवेयान्यगुण्यद्वेषं निरिच्छामह-
 वानामवलम्बो शीतार्धज्ञानविरयवपनवं कर्मेति वन्द्ये. नैनं स्वपि
 दृष्टव्यमिति विरमायः पापाचारवर्जनम्.

(५)

शृण्वीरान्ध तत् पत्रं परमविश्वस्तेन स्वहृदयेनेवानिदुःखेन
 सेवकेन समं मेवाहनुपतेः सन्निवो प्रेषयामास. सोऽपि सेवक
 स्थाने स्थाने निवसतो निरीक्षणार्थं स्थापितान् यवनमैनिकममुदा-
 यान् परित्यज्यारवलीमध्यमागतः केनाऽपि वनेचरेण सम
 समागतो विषण्णं दीनवेषधारिणं परिधूमितमोक्षसंचयमिव मेवाह-
 नोऽप्यपदयत्. स च सुष्ठो मृगसाज इव प्रमादशाली वनेचरनिवे-
 दितपृत्तस्तस्मात् सेवकाच्छत् पत्रं गृहीत्वाऽऽत्मगतमपठत्. स तु तत्
 पत्रं यथा यथा पपाठ तथा तथा तस्यासिणी रक्ततरे अभवताम्. मातुं
 च क्रोधवर्त्मिण्डितमभवत्. मुखं चातिदीर्घानुप्यान् श्वासानमुचत्.
 यवनसाम्राज्यस्याग्रेव दीर्घो नाहुश्चिरसहचारिणीमसिञ्जतां पुनर-
 प्यन्यैवयत्. समाधे च तस्मिँल्लिखे मेवाहपार्थिवो हस्तनिहितमूर्ध्ना
 दीर्घमुष्णं च निधस्य जगाद—अपो ! सर्वेचराचरापाठक ! सर्व-

सास्मिन् ! कमलापते ! यदि स्वमेव वयं हस्तेन राजस्थानमेदिनी-
 स्वातंत्र्यं रसयितुमिच्छसि तदाऽहमपि सन्नद्धोऽस्मि. मयाऽपि
 अद्यप्रभृति संसारमोहो दूरमुत्सारित इव. बलमदोन्मत्तैर्यवनेः
 रज्जुबद्धावनानां सत्रियांगनानामाश्लेषाः सुधासुरस्य बालकस्या-
 क्रोशात् सत्यमेवातिरेच्यन्ते. तदहमपि यावज्जीवं मेवाहमेदिन्या-
 स्वातंत्र्यरक्षणार्थं तथाऽऽर्यमहिष्ठानां पातिव्रत्यरक्षणार्थं प्रयतिष्ये
 इति शपथमप्येष करोमि. इति. उवाचापेदं तं सेवकमध्यगच्छ-
 मद् ! स्वमपीतो यस्या स्वस्वामिनं वद. सम्यगुपकृतं त्वया.
 अस्मिन् प्रतापे जीवति सति सिसोदियाकुलसंभवानां नारीणां
 शीलं कदापि नौरोमोत्सवे शक्येणाऽपि न लभ्येत् किमुत वरा-
 केन दिष्टीपतिना. अद्यापि सत्रियवीर्यं न समूलं नष्टमिति याव-
 ज्जीवमहं तस्मै मदोन्मत्ताय दिष्टीधराय दर्शयिष्याम्येष. अस्मा-
 दशेषु पुरुषेषु लज्जां विहाय तूष्णीं तिष्ठतु सत्तु ता अवस्थाः
 किं कुर्युर्नाम. तस्मान्त्वमपि वद दिष्टीधराय ' मेवाहभूपतिरक्षा-
 दूर्ध्वं संधिमिच्छतीति इति.

महामाया देवी तथा सर्वे तत्रस्था वनेचरा अश्वमेदेन
 प्रकृतिस्वं महोरसाहं महाराजं वीक्ष्य सन्नुष्टा आनन्दमूर्ति-
 न्नास्मिन्दिने महोत्सवं वक्तुः. ततश्च पुनरपि बहवि प्रपन्ने मेघ-
 न्याय ते वनेचराः सर्वे महाराजेन विलासमग्नं वदन्तविकृतसै-
 निकं, अनवहितं तद्यवनसैन्यमाक्रम्य शृङ्गं शृङ्गान् इव
 रणदिशक्तिं वक्तुः सर्वे च ते यवनसेनापत्योऽस्मन्नादायन्य युध-
 मानं मेघपटलमुक्तं सूर्यमिव प्रसरं तं मेवाहराजवदनेत्य विस्मि-
 क्यं कथमपि स्वप्राणान् गृहीत्वाऽन्यत्र गच्छन्तः वज्रावने."

१३ स्वराज्यलाभः

- १ स्वदेशन्यागेच्छा.
- २ द्रव्यलाभः
- ३ यवनपरानयः
- ४ उदयपुरनिवासः

(१)

एवं महाराजः प्रतापसिंहो महतोत्साहेन पुनरपि यवनमेजया समं योद्धुं प्रारभत. दिल्लीपतिरपि अवमानित इव क्रुद्धः प्रतापसिंहजनयार्थं भूयोभूय विन्यं प्रेषयामास. पुनरपि सैनायुध्या प्रतापसिंह

स्य तया तदीयकुटुंबस्याऽभिनि. तेन वनेनराः प्राणेश्वयोऽपि महारा-
जं सक्तुदुष्प रक्षयितुं प्रयतमाना अपि समये समये पुरैर्यवनमेजिकै-
राक्रान्ता न शक्नु. ये खलु क्षत्रिया राजस्थानान् माहाय्यार्थ-
मागच्छन्तेऽपि प्रायः स्वर्गं गता अवशिष्टाश्च योद्धुं निराशा
इवान्तायन्त. महाराजः प्रतापसिंहश्च तेषां सप्तहायानां वनेनराणां
तया रणपूतक्षत्रियाणां दुःसहान् दुर्दर्शाश्च ह्येशान्वेष्य प्रतिदिन
वर्धमाना यवनसेनां च तिष्ठः स्वयं विचारयति स्म—किं सम्प्रति
मम युद्धेन प्रयोजनं. सर्वे च प्रमुखा रामस्थानवासिनो रामानो
विस्मृतस्वस्वभावा ऐहिकैर्भयलोमाकृष्टास्तं दिदीपयन्ति तेजमाना न
केवलं स्वस्वातन्त्र्यमनाशयन् किन्तु भयिनीदानेन

एतेषां मुख्यानां राजगण्यमानवासिनां राक्षसां वर्तनमवत्रोक्त्याभ्येऽपि
 सुद्रा मनाः सुद्वेगैरनेः समं सम्बन्धमानरन्. तेन राजगण्यमाना-
 ष्वं तु दुर्गिणमेव. स्वातंत्र्यं तु माननापीनं कदाऽपि पुनरपि
 न्ययेन. इदं तु संकरदूषिताभिः प्रनाभिर्नन्मशनेनारि अउम्यं.
 मां च स्वातंत्र्यस्य पावित्र्यस्य च रक्षणार्थं प्रयत्नमानं न केऽपि
 राजानः साहाय्यगन्नि. प्रत्युत मामपि आत्मसदृशं निधानुं प्रव-
 तन्ते. अयं हि मानसिंह. स्वभगिनीदानेन कलंकितोऽपि पुनरपि
 मां तथाकर्तुं प्रयतते. महापागा ये शत्रु बनेनरा अथ सन्ति ते
 च दाँनाः संरुययाऽप्यत्यस्या एव. एतेषां साहाय्येन प्रलययो-
 पिवद्वर्धमानां यवनसेनां जेतुमहं कथं शक्नुयां. ये च पूर्वं मे
 महायास्ते च क्रमेण वर्धमानमेधर्वं दिङ्मिश्रस्यावलोक्य सम्प्र-
 त्युदासीना इव लक्ष्यन्ते. तत् सम्प्रति राजस्थानविनयेनापि किं!
 यद्यपि अहं विज्ञेय्ये मेवाढमेदिनीं तथापि तत्र निवमाद्विः प्रमु-
 लैर्यवनसंबन्धदूषितैः राजकुलैः समं शरीरसंबन्धो दुर्निवार्यः स्यात्.
 तद्वरमन्यश्रामानुषे स्थाने नूतनराज्यनिर्माणेनावस्थानमिति.

यद्यपि मेवाढमेदिनीपतेर्नसि स्वमातृभूपेरभिमानो महानासी-
 त्तापि यथा यथा यवनसेनासंमर्दोऽवर्धत तथा तथा विषण्णस्य
 तस्य मनसीमे विचारा मूलमवध्नन्. यथा यथा च यवनसेनाऽ-
 कस्मादाक्रमणैर्महाराजं पराजयत तथा तथा राजस्थानवासिनां
 स्वातंत्र्योपभोगेच्छाऽपि अनश्यत्. ते च पुनरपि महाराजप्रताप-
 सिंहस्य पूर्ववद्राजस्थाने सौराज्यमसंभवि मन्यमाना इतरजनवद्य-
 वनसेनायामेवारमन्त. ईश्वरवितीर्णा दशां साधु मन्यमाना न ते
 पारतंत्र्यसेऽभवहन्.

इमां राजस्थानवासिनां चित्तवृत्तिं तथा स्वावस्थां च विभाव्य

विचारयितुकामो महारानः प्रतापसिंहः स्वसहायानाहूय कर्तव्य-
मदृश्यत्.

ते च सर्वे मिलिता महारामं निस्तेजस्कवदनकमलं मेषपटला-
च्छादिनं सुधमिव वीक्ष्य सचिन्तास्तूष्णीमतिष्ठन्.

वाचकाः ! पश्यत देवस्य दुर्विलसितं. यो हि महार्घरत्नम-
ण्डितमेवादासिहासनमारुहोऽतिविचित्रासनोपविष्टः स्वसामन्तैस्त-
या सहायैः समं नानाविधानालापानकरोत् सुवर्णपट्टिपरप्रदर्शित-
मार्गः स्वसमाम्पानमागच्छन्. मेवावलीतिरस्कृतसूर्यमण्डलेऽपि
दिने आतपवारणार्थं श्वेतं छत्रमविमः स एव महारामो मेवा-
दाधिपः सम्प्रति निषङ्गन्तोऽधारणोऽसहाय एकाकी महतः पाद-
पस्थापस्ताज्जर्गे तृणासने समुपविष्ट. क्रमेण समागच्छन्. तत्रि-
यान्वा वनेचरान् वाऽपश्यन्. तेऽपि चासंस्कृतकेशकलापं, सततं
चिन्तया शुष्कताग्रं प्रकटं दृश्यमाननाडीमटिलदेहं महाराममुप्य-
परवनेचरमिव भासमानं मेवादनरपतिं वीक्ष्य माधुश्लेचनास्तूष्णीं
भूमिज एवोपविविधुः. धन्यः स ईश्वरो वा विधिर्वा ! ॥ हि
स्वच्छया सदा विविश्रमिदं संसारचक्रं परिवर्तयति. वयं च वृथैव
संपदागमे दृष्यामो विपत्सु च विषीदामः. यथा हि सूत्रधारोपदि-
ष्टमार्गेण नाटयन्तो नयः संप्राप्तेषु हर्षविषादसमयेषु न मोद-
न्ते नापि श्लिषन्ति तथैव परमेश्वरविरचिते संसारनामनि महा-
नाटके स्वस्वकर्मानुरूपं नाटयद्भिर्नैव. कदापि खेदो वा मोदो वा
न कर्तव्य एवेति तु उचितमप्यशक्यमिति वदामः अस्तु. प्रकृत-
मनुसरामः.

जीर्णतृणासनमासीनो मेवादनरेशो दीर्घमुष्णं च निधस्य समा-
गतान् स्वसहायानवलोक्य सत्तेदमुवाच. मिश्रकर्षा ! अद्य सद्य

युयं मया कर्तव्यनिश्चयार्थमेवाहतास्तद्यथा भवद्भ्यो रोचते
 भीतिं विहाय वदत. सम्प्रति वयं सर्वे सममुखदुःखाः
 शरीरैरेव विभिन्नाः. अधुना नाहं राजा नापि युयं मदीयाः
 केवलं मवाद्भिराहतो राजस्थानस्वातंत्र्यार्थं प्रयतमानः
 ऽस्मि. अस्तु. साम्प्रतं प्रचलितस्य युद्धस्य किं वा फलं ॥६॥
 कथयितुं कोऽपि शक्नुयात्. प्रकृष्टबलेन दिल्लीपातिना समं
 हीनबलाः कथं योत्स्यामहे. प्रतिदिनं च तस्य बलं
 बलं क्षीयते. तदब्रावसरे किं करणीयं !

अथ च सततं युज्यमाना यद्यपि वयं राजस्थानं स्वाधीनं
 करिष्यामस्तथापि स्याम. कः ? समग्रभारतवर्षात् खलु यवनाना-
 मुद्धासनमशक्त्यं. तद्ये च जना ऐहिकविषयभोगलोभलुब्धाः यवनैः
 समं संबंधं करिष्यन्ति कुर्वन्ति च ते मदीयान् प्रमाननांश्च द्रव्ये-
 लोभयन्तोऽवश्यं दूषयेयुः. तस्मात् अहमिदं यवनदूषितं राजस्थानं
 त्यक्त्वाऽन्यत्र गत्वा नूतनमेव राज्यं कल्पयिष्यामि. तत्र च
 नियसन्तः सर्वे वयं शुद्धबीजाः शुद्धानेव क्षत्रियानुत्पादयन्तः
 पुनरपि पञ्चाब्दभारतवर्षं भेष्यामः भारतवर्षजयो भवतु मा वा तथापि
 शुद्धं क्षत्रियबीजं तु तिष्ठेत्. यद्यप्यहमपि यूयमिव मातृभूमिं
 त्यक्तुं दुःखी भवामि तथाप्यत्र नान्या गतिः. मातृभूमौ प्रीति-
 रधिकोत स्ववंशपाविष्य इति परीक्षासमयः प्राप्यः. तद्यदनुमतं
 भवता तद्वदतेति. श्रुत्वा च प्रतापसिंहस्येदं मातृभूमित्यागफलकं
 मापणं सर्वेऽपि ते बनेवराः क्षत्रियाश्च साधुछोचनाः किमप्य-
 वदन्तस्तूष्णीं तस्युः.

अथ तेषां सर्वेषां मध्ये मान्यो वृद्धः क्षत्रिय आसीत् स च
 मुकुलितहस्तोऽवदत्—स्वामिन् ! केवलं द्विप्रदिनसंगतिरपि

वियोगकाले दुःसायते. किमुत वंशपरंपरया सेविता मातृभूमि .
 बालोऽपि सकलदोषमयीमपि स्वजननीमेव वाञ्छति न पुन-
 सकलशुणालंकृतां परा नारी. स्नेहो हि न बाह्यानुग्राहीनाश्रयते
 किंतु अचिन्त्यान् प्राप्तनान् मावान्. नाथ ! स्वकुलस्य पावि-
 श्वरक्षणार्थं नास्ति देशान्तरवासस्यावश्यकता. अधुनाऽप्येव निव-
 सता त्वया स्वकुलपाविश्वमद्यावधि रक्षितं न वा ! एवमेवाग्रेऽपि
 रक्षिष्यसि. ये च महामागा आत्मानं कलंकयितुं नेच्छेयुरवश्य
 मेव ते स्वर्दीयां सरणिमनुसरेयुः ये च मानसिंहसदृशा लोभाकुला .
 पाविनस्तेषां पाविश्वं रक्षितुं शक्नोऽपि यदा न प्रभवेत्तदा को
 भवान्. किं संप्रत्यपि ते स्वकन्या यवनेभ्यः समर्प्य संपादितान्
 भोगान् न भुञ्जते । परदेशवासिनोऽपि ते दुष्टा लुब्धाः प्रमाजना
 अवश्यमेव पापमाचरिष्यन्ति. तत् कुलपाविश्वरक्षणार्थं नास्ति
 देशान्तरवासस्यावश्यकता. प्रत्युताग्रैव स्थित्वा पाविश्वं रक्षन्
 कदाचिदपि संजातोपतापस्तान् मानसिंहप्रभृतिसत्रियाधमान्
 पावयितुमपि यावत् शक्नोषि. परन्तु राजस्थानविमय. कथं परेदिति
 महती चिन्ता. समस्तभारतवर्षात् सम्पदं संघाय दिछीधरो दुष्यते
 कथं नु कथं निज्जीवनो दुष्यामहे. अस्तु. अहमेच्छामि—साम्प्रत-
 मुदयसमयो यवनानां तदधुना देशान्तरं गत्वा तत्र सुरेन निव-
 सन्तः प्रभूतं धनं संघाय पश्चादागत्यैनं जित्वा पुनरपि स्वमातृ-
 भूमिमुद्धरिष्याम इति.

सर्वे मनास्त्रयोर्माषणं निशम्य शिष्या अपि मातृभूमिस्त्यागेऽ-
 नुत्सुका अपि अनातिक्रमं किमप्यवदन्तस्तुष्णीं तस्युः.

परेषु प्रतापसिंहं देशान्तरगमनाभिर्बर्मेयितुमिषोदयाचलमा-
 रुदे भगवति सवितरि श्रीमेवाटपार्षिणवियोगदुःखादिव तूष्णी-

मृतेषु पक्षिणेषु स प्रतापसिंहो मातृभूमिवियोगदुः-
 कुलः कथमप्युन्थाय स्नात्वा महता धैर्येणापासनां विधाय
 हायानप्यजोधयत्. महाराज्ञी तु संनातावि-
 पतिव्रता सर्वं गृहकृत्यं विधाय विमनस्का तस्यौ.

अचिरादेव ते सर्वेऽपि महाराजप्रतापसिंहानुयायिनः
 वनेचराश्च स्वस्वसंबन्धिभिः समं तत्रागच्छन्. तान् सर्वानपि
 गृहीत्वा महाराजः प्रतापसिंहः प्रवस्तुमिच्छुस्तत्रत्यानन्यानपि
 वृद्धान् जनानभ्यवन्दत. ते च वृद्धा अपि सरलमतयस्तं प्रव-
 सन्तं वीक्ष्यातिशोकाकुला बालवदरुदन्. कथमपि तदनुज्ञां गृहीत्वा
 क्रमेण संचरन् स्वमातृभूमेऽध्वरमदर्शनार्थं सर्वैः समं प्रतापसिंहः
 शैलरामस्योन्नतं शिखरमारुरोह. तत्र स्थित्वा सकलैश्वर्यसंपन्नां
 मातृभूमिं वीक्ष्य शोकाकुलः स व्यलपत्-हेवन्दनीये ! सकलसु-
 न्मदायिनि ! उपास्यदेवते ! मातृभूमे ! एष पापी त्वयि निवसितु-
 मयोग्यः पौरुषहीनः प्रतापसिंहस्यः शत्रुहस्ते निक्षिप्यान्यत्र
 गन्तुमिच्छति. मातः ! यद्यपि नाम वत्सः कियानपि पापी भवतु
 परन्तु मातृस्नेहो न्यूनो न भवति. जननि ! त्वमेव सत्या जननी न
 पुनर्नन्मदायिनी, नन्मदायिनी माता तु केवलमुपलक्षणं. यतस्त्वमेव
 निष्कामा सर्वानपि नः पूर्वजानपालयथाः. अम्बा ! देशान्तरवासिनो
 मे देहस्य कुजस्ते सौरयाकरः स्पर्शः, कुतश्च प्रेममयो मन्दमन्द-
 बाही धातु इव वलेशहरः पवनः, कुतः खलु इमा नयना-
 स्हादका वनरामयः, कुतो यतामृततुल्यनलप्रवाहा निर्झराः, फलभा-
 रावनशा भूरहाः, धन्यासि जननि ! याऽस्मान् सम्यक् ररक्षिष्य.
 वयमेव नीचास्तदवने साक्षसा अशवतास्त्वां रिदुणा बलात्कारे-
 णाक्रान्तां मुक्त्वाऽन्यत्र गच्छामः. मातः ! इदं ते मुकुटमिव

दूरान्दृश्यमानं वितोददुर्गं मां प्रवासाभिर्वर्तयितुमिच्छतीव. एता
हरिणागना. सवत्समितस्ततो धावन्त्यो यवनाक्रान्ताः सत्रिया
गना इवाथयार्यं संचरन्ति. एष च मे दक्षिणो बाहुः प्रस्फुर-
न्नुकिमपि शुभं सूचयति. देवहतकस्य प्रतापसिंहस्याधुना किं वा
शुभं ! एष शैलरामोऽपि मां प्रवसमानमवलोक्य निर्भरोदकत्याग-
मिषेण प्रभूतमश्रुमलं मुञ्चतीव. एतां हरितशाद्वलवग्वाच्छादितां
अनेकदुर्गवररसितां मानुभूमिं क्रूरयवनसास्कृत्वाऽन्यत्र गन्तुं मे
पादावपि न प्रचरतः, वियोगदुःखसंभूतजलमलिने मयने अपि द्रष्टुं
न शारयतः. गद्गदस्तलिता चागपि न प्रसरति तथापि प्रवासादन्य-
त्कारणमेव स्वातंत्र्यरक्षणे न पश्यामि. तथापि भवद्गु. पवित्रैर्मदीये-
पूर्वैः सुरसितां मानुभूमिं चरमेण साष्टांगप्रणिपातेन संभावयामी-
त्युक्त्वा सर्वैः समं सादरं साष्टांगं प्रणिपपात.

(२)

तदानीमेव कृतप्रवेक्षोऽतिवार्धक्यपीडितवयः शूलतरविरह-
केशमण्डिताशिरा वष्टिमालंकृतहस्तो वक्रनयय्योऽपि तेनम्बी
मामसानामको वृद्धः प्रधानामात्यस्तस्य चरणकमले स्वहस्ताभ्या
भग्राह. प्रतापसिंहश्च मानुभूमिवियोगाकुलमनाः किंचिदपि क्षण
मात्रमचेष्टमानः प्रहृतिमापन्न उत्थाय तं मौलममात्यमपश्यन्.
अट्टच्छागमनकारणं. स तु वृद्धः कुशाममतिर्मुञ्चलितहस्त
प्रतापसिंहमवदत्-स्वामिन्!-अहं हि साम्प्रतं स्वाधिकार्यनियुक्त
पुत्रद्वयः मुसेन बार्धक्योचितां वेदान्नचर्षी कुर्वन् भगवन्तपुपास
मानः कालं यापयामि. तौ च मम पुत्री मदीयदुर्देवेनावयमप्य-
मुत्पमानस्य स्वामिनः कृते स्वर्गमगच्छताम्. संजातपुत्रदुःखै

राग्यः सणिकं सर्वं भावयंस्त्यक्त्वा सर्वं गृहादिकमेककी . . .
 गीयायामरचलिपर्वतगुहायां तीव्रं तपश्चरामि. अतीति दिनेऽहं .
 नियमं तपश्चरित्वा प्रवाते स्थाने किमपि किमपि विचारयन् स्थितः
 सरोकयोः कयोश्चिद्वनेचरयोर्पापणमश्रुण्वम्. तयोरन्यतरः श्लोका
 कुलोऽपरं वनेचरमवदत्—अहं हि भवसता महाराजेन सर्म
 प्याम्येव. परन्तु महारानोऽसहायोऽकृतकृत्य इमां मेकादमेदिनी
 पारित्यज्य वनतीति दुःस्वास्पदम्. मयाऽप्यत्रावस्थाय किं कर्त-
 व्यम्. इत्यादिकं. अहं तु संजातनिश्चासः क्रमेण सर्वं वृत्ते ताम्या-
 मवगम्य दुःस्वासुरो द्रव्याभावात् स्वदेशं त्यजन्तं स्वामिनं निश-
 म्य प्रभुतं द्रव्यं दातुमागतः. स्वामिन् ! त्वदीयं कुलं सेवमानैरस्म-
 दीयैर्वंशजैः संपादितो महान् द्रव्यराशिरस्ति. तं स्वीकृत्य पुनरपि
 स्वमातृभूमिं मोचयतु स्वामीति.

महाराजः प्रतापसिंहश्च तमकस्मादागतं मौलममात्यं वक्ष्य
 विस्मितः स्वदैवमनुकुलमिवामन्यत. ततश्च तं वृद्धमाह—अमात्य-
 श्रेष्ठ ! भवद्विर्यत्कथितं तत्सर्वं सत्यं परन्तु भवत्कुलजैर्वधान्यायं
 रामसेवां विधाय संपादितो वनराशिर्भवतामेव, न तत्र राज्ञो मेऽ-
 धिकारः अहं च न ब्राह्मणो यद्दानरूपेण तं ग्रहिष्यामि तत् सन्नपि
 ते द्रव्यसंग्रहोऽसत्सम एव मम साहाय्य इति. तदिदं भाषणं
 निशम्य सानन्दः ॥ वृद्ध आह—स्वामिन् ! पवित्रसूर्यवंशजातस्यो-
 नितैव ते परद्रव्यनिस्पृहता. नाथ ! अस्मिन् कलियुगे राजानश्च
 प्रजापता एव. एते यवनराजाः प्रमाद्रव्यकान्तासु लोलुपा दूषय-
 न्ति राजशब्दम्. अस्तु. यदिदमस्मत्पूर्वजैर्द्रव्यं संपादितं तदपि
 राजस्थानमेदिन्याः सकाशादेव. सा चास्माकं जननी यदि शत्रु-

ना सयाकान्ता तदा तन्मोचनाय तथैव दत्तं द्रव्यं न वितीर्यते तदा
ह्यतन्तादोषः स्यात्.

किंच—भुक्तशेषस्य द्रव्यस्य कस्मिन्नपि साधुकर्मणि विनिर्योगः
कर्तव्य इति सज्जनानां रीतिः. अहं तु पश्यामि मातृभूमेः स्वात-
न्त्र्यरक्षणान्यत् पुण्यं कर्म, मातृभूमेः स्वातन्त्र्ये सर्वा. प्रजा न्या-
येन वर्तयन्ते. स्वातन्त्र्या धर्मपरायणा राजानो या भूमिपरिपाल-
यन्ति तत्राधर्मस्थावकाश एव न. तद्वानन् केवलं राजस्थान-
स्वातन्त्र्यरक्षणार्थं प्रयतमानं स्या यदि मदीयेन द्रव्येण साहाय्यं
भवेत्तदाऽहमपि स्वमिव प्रभूतं सृष्टुं शक्ये.

. अविद्य—ये सन्तु ब्राह्मणानां दानग्रहणाधिकारं धन्यन्ते शास्त्र-
परास्तत्रापि कारणं तेषां विद्याप्रसारोदिभिर्लोकोपयोगित्वमेव. पुरा
हे ब्राह्मणाः सर्वत्र विद्या वपयन्तो जीवन्मृत्युमेव परिग्रहमकर्तुः. तद्य-
था विद्याप्रसारः श्रेयास्तथैव स्वमातृभूमिस्वातन्त्र्यरक्षणपि. प्रत्यु-
त रक्षिते हि स्वातन्त्र्ये विद्याप्रसारोऽधिकं जायते.

वस्तुतस्तु—राजन्, सर्वे वयं मातृभूमेः सेवका एव. यथा हि
गृहे न्यूनाधिकानुद्धिमन्तः स्वाधिकारतारतम्येन वृद्धा मातरं सेवन्ते
तथास्तथैव वयमपि सेवामहे. सेव्यसेवकभावस्तु केवलं शासन
सौकार्यार्थं निर्मित एवेति तद्वत्. तद्वत् मदीयद्रव्यग्रहणे भूगां मा
कुरु इति.

महाराजः प्रतापसिंहः पितामहस्यैव वृद्धस्य मौलस्यामात्यस्य
सोपपत्तिकं वचनं निशम्य शान्तः. सर्वानपि स्वसहायान् कर्तव्य-
मवृच्छत्. तेऽपि वृद्धामात्यस्य विज्ञप्तिमेवान्वसरन्. ततश्च महा-

कृपयिष र्धनिघ्नमन्त्रवर्धितममवन् नमिन्दिने महाराजस्य दुरये
 दयाहरोऽपि आश्रितः । ज ५ प्रत्यक्षान् इव हृत्मान् इवानेकान्
 यवनपैत्रिकान् निहन्यमानं देवययी धर्मित्री विदधयान्तोमिने
 राज्यक्रोधं शययामास, यवनाक्रमणगतां प्यमातृभूमिं कज्जुप्पी
 प्रभूमेगदीदरुधिरजलमंवेरम्यविबन्, तस्मिन्नाक्रमणे कमप्येक
 यवने न नाशुञ्चन्.

अभिरादेव पाददियां पार्त्ता निशम्य दितीधरो महतीं व्यतेनां
 प्रेषयति तावन्महता श्वेन कुमज्जनेरदुर्गमाक्रम्य हरोष, अना-
 पासेनान्तःस्थैः सत्रियैराहूतं स महाराजो राज्ञी दुर्गं प्रविश्य
 अबहुत्तानामानं दुर्गाधिपतिं तथा तदीयांश्च सेनिकानवधीत्, सर्वे
 च रामस्यानवासिनः सत्रिया वस्त्रेण विजयमानं तं मेवाडाधिपम-
 षटोक्ष्य सामन्दं महतोऽसाहेन तस्य सेनिकं अपवन्, तेन वर्ष-
 माना सा मेवादनरेशचमूरायासं विना सर्वोप्यपि यवनैर्भित्तानि
 दुर्गाण्यात्मसादकरोत्.

वाचकाः । यो हि तान् महाराज, प्रतापसिंहो दुर्दैवव्याघ्रो
 विपत्तीमृतसर्वप्रयत्नो निराशो नाम भूत्वा देशान्तरे वन्तुपेच्छन्
 स एवामासं प्रयतमानः सर्वोप्यपि दुर्गाणि तथा समग्रां मेवाड-
 मेदिनीं पुनरपि लेभे, दितीधरश्च ये प्रदेशं जेतुमगणितसेनया
 समं विं प्रायतत स एव प्रदेशः केवलं कतिपयेव दिवसैः प्रता-
 पसिंहः पुनरप्यात्मसादकरोत्, एतेन देवं चेदनुकूलं तदाऽनायासे-
 नाविर्हंवेनार्थः सिध्यन्तीति सिद्धं, परन्तु यो हि केवलं देववादी
 स कदापि यशस्वी न भवति, यतो देवमनुकूलं वा प्रतिकूलं वा
 वेत्तुं पुरुषप्रयत्नोऽप्यपेक्ष्यते, तं विना देवस्य स्वरूपमेव न ज्ञायते,
 यथा प्रदीपप्रकाशं विना षटोऽपि न ज्ञायते नापि तदीयं रूपं,

एव हीनैः बभूवुः एव तथापि अन्ये बहवः शत्रवोऽधुना समुत्प-
न्नाः तान्विहाय प्रतापसिंहशासनेन न कोऽपि स्थाय . तत्प्रथमतोऽ-
न्यान्महतः शत्रुन्विनाशयित्वा पश्चात्प्रतापसिंहमपि शाश्वतायुति-
इत्थं विन्तयित्वा स मेवाहंदेशे पुनरपि सेनाप्रेषणे मन्दादगे बभूवुः .

प्रेषणादपि प्रतापसिंह कुम्भनेरदुर्गमुपदिष्ट्वा पुनरपि पूर्ववत्स-
र्व राज्यं प्रशशास . स्थाने स्थाने यवनसेन्योर्विनाशितानि दुर्गाणि
पुनरपि संस्थाप्य निर्मनान् देशान् पुनरपि सुप्रमान् कृषीवल-
वर्गयके .

अथ परामितायाः सेनायाः साक्षात्पार्ष्वयन्या सेना तथा सेना-
पति न प्रेषयति यवनराज इत्यवलोच्य साध्यं . प्रतापसिंह क्रमेण
कुम्भनेरदुर्गादग्रे प्रमनन् मार्गेऽनतिकठिनमपि न प्रतिबन्धमलमत .
केवलमुदयपुरस्य रक्षणार्थं मार्गे ये सेनि विवेशा यवनसेनापति-
भिरिगविता आसन्तेषु निवमन्तो यवनभेनिहा महाराजप्रतापसिंह-
मुदयपुरं विनेतुमागच्छन्तं निशम्य वलायिता अहस्या अभवन् .
महाराजश्च स्वमार्गं निष्कण्टकमवगम्य कुम्भनेरदुर्गां निर्गतः . स्थाने
स्थाने दीनाभिः प्रजाभिः साक्षुनयनाभिः सानन्दं साकृत् क्रमे-
णागत्योदयपुरं प्रविवेश . प्रशोभत च तदेवोदयपुरं पूर्ववत् सन्नि-
धराजभिन्मण्डितं अनङ्गनागरिकजनसंकुलं संवरदनेकतेनिकं नूत-
नमिव संजातं .

महाराजोदयपुरमधिबसतो यवनैराकान्तं सर्वमपि भूय-
देशं पुनरपि स्वसेनापतिं प्रेषयित्वा स्वाधीनमकरोत् . केवल
वितोदुर्गमेव तदधीनं नाभवत् . प्रतापसिंहश्च वैतुकं सिंहासने
प्राप्य स्वस्थापितः सर्वानपि स्वसामन्तान् पुनरप्याहूय सत्कार-
यौचके . तेऽपि यनवासादागतं नूतनमिव संप्राप्तं महाराजं मनवाना

महताऽऽनन्देन महोत्सवं चकु . महाराजप्रतापसिंह
 वर्णनमयानि अनेकानि गीतानि नूतनान्येव विग्नन
 सर्वत्रागायन् . अन्तःपुरवास्यपि ग्नपूतगमणीगणो
 राभस्थानस्वातंत्र्यरक्षकस्य महाराजप्रतापसिंहस्य :
 निराकरणेनैव कृतज्ञो मधुरे कण्ठेर्महाराजयस
 सकलराजस्थानवासिनो वन्दिमना कुशाग्रमनयो
 भाप्रमादमयानि महाराजपराक्रमाणा काव्यानि
 नगरेऽपि जगुः . दिल्लीधरामात्यप्रभृतयो यवनावपि :
 श्रुत्वा साश्चर्या महाराजमभिनन्दुः .

१४ स्वर्गवासः

१ चिन्तोद्भवः

२ पुष्यवर्तनम्.

३ चित्तोदविजयाय श्रवणप्रदः

४ स्वर्गगमनम्

(१)

वमुदयपुरवासिने महारामं मेवाढाधिपतिं
प्रतापसिंहं शात्वाऽपि दिह्नीश्वर इतरकार्य-
व्यग्रमना वा प्रतापसिंहं विनेयममन्वानो
वा न तत्र सेनां प्रेषयत्. महाराजश्च
यद्यपि लोकादृष्ट्या कृतकृत्य इवासीत्तथापि

॥ मनसाऽत्यन्तमुद्विग्न एवाभवत्. अद्यापि ॥ पूर्ववत्तुणमय-
भासन एव मुप्यव, पर्णोवत्स्थामेषामुक्त. न कदापि स्वकेशान्
संभस्कार. केवलं तपस्वीव वर्तमानः सदा प्रभापालनमकरोत्.
एवता महति प्रत्युपेऽतिविरलचन्द्रविरणभासुरे, नश्यत्तपःपटल-
मनोहरे, ईषद्विकचकमलकोरकमुरभिगन्धन्याहृते, प्रबुद्धपक्षिगण-
वावालयसमूहे अनुरक्तनायिकाया इवाख्यासंध्यारागमनोहरे
प्राग्निशो मुक्ते, चन्द्रविरहादिव कमेण नश्यति तारागणे,

महताऽऽनन्देन महोत्सवं चकुरः, महाराजप्रतापविहङ्ग्य राक्षस-
 कर्ममयानि भवेत्तानि गीतानि नूतनाभ्येति निगम्य वेदिनः
 सर्वत्रागत्यन् अन्तःपुरवास्यनि रत्नपूरयगीगगो महता प्रेम्णा
 रानस्वानस्तार्तध्वरक्षकस्य महाराजप्रतापविहङ्ग्य राक्षसप्रताप-
 निराकरणेनैव कृतज्ञो मधुरैः कण्ठैर्महाराजप्रतापमोदकमाप्नु-
 सत्सर्वराजराजवासिनो वेदिनः कुशाममयवो नूतनानि मनि-
 धामसादमयानि महाराजप्रतापमाणां कान्त्यानि निर्मास दिह्री-
 नगरेऽपि भगुः, दिह्रीधरामात्यप्रभृतयो यवनाअपि तानि कान्त्यानि
 भुत्वा साध्यर्था महाराजमाभिनन्दुः.

१४ स्वर्गवासः

१ चिन्तोन्नयः

२ पुष्पवर्तनम्.

३ चितोरविनयाय श्रवणप्रदः

४ स्वर्गगमनम्

(१)

वमुदयपुरवासिने महारामं मेवादाधिपतिं
प्रतापसिंहं ज्ञात्वाऽपि दिह्रीधर इतरकार्य-
व्यग्रमना वा प्रतापसिंहं विनेयममन्वानो
वा न तत्र सेनां प्रेषयत्. महारामश्च
यद्यपि लोकदृष्ट्या कृतकृत्य इवासीत्तथापि

न मनसाऽत्यन्तमुद्विग्न एवामयत्. अद्यापि ता पूर्ववत्तुल्यमय-
भासन एव सुव्याप, पर्णावल्यामेवाभुञ्ज. न कदापि स्वदेशान्
संचञ्चकार. केवलं तपस्वीव वर्तमानः सदा प्रजापालनमकरोत्.
एकदा महति प्रत्युपेऽतिविरलचन्द्रकिरणभासुरे, नश्यत्तमःपटल-
मनोहरे, ईषद्विकचकमलकोरकमुरविगन्धव्याहृते, प्रनुद्धपक्षिगण-
वाचालवृक्षसमूहे अनुरक्तनायिकया इवास्त्रसंध्यारागमनोहरे
प्राग्दिशो मुक्ते, चन्द्रविरहादिव क्रमेण नश्यति तारायमे, उदय-

सागरतटागतरेगसंगशीतले मन्दमन्दवाहिनि प्रातःसमीरे, मगव-
 द्भक्तारब्धगीते श्रोत्रमुस्रदायिनि, पलायमाने चौरजारादिर्निचिमानव
 गणे, निष्प्रभे दीपसमूहे, यथादियमं महातडागस्य परितः स्थले पर्य-
 टनार्थं गतः शान्तचित्तः स्मृतसकलपूर्ववृत्तो विचारशाली राजा
 मेवाढाधिपतिः प्रतापसिंहः सहकारतरुवरमण्डिते बकुलवीथिका-
 निर्गलितकुम्भमखस्तरे कोमलपल्लवविरचितनूतनासंख्यासने निर्मे-
 नुष्ये स्थले समुपविष्टः स्वयमेकाकी किमपि किमपि विचार-
 यामास. सोऽचिन्तयत्—यद्यपि मया सलू परमविद्वे सिसौदिया-
 वंशे समुत्पन्नेन दिल्लीधरः पराजितस्तथापि नेदं बहु अभि-
 मानास्पद. यत्सलू मम पैतृकं राज्यं तदेव परिपालयामि. तदर्थमेव
 च मयाऽसंख्याः क्षत्रिया निहताः. एषा समग्रा राजस्यानभूमे-
 रेतावत एव राज्यस्य पालनार्थमेकवीररक्तधाराभिः सिक्ता.
 अद्यापि च सङ्कलमेवाहमेदिर्नमुकुटमिव मान्यं चितोदुर्गं यवनाधीन-
 मेव. घन्याश्च मम पूर्वजा ये यवनराजा. सिंहस्य तदीयमपि राज्य-
 माक्रामन्. यथा च निर्बुद्धो घनाश्वपुत्रः पैतृकं धनं कर्षयिद्वय-
 समर्थः संचितरक्षणेनैवात्मानं कृतकृत्यं मन्यते तथैवाहमपि
 मन्ये. धिक्मा ! यो हि बाप्पारावलो नूतनं राज्यं संपाद्य तत्तपा-
 ऽवर्धयत यथाऽधुनिष्ठानि सर्वाण्यपि यवनराज्यानि तत्रैवान्त-
 रमवन्. सोऽहं जीवन्नेव सङ्कलमान्यवरमदीयपूर्वजाभिपेक्षितं
 चितोदुर्गमपि यवनेभ्य आत्मसात्कर्तुं न पारयामि । यत्र च
 चितोदुर्गे यवनचलात्कारभीत्या द्विसहस्रसंख्याका रजपूत-
 क्षत्रियछटनाः मुक्तेन प्रचण्डे ज्वालानटिले मगवति वैधानरे
 ऽशेरत, अगणिता रुदमणसिंहप्रभृतयः पुण्यश्लोका मदीयाः
 पर्वमास्तथा मदीया देशान्धवास्तृणवत् प्राणान्विहसन्तुः. यत्र

बाह्याउद्गीनयषनेन बलाघाचिता त्रैलोक्यमुन्दरी राजस्यानलक्ष्मी-
 रिव मूर्तिमती पद्मिनी समं बह्विभिः सत्रियांगनाभिः स्वर्गमग-
 पत् न तु मर्षिनेच्छया यवनदासी नमूव, यत्र च पलादेवी स्व-
 शुभं रिपुमद्गन्धि विषाय राजपुत्रं मदीयं वितरमपालयसस्मि
 जेवालौकिनेतिहाससाक्षिणि राजस्यानप्रतापविजयस्तंभे वितो-
 ददुर्गे यवनार्चने सति मया किं कृतं ? एते हि शन्दिनो मदीयां कीर्तिं
 गावन्ति वान्तु वितोदधियोगदुःसेन प्रव्ययित मे हृदय न ते जानन्ति,
 एते बैतावतैव कृतकृत्याः सुमनिमग्ना भविष्यन्ति, अयं च दिह्यी-
 पतिरनेकान्तःशत्रुलयाकुलः संप्रति राजस्थाने मनोदातुमसमर्थ
 उदास्ते, यदा हि अयं सर्वान्तःशत्रून्निहत्य स्वस्यो भविष्यति
 तदा पुनरपीमां राजस्थानमेदिनीं जेप्यत्येव, इयं हि सर्पसमा
 यवनजाति, कदापि द्वेषं न मुञ्चति, अहं च यावज्जीवामि ताव-
 त्स्वातन्त्र्ये तथा भविष्यसिदोदियःकुलपादिभ्यं दिह्यीश्वराय न दा-
 स्यामि, अहं च यथा स्वातन्त्र्येणामीवम् तथा मम पश्चात्तना
 मदीया वंशजा वर्तिष्यन्ते न वा ! याश्चाद्यापि वितोददुर्गविजया-
 दिनामाशा भतृष्ठाः सन्ति ताः परिपूरयिष्यन्ति न ता ! मदीया
 वंशजा ऐहिकविषयोपभोगमग्ना दिह्यीधरं शरणीकृत्य तस्कृत्या
 सुद्राः कीटा इव जीवन्तस्तस्य राजसभां गत्वा तं पन्दमाना अन्यैः
 प्रनाननेः ' एते महाराजप्रतापसिंहस्य वंशभा ' इति साभिप्रायं
 दर्शिता रुज्जाधोवदना मदीया स्वातन्त्र्यप्रियतां तथाऽनवरतज्ञेश-
 सहस्रसपादिता विमर्शं कीर्तिं दूषयिष्यन्ति * कः सत्प्राप्तोऽस्य
 प्रतीनगरे, केवलसीधरेऽप्येति तूष्णीं भवितुं नाहमहं, यावज्जीवि मा-
 नवेन स्वसाध्यसिद्धये प्रयतनीये तावता यदि न सिद्धेस्तदाऽन्ते
 परमात्मेऽप्यैव शरणं, अद्यापि मदीयं मतं मया पालितमेव, अग्रे च

नाहं किमपि समीचीनं मदीयव्रतस्य पालयितारं पश्यामि इति. एवं भूयो भूयो विचारयतः क्षीणशक्तेः कायिकमानसिकक्लेशान्-
 र्जरितक्लेवरस्य महाराणाप्रतापसिंहस्य शरीरेऽस्वास्थ्यमभवत्. स
 च निसर्गत एव परमदृढशरीर आयस इव कठिनः कदापि
 सम्पूर्णं जीवने रोगच्छायामपि न पस्पर्श. महाराणः प्रकृत्यैव धीरः
 शरीरास्वास्थ्यं जानन्नपि न बहिर्दर्शयामास. तथैव महतोत्साहेन
 स राज्यकार्याणि चक्रे. तदानीं च राज्यकार्यमपि अतिकठिनमासीत्.
 यवनानां भयंकरैराक्रमणैः कृस्त्नापि राजस्थानभूमिस्तस्करलुण्ठिता-
 भ्रष्टाया युवत्या सादृश्यमभवत् सर्वे प्रजाननाश्च यवनाक्रमण-
 मीताः पलाय्यान्यत्र स्थिताः. ताश्च महतादरेणाहूय निवासार्थं
 प्रतापसिंह आदिशत्. तेऽपि वंशपरंपरया प्रजानना सेवाद्वयेदिनी-
 निवासिनः सर्वे प्रतापसिंहाज्ञा शिरसा स्वीकृत्य सभ्रागत्यावसन्
 महाराजोऽपि तेभ्यः परं सुख ददौ.

(२)

एवं महाराजे स्वशरीरास्वास्थ्यमविभाज्य राजस्थानस्वास्थ्यं
 वर्धयति सति पुनरपि तस्य चिन्ता प्रबलाऽभूत्. तत्र कारणमिदं.

यदा च महाराजः प्रतापसिंहो मेवाढमेदिनीसिंहासनमारुहोह
 तदैव स यावदहं बितोढदुर्म यवनेभ्यो न मोचयिष्यामि ताव-
 त्पर्णकुटीप्वेव धत्स्यामि न राजप्रासादे, पर्णावल्यां भोक्ष्ये न
 पुनः सुवर्णपात्रे, तृणशय्यायां शेष्ये न पुनस्तूलमये मृदुले
 शयने, इति शपथं चक्रे. स च तं शपथं पूर्ववत् सम्प्राप्तेऽपि
 राज्येऽपालयत्. अयुनाऽपि स स्वकुटुम्बेन समं पूर्ववदुदयसागरतटा-
 गस्य तीरे निबद्धामु पर्णकुटीप्वेवावसत्. ताश्च कुटुम्बो यथा वनवा-

तेऽप्यासंस्तथैवाप्रापि. तदेतत्तस्य ज्येष्ठपुत्राय उमरावनास्ते नागेवत.
 स हि मेने यदाऽस्माकं राज्यमेव नाम्नीत्तदा बनेचरवदस्माभिरपि
 पर्णकुटीषु विराटुचितं, परन्तु सम्प्राप्तेऽपि मेवाडराज्ये पुनरपि
 दानवन् पर्णकुटीषु निवास किमर्थ. चितोडदुर्गेविमयस्तु भविष्यति.
 यदा हि पितामहा अत्रावर्तन्त तदाऽपि चितोडदुर्गे यवनेगक्रान्त
 मेवासीत् यथा हि पितामहा अत्र रामप्रासादेष्ववर्तन्त तथैव वय
 मपि वत्सनाम इति. महाराजः प्रतापसिंहस्तदीयं मनोरथं सम्यग-
 जानात् परन्तु समये समये तस्यै कर्त्तव्यमवबोधयत्.

एकदा युवराजो गृह्यार्थं गतो नानाविधान् क्रूरान् पशुलि-
 हत्य मय्यान्हे स्वावासं गन्तुं व्यवर्तन्. स च तीमैर्मय्यान्हसूर्यकि-
 रणः संतप्तमस्तकः कथमपि स्थनिवासमाययौ. तत्र समागत्य स्व-
 कुटीं प्रविशतो बहिर्निर्गतवंशापातेन तस्योष्णीषं मस्तकादधः-
 पपान. प्रपमत एव मन्तव्यं स युवराजस्तस्योष्णीषस्य पतनेन सं-
 जातोद्वेगः पितुः समीपं गत्वा कुटीर्निष्क्राम्य नूतनान्प्रासादा-
 निरूपयितुं दिक्षापयामास.

महाराजः प्रतापसिंहस्तं कृद्धं युवराजं शनैः सान्त्वयद्ब्रुवाच.
 वत्स ! नाहमेतावान् कृपणो यद्धनलोभेन प्रासादान् न विरु-
 पामि. नाहं न जानामि यत्कुटीषु निवसता वो महान् हेतो
 भवतीति. परन्तु यदर्पमस्माभिः शपथं कृतस्तत्कार्यं चितोडा-
 क्रमणं न संयुक्तं. युवराज ! अद्यापि त्वमसि बालः नास्ति ते
 सांसारिकोऽनुभवः यथा हि सर्वे जना मन्यन्ते. राज्यं नाम
 महासुरादायि ' तथा नास्ति. राज्यपालनं हि दुष्करं कर्म. राजा-
 पेशया प्रजा एवाधिक्येन सुखभाजो भवन्ति. वेवर्त्तं यथेच्छ-
 विषयभोगेन वा जनानां प्रणतिस्वीकारेण वा न राजस्वं सम्पद्ये

वाचम ईश्वरप्रदत्ता बुद्धि विषयव्याप्यसया निहन्त्य पारतन्त्र्यनाशके
 एवमिति. एते च भानसिद्धप्रपञ्चय. कश्चिद्विद्याया न मनोपेक्ष गत
 काविषय स्ववन्त्या अतः किञ्च विषयसुखभोगतृष्णया. पु.टो हि
 दितीभूगोऽन्त्याकं राज्यान्वयहरिष्यतीति मन्थाना विषयतृणाक.
 पणमनसः स्वतृणमकलंययन्. तयो हि स्वतृणमर्गादा तथा स्व
 एतन्तर्ध तथा स्वपूर्वमाना कीर्ति रसितुमिच्छति तेन सर्वथा
 विषयोपभोगालाभसा हेया. यो हि पारतन्त्र्यनाशके पतिकेऽपि द्वि
 त्पूर्वमवस्था. स्वतन्त्रवदाभिमान उग्रगुणमातृभूमिमावति अहं तु
 मयं मे न जीवति. जीवति मेन वदुक्त जीवति न तु मामवदन्
 मानवातां हि निरर्गत स्वातन्त्र्य प्रिय पञ्चांगे हि स्वतन्त्रात्मा
 रसितुं मयतन्त्रे विमुक्त बुद्धिमन्तो नरा. तत्त्वमपि नमा
 तारण्येन मयं सर्वमाना विषयोपभोगालाभसा न्यूनीकृत. एता
 वृत्तयो महा अपि विमोहविमयप्रतिज्ञापालने मम गुरोः प्रवर्ति
 यन्त्याने विमोहवृत्तवशा प्रज्ञापरिपूरितज्ञादिज्ञा. बाष्परावृ
 त्तभूयसीऽमपुर्वता. ये च स्वराज्य सम्पद परिप्राप्तयःते राज
 विमोहामलमग्न. सुवराजः स्वममि ये पुत्र तमेव मम सुतं
 स्वयं स्वराज्येव स्वं शशिदिवं स्वस्व स्वपूर्वमावा दनाममने
 च वशोपादि वन्दिमन्तातामि यथाकमकृत्वाणि निशम्य विषय
 लोभप्रमदि मनो विहास्य. राजभोगे मगनि वशोपाधाय स्वस्व
 भगवत्सर्वश्रेष्ठतायां वदामिदम विषय विरजितं करोतु इति

इयं चाष्टमाऽपि दधुरा मनुष्येता योग्यत्वा मदाचारानन्तरा
 विपुर्लब्धत्वा सुवराजः स्वराज्यं दातुं च दूर वरःतु पुत्रदि
 विषयव्याप्यता सर्वमाना न स्ववशी कर्ते.

महाराज स्वराज्येति विःख्या प्रपदन एव सर्वतो रजः

प्रस्य पितृपुत्रिमात्रोभय परं मित्रः स्वप्रतिज्ञापूर्तिमरात्वा म-
न्यान प्रतिदिनं कृष्णपक्षपञ्च इव सीगतां प्रायः.

(३)

महाराज प्रयागमिहः प्रतिदिनं सीयमाणशरीरश्रिन्नाफान्त्व-
मना भ्रतिःश्रयाकृत्तो बभूव. अनिपरिश्रमेण सीगमपि तदीयं
शरीरं पुनरपि क्षपयितुमिव ज्वरः प्रादुर्बभूव. स तु ज्वरो दिङ्मा-
धरपक्षपक्षीव क्रमेण वर्धमानो महाराजं शक्तिहीनमकरोत्.
यो हि महाराजो रात्रिदिनं युज्यमानोऽपि स्वेदलेशैरभिन्नः
कालइव यश्नेष्योऽवाभामतः ॥ एव संप्राप्तिं द्विप्रपदगमनेनापि
अशक्तंमात्मानं विभावयामाम. राजवेद्यास्तु अहर्निशं सपरिश्रमं
प्रयत्नमाना अपि न तं ज्वरं शमयितुमशक्नुवन्. महाराजश्च
तृणमये आसने सुप्तः काष्ठपर्णमयभाण्डः सत्यमेव शरासनपतिनं
मीप्समेवान्वकरोत्. सर्वत्र स्वामिमक्ताः सेवकास्तथा सामन्ताः
परिवृत्य स्थिता महदुःखमाप्नुवन्.

अथ महाराजो मेवाडनरेशः प्रतापसिंहः स्वीयमित्रं ज्वरं
चरममेवेति मन्यमानः स्वस्थचेताः स्वस्व प्रियं मित्रं साष्टुङ्गाधि-
तिं रहसि जगाद-मित्र ! अहं ह्यचिरादेव परलोकं गन्नाऽस्मि.
अयं हि ज्वरः साधारणो न किंतु प्राणान् हर्तुमागतः काल इव.
तत् मदीयान् वनवाससहायांस्तथा मेवाडमेदिनीसेवकान् साम-
न्तानन्यांश्च सर्वानपि मच्छुमचिन्तकानान्ह्वय. अहं तैः समं
किमेपि संलप्य कृतकृत्यः सुखेन पुण्यं लोकं गमिष्यामीति.

स तु परमाप्रियमित्रं महाराजस्य निर्वाणकालिकीमिमां वाणीं
निशम्य दुःखाकुलोऽपि कर्तव्यपालनाय दूतैः सर्वानपि तांस्तान्

महाराजसेवकानां ह्यन्तु. श्रुत्वा च ते महाराजमनिर्हण्य शोकाकु-
 ल्यं सन्निपादा महत्या त्वरया दयपुरमाम्मु.. तेषु केचन वनवास-
 महाया दृष्ट्वा वनेचरा अवि आसन् ते तु अतिहृशं क्षीणनयन-
 वस्त्रिपं नरावशिष्टं विशालं रुग्णं केसरिणमिवाकोशान्तं अन्मव
 स्थितेऽनरापाशं, वलीबलयालं कृतदेहं न मेवादनरेशमालोक्य विस्मा
 सहसा तत्पादयोर्निपत्य ज्वलपन्. राजवंश्यास्तु तदाकोशं राज्ञ.
 प्रकृतिसोमकारिणं मत्वा तान् न्यवारयन् परन्तु अकृत्रिमस्नेह-
 पाशान् वनेचरा अवि आगारिकेभ्योऽस्तस्य पुण्यपुरणस्य पादौ
 हातुं नाभिलषन्.

महाराजश्च तान् शब्दतो बीक्ष्य सर्वैर्यमवादीन्. वनवासमिप्राणि ।
 वनेचराः ! तस्मिन् शोकस्य क उपयोगः.. या ह्यत्रम्या सर्वेषामपि
 प्राणिनां भवति सैव समापि जायते. अवश्यभाविनि विषये शोक-
 स्य को वाऽपसरः.. यो हि प्राणी मृत्युलोके समातप्तेन यदा
 कदाऽप्यवश्यं प्राणा उत्सृष्टव्या एव. यथाहि संस्कृते सत्र उद्या-
 नि बीजानि अंकुरान् जनयन्ति तथैव मानवदेहो वितृम्यां जायते.
 यथाहि ग्रीष्मे सर्वे तृणाकुरा विनश्यन्ति तथैव समाप्त आयुषि
 मानवा अपि स्वदेहं त्यजन्ति. तत् समान एवास्मिन् जन्मपरण-
 तरे सृष्टिनियमे कः खलु शोकम्यावसरः.. अस्मिन् मृत्युलोके ये
 सादृशा वृषा जीवन्तो जननीमठारभारप्ता. प्राणानुत्सृजन्ति अव-
 द्यपेन ते शोकाहर्हा.. ये च साप्पारावळसदृशा अलौकिकपुरुषार्थ-
 शालिनो वीरधेयाः सर्वलोकांनातन्. सर्वाश्च न्यायेनापलपन्.
 ते च वीर्तिमपमीवनाः कदापि न श्लिषन्ते. चन्दाश्च ते ये विप-
 त्सवि अत्यदप्रेहास्तान् साहाय्यदन्ति. बान्धवाः ! अहं च
 गुण्यानिहाय शरीरेण त्यक्तोऽपि अत्रैव मानसा वसमान्यत्र

यास्यन्ति इत्युक्त्या श्रान्तः पुनरपि स्वल्पं मागीरणीजलं पीत्वा
 पुनरप्याह—युवराज ! त्वमस्मिन्नुद्यपुरे सर्वा इमा कुटीर्विनास्त
 तत्र सुन्दरान् राजप्रासादान् विधाय मुखेन कालं यापयिष्यसि.
 एते सामन्ता अपि त्वामेवानुकुर्वन्तो मेवाडस्वातंत्र्यचिन्तां मनस्य-
 पि न वक्ष्यन्ति. धूर्तो दिल्लीश्वरः ममयाभिज्ञः सर्वान् वो विजय-
 प्रियान् अमवधानमयान् अवलोक्य बहोः कालात् संपादितं मेवा-
 डमेदिनीस्वातंत्र्यमपहृष्यति. अपहृतेऽपि तस्मिन् अन्यथा यूय-
 मपि स्वविलासभोगार्थं स्वास्थ्यं कामयमाना मानसिंहवत् स्वक-
 न्यां वा भगिनीं वा दिल्लीश्वराय वितीर्य नत्सामन्ततां संपाद्य मया
 महताऽयासेन संपादितं पावित्र्यं दूषयिष्यस्य ! युवराज ! त्वमसि
 मे पुत्रः. पुत्रस्य प्रधाने कर्म विप्राज्ञापरिपालनं. अहं हि अचिरादेव
 शरीरेण हिनोऽपि आत्मनाऽत्रैव स्थास्यामि. एतदर्थमेवार्थवर्ध-
 न्याद्वक्त्रेण साधुभिः स्थापिता. वत्स ! त्वं हि मानसिंहव-
 दिल्लीश्वरस्य कृपा संपाद्य स्वस्वातंत्र्यं वा गमय. युवराज !
 स्वातंत्र्येण जीवने कष्टशतमपि पारतंत्र्यजीवनमुत्तशतमतिक्रामति.
 तात ! तस्मादचिरादेव दिवंगच्छतस्ते तातस्य चरणारविन्दं स्पृष्ट्वा
 तथा शपथं कुरु. सामन्तश्रेष्ठाः ! यूयमपि मे प्रजा एव. राज्ञश्च
 सुते वा प्रजानमे वा न कोवि विशेषः. तद्युयमपि मेवाडमेदिनी-
 स्वातंत्र्यपालनाय युवराजवच्छपथं कुरुत. तत एव मे प्राणा आन-
 न गमिष्यन्तीति.

॥ च युवराजस्तथा सर्वे सामन्ता मेवाडमेदिनीस्वातंत्र्यरक्ष-
 णं कृतनिश्चयाः सहस्रोत्पाय पावित्रं रामलक्ष्मीसनाथं तस्य
 प्रतापसिंहस्य चरणारविन्दं स्पृष्ट्वा—यावज्जीवं वयं
 रक्षिष्यामः यावत्कालमेतच्छितोदुर्गं वय-

नेम्यो नित्वा स्थायत्तं न करिष्यामस्तावत्कालमिमाः कुटीर्न नाश-
यिष्यामः. येन कर्मणाऽस्माकं पवित्रः सिसोदियावंश कलंकित-
स्यात्तया प्राणास्ययेऽपि कर्म न करिष्याम इति सावेश शपथं
मगूढः.

(४)

मेवादमूर्यः प्रतापसिंहस्तां स्वपुत्रस्य तथा स्वमामन्ताना रम्या
वाणी निशम्य सानन्दः स्मितमपुरकदनः सर्वेषां द्रणामान् स्वीकृ-
कृत्य ' इदानीमहं धन्यः कृतकृत्यः मुखेन स्वर्गं गमिष्यामि '
इत्युवाच. ते सर्वे सामन्ताः समं पुत्ररानेन तत्रैवोपविष्टाः.

अथ महाराजप्रतापसिंहस्य स्वर्गोगमनं देवताभ्यो निवेदयिषु-
मिव प्रभाकरे प्रणीची दिशं गच्छति सति, सर्वस्मिन्नपि विरग-
नाते प्रतापसिंहप्रतापसमूह इव सर्वत्र प्रसरति, कृत्स्नेष्वपि विह-
गमेषु दुःखादिव स्वगृहाणि गन्तुं पादसु ससु निर्मले वियति.
स महाराजः प्रतापसिंहः परितः स्थितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रभूता-
नि दानानि वितीर्य गृहीतव्याविधिप्रायश्चित्तः सानन्दं परितः
स्थितान् शोकविह्वलान् अधुमलक्षितमुरगान् सर्वान् सामन्तान्
तथा स्वपुत्रं पुत्ररामं प्रसजेन मनसा बीक्ष्य लणात् प्राणानुत्सर्ग !

वाचकाः ! यो हि महाराजः प्राणान्तकरी यातनामनुष्णमेवा-
हमेदिनीमरसत् स एव लणात् सर्वमपि प्रियं वाऽप्रियं वा वस्तुमान-
मप्येव त्यक्त्वा परलोकं गयाम्. स्वाभाविकी वस्तुस्थितिरियं.
एवमासीदसी शारदा सञ्जनाः सततमुदासते. यथा हि प्रतापसिंहः
सर्वमायुः स्वस्वातन्त्र्यपालनायादापयत्तथैव सञ्जना अपि कुर्वते
परन्तु आसन्नं विहाय. धन्याश्च ते ब्रह्मर्षयो रामदासप्रभुनयः

24

25

सर्वान् संस्कारान्निधाय चन्दनकाष्ठमय्यां चिताया तं देह निवे-
रय सर्व सामन्ताभ्यं प्रदक्षिणीचक्रुः तदानीं च शोकाकुल साङ्गु-
ष्ठाभिपतिः स्वकर्मज्यपाठनाय सर्वान् राजम्भानवामिनः सत्रिया
दुर्दित्य जगाद.

देशवान्प्रवाः । सत्रियश्रेष्ठाः । अयं हि मूर्ते प्रतापेः, पूर्त
राजम्भानवशाः, मूर्ते देशाभिमानः, जंगमो वीरोगमः, सचरिष्णु
वीर्यं महाराजो मेशादनरेशः प्रतापसिंहः सप्रति दुर्दैवतोऽकाल
पुत्रालान् दानान्विहाय स्वर्गं प्रस्थितः, वयमेवाभ्यगा अनेन हाना
महती दुःखसंतति लभामहे. येन हि स्वीय कृत्यमगुरुवनेभ्यो
ब्रह्मद्वेषः स्वमातृभूमिरक्षणार्थं व्यपाहृतः, यथाकवरेण सम रात्रि
दिनें मुख्यमानो मनमाप्यकल्पनीयां विषममहतः, यनाह्वनाज्जग
पर्यटन् अगणितान् श्रेष्ठानमहतः, रामराजेश्वरोऽपि दानवन् पर्ण
पुटीप्यम्बपन्, सोमे दुष्यन्शोको मेशादनरेशोऽस्मान्दीनान्विहाय
परलोकं प्रस्थितः, सत्रियवान्प्रवाः । इह जगति को ता विरभीवी
मंभुषाः । कोऽपि न, सर्वेऽपि संजाता यावदायु मानाविधानि
कर्माणि कृत्वा समाष्टायुषः परलोकं ब्रजन्त्येव, परन्तु स्वबान्ध
वश्चातंध्यपादनार्थं तथा स्ववंशपाविध्यरक्षणार्थं प्रथममात्रा सफ-
लीभूय दिवं-ता जना विरला एव, आसीत् मे मनसि मृतरा यन्
महाराजः प्रतापसिंहश्चिन्ते, इदुर्न विजित्य पवित्रचरितं पूर्वमेव
हराजैः पवित्रीकृते मिहासनेऽपिषेचनीय इति परन्तु दुर्दैवेन म
मे मनोरथो न सफलः कृतः, अद्याप एव महाराज प्रतापसिंह हर-
ता दुर्दैवेन कोलं वयमेव न दुःखिता विदुः राजम्भानवामिनः
सर्वेऽपि सत्रियाः, अङ्गु, सन्दानि सर्वे बवं विजित्यः दक्षिणदेव
चितोइदुर्महाव्यसाकृत्वा तत्र तदीयमहादेव महाराजं मृतं देह

१५ उपसंहारः

- १ वचनसत्यता.
- २ मतिव्यापाननम्.
- ३ रसोद्योगित्वम्.
- ४ अनुपमं धैर्यम्.
- ५ विषयोपभोगानादरः

(१)

वाचका ! यस्य चरितं लिखितुं वयमुपक्रान्तास्तस्मिन् महाराजप्रतापसिंहे दिवगते मति समाप्त-
कल्पमेव तदीयं कृत्स्नं चरितं. तथापि अन्ते

विशिष्य प्रधानगुणानुवाद्यो दर्शनीय इति ग्रंथकाररतिः तामनु-
सृत्याहमपि महाराजस्य प्रधानगुणान् अनुवदामि. युक्तं धैतम्—
महता चरिताणि नाम मूर्ता आदर्शमूलाः सदाचारचित्रपटा एव.
तेषां पटने के सद्गुणाः के वाऽसद्गुणा इति सम्यक् जानन्ति. तत्र
च मालकेभ्यो यदि निष्कृष्य सद्गुणा एव प्रदृश्यन्ते तदाऽनायासेन
तेषां ज्ञानं स्यात्. अस्तु.

सज्जनाः ! सर्वेषु गुणेषु वचनसत्यता नाम गुणः श्रेष्ठः. वाचा
हि सर्वे व्यवहरन्ति. मानवानामन्नःकरणपरीक्षायां हि वागेव
प्रधानं कारणं. यो हि मानवोऽन्यथा करोति अन्यथा वदति

द्याधिपतिमसिषिच्यास्य महाराजप्रतापसिंहस्यानुष्यं संपादयामः
सर्वदा च तदीयं मतं पालयन्तः परलोके तं मुनिं विधातुं प्रय-
तामह इति.

अथ प्रदत्तश्चाग्निरचिरादेव तं महाराजदेहं पंचभूतसाक्षके.
ततश्च—सर्वेऽपि जनास्तदीयं गुणगणं ध्यायन्तः स्वस्वगृहाणि ययुः.
मानसिंहप्रभृतयः सर्वेऽपि सत्रियराजा महाराजस्य स्वर्गगमनं
निशम्य दुःखाकुलं अभवन्. दिव्यपतिः शत्रुरप्यकबरस्तदीयगुणग-
णेन समाकृष्टदयो दुःस्वायते स्म.

१५ उपसंहारः

- १ वचनसत्यता.
- २ प्रतिष्ठापान्नम.
- ३ हृदोपोगित्वम्.
- ४ अनुपमं धैर्यम्.
- ५ विषयोपभोगानादरः

(१)

वाचका ! यस्य चरितं लिखितुं वयमुपक्रान्तास्तस्मिन्-
 नू महाराजप्रतापसिंहे दिवगते मति समाप्त-
 कल्पमेव तदीयं कृतम् चरितं. तथापि अन्ते
 विशिष्य प्रधानगुणानुवादो दर्शनीय इति प्रपकाररीणि तामनु-
 स्तत्याहमपि महाराजस्य प्रधानगुणान् अनुवदामि. युक्तं वतनू-
 महता चरित्राणि नाम मूर्ता आदर्शभूता. सदाचारनिष्पटा एव.
 तेषां पठने के सद्गुणा. के वाऽमद्गुणा इति सम्यक् जानन्ति तत्र
 न बालकेभ्यो यदि निष्कृष्य सद्गुणा एव प्रदर्श्यन्ते तदाऽनायासेन
 तेषां ज्ञानं स्यात्. अस्तु.

सञ्जनाः ! सर्वेषु गुणेषु वचनसत्यता नाम गुण धेष्ट. वाचा
 हि सर्वे व्यवहरन्ति. मानवानामन्नं करणपरीक्षाया हि बालेव
 प्रधानं कारणं. यो हि मानवोऽन्यथा करोति अन्यथा वदति

दक्षिणहस्ते स्थापय्यादिदेशः, तथैवानन्यछत्रं राजपटहमानमपि
तेष्वो ददौ.

(२)

यथा समयवचनताडपि प्रमाविश्वासमंपादने भावद्वयता
तथैव प्रतिज्ञापाठव्यपि, यो हि यत्किमिदं प्यविचार्य प्रतिमानानि
प्रतिज्ञातपादनाय न वेष्टते तस्मिन्नपि जना न विश्वसन्ति महा
राजः प्रमापमिदं प्रतिज्ञापाठनेऽद्वितीय आसीत् अत्रापि पूर्वो
क्तमेषोदाहरणं.

यदाप्रभृति मारवाकाशीशप्रभृते राजभिस्त्वन्ती उपमन्वन्त्येव
यैः समं शरीरमंबन्धः कृतस्तदानीं स्वकृत्याविध्यस्तणाय महा
राज - ये येन दितीनगरवासिनः क्षयिष्यन्तमा भन्ति तेषां
तन्मुखैर्जैर्धर्मं शरीरमंबन्ध तथाऽस्तस्यवहा नारं वशिष्ठ्यामी
नि प्रतिजज्ञे, तां प्रतिज्ञां विजलीकर्तुं समागतो मानांमेह वीर्यश
यमार्ज विपदा स्वनिधामं ययौ महाराजश्च बहुलां तस्मिन्निष्ठा
विपदवपुषवस्थानि न स्वप्रतिज्ञां जही हति पूर्व निवेदिनमेव.
तथैव शरीरमंबन्धनिषये महाराजोऽम्बलितप्रतिज्ञां कृत्तुं वपुष
अत्रापि पूर्वोक्तमेष कथां कथयामि ।

यदा च महाराजः प्रमापमिदं स्वकृत्येव समं गिरिस्थवद्वय
काम तदा तदायवशक्यमीयानि सर्वेऽपि राजस्थानवासिनो वनि
नोऽप्यारु, तदानीमेव तत्र दितीनगरे विजानेरमोराज्य भागः
शूरः स्वाभिषाजी शूरीराजोऽप्यवसत्, तस्य च भगिनी बहुला
वन्दिनी सुरोप्य, यत्र महाराजप्रमापमिदं प्रतिज्ञां निवेदयत् बहु
दरा निष्ठमे दितीनो निर्दयत्वावशिर्वनयये कानो महाराजस्य

सतिधिं प्राप. स च तां प्रत्यभिज्ञाय स्वसंनिधौ स्थानदन्व-
अनिरादेव सा युवराने बद्धप्रेमभावाऽऽश्रयन्. युवरानोऽपि तन्ने-
सकलगुणयोम्यामपि तां केवलदिहनिगरवामेन दूषितां नृणां वक्ता
स्तुपात्रेन प्रतापसिंहः.

वाचकाः । सज्जनास्तथा राजर्षय एव स्वप्रतिज्ञां पालयन्ति
नान्य इत्यत्रास्ति कारणविशेषः—स, कार्यं—यथा साधारणा जनाः
पशव इव कामाकुल्यास्तच्छान्त्यै यत्किंचिदपि प्रतिमानन्तः पशू-
स्तत्परिपालने च कामसुखालामं पश्यन्तः शीघ्रमेव प्रतिज्ञां व्रजन्ति.
सज्जना राजर्षयश्च न लोमाकुलाः किमपि प्रतिमानन्ति. किंतु
सम्यगन्याय्यान्याय्ये विचार्य, ततश्च प्रतिज्ञां विहाय बहुलामं
पश्यन्तोऽपि निरिच्छा निस्पृहा न स्वप्रतिज्ञामुत्सृजन्ति यथाहि
साधारणा जनाः कामक्रोधलोभाकुला मनोऽन्यापाराधीना भवन्ति
न तथा सज्जना राजर्षयश्च किंतु लोकोपयोगार्थं चेष्टमानानां
तेषां मनः सहायमिति न ते मर्यादामतिक्रामन्ति. एतादृशा जना
एव लोकोत्तराणि कार्याणि कुर्वन्ति. ये तु स्वयमेव कामहतास्ते
परेषां कल्याणं किं करिष्यन्ति.!

३

यथाचेमौ गुणौ लोकोत्तरकार्यकरणे परमावश्यकौ तथान्येऽपि
प्रधानं हि दृढोद्योगित्वं, कानिचित् कार्याणि विलंघेन
त्वरितं. तत्रापि—यथा कार्यगौरवं
कालेनाघ्नाः फलन्ति तावतैव कालेनोदुंबरा अपि न.
नरेण सदा दृढोद्योगिना भाज्यम्. यो हि उत्साहहीनः
स तस्योद्योगस्य फलं लभते,

एतन्मगनि दृशोयोगिनश्च मना अतीव विरलाः. सणमार्गं बद्धो-
त्साहाः परमन्यसमय इव सुदनयः सणादूर्ध्वं श्रीप्यसमय इव
सन्त्युच्चिष्ठतोत्साहा एव बहवः. विशेषतश्च भृषाछेषु अयं गुणः
परं विरलः. प्रायो दीर्घं सपर्यवृत्त्वा भोगभोगार्थं रानवंशे समु-
त्पन्नाः किमेति हृद्युद्योगं करिष्यन्ति ? अस्तु.

अहं हि गुणो महाराजे येषाहमूर्ध्वं प्राधान्येनासीत्. कथम-
न्वर्त्ततादृशदिग्गोचरेण हनसर्वम्भो वने वसन्नुपवासपीडितोऽपि
सर्गदिर्मास्थानं प्रार्थय परं प्राथयन्. नैतावदेव किन्तु यदा स्वमातृ-
भूर्ध्वं वनैः सर्वतः समावृन्तायात्मानं आसहायं स विभावयति-
स्म, तदा न देशं विहायान्यं देशं गत्वा मृकुलपाविध्यं तथा
स्वस्थानं रक्षितुं सर्वथा प्रायश्न.

महाराजाः ? वाचकाः ? किमेतन्न दृशोयोगिस्त्वम्य निदर्शनम्.
यद्येव सुदुर्लभं कर्तव्यमभ्यस्यताः परं न्यप्रमनसः स्वस्वेनापि
विप्रेनाभिभूताम्पूज्यं तिष्ठामस्तदा सर्वस्मिन् राज्ये मष्टे सर्वेषु
महादेवु दिग्गतेषु वा शत्रुपक्षं प्रविष्टेषु वाऽऽरुधम्योयोगस्यास्वा-
यो नि मर्त्यं दृशोयोगिस्त्वम्य दर्शक इति वास्ति वाग्यापि विप्रेभिः.
कस्मिन् जलनीतने प्रतिदिनं कति जीवा जायन्ते कति म्रियन्ते
व राज्ये केऽपि गलवानि परन्तु महाबाह्मप्रणवसिंहमहारा ये मर-
वेमर्गिनो जायन्ते तावदेव सर्वे म्रियन्ति. तेरायेव यदाभा जगन्
परमं विद्यते, तेरायेव पराक्रमगुणा सर्वत्र दीयन्ते.

(४)

विप्रेनाभिभूतः ? अन्वर्त्तते चे मनु महाराजप्रणवसिंहस्य मनु-
वर्त्तते चे मनु. तेऽन्वर्त्तते चे मनु. अन्वर्त्तते चे मनु. अन्वर्त्तते चे मनु.

मिष्टश्च गुणः केवलं तर्प्यसाधारण एव. सोऽयं : भारतवर्षम्येति-
हासः प्रसिद्धोऽस्ति. तन्नामेन गुणेन तुल्यितुं नास्त्यपरं कस्यापि
उदाहरणं. सोऽयं गुणस्तदीयमनुपमं धैर्यं. एतावति महति सकल-
लोकमान्ये कुले समुत्पन्नो नरवीरः ईदृशं धैर्यमधारयदिति न
दृष्टवरं.

वाचकाः ! तद् धैर्यमपि द्विविधं. कायिकं मानसिकं चेति.
यद्यपि सर्वं धैर्यं मानसिकमेव तथापि युद्धे शस्त्रप्रहारकृतसहनं
कायिकं धैर्यं, विपत्तिकृतसहनं मानसिकमिति भेदेन मया द्वैविध्यं
निरूपितम्

